

249245

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BAND CLIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLIII

ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ

ЯРОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві.

ЛЬВІВ 1935

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

MITTEILUNGEN DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT
DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

BAND CLIII

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

ТОМ CLIII
ПРАЦІ ФІЛОЛОГІЧНОЇ СЕКЦІЇ

ЗА РЕДАКЦІЮ
ЯРОСЛАВА ГОРДИНСЬКОГО

Цей том видано за допомогою Міністерства В. і О. у Варшаві.

ЛЬВІВ 1935

НАКЛАДОМ ТОВАРИСТВА

З ДРУКАРНІ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НБ ПНУС

249245

З М І С Т О Л І И Т О М У

	Стор.
1. Михайло Возняк: Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?	1—81
2. Ярослав Гординський: Сучасне франкознавство	83—97
3. Володимир Безушко: Віл'єм Шекспір — республіканець?	99—163
4. Іван Огієнко: Загублена українська грамота половини XV в.	165—174
5. Михайло Возняк: З української лірики XVII в.	175—184
6. Михайло Возняк: Два „старосвітські отченаші“ з часу Шашкевича.	184—185
7. Кирило Студинський: Псевдопосланіє Маркіяна Шашкевича	189—207
8. Кирило Студинський: Галичани в гостині у Михайла Ма- ксимовича 1872 р.	209—233

I N H A L T D E S C L I I I B A N D E S

	Seite
1. Michael Wosniak: Wer war eigentlich der Verfasser der Chronik von dem s. g. Samovydec	1—81
2. Jaroslav Hordynskýj: Frankiana in den Jahren 1916—1932.	83—97
3. Volodimir Bezusko: William Shakespeare — ein Republikaner?	99—163
4. Ivan Ohijenko: Eine verlorene ukrainische Urkunde aus der Hälfte d. XV J.	165—174
5. Michael Wosniak: Aus der ukrainischen Lyrik d. XVII J.	175—184
6. Michael Wosniak: Zwei „altertümliche Vaterunser“ 1830-erJJ.	184—185
7. Cyrill Studynskýj: Vermeintliche Epistel von M. Šaškevyč	189—207
8. Cyrill Studynskýj: Ein Besuch der galizischen Ukrainer bei M. Maksymovyč	209—233

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
Кол. 249 245

Хто ж автор т. зв. Літопису Самовидця?

Написав *М. Возняк*.

I.

У перших двох третинах більше прагматичного, а в останній літописного характеру історичний твір, що отримав від Панька Куліша назву Літопису Самовидця, зберігся у відписах без зазначення, хто був його автор. Зацікавлення авторством згаданого твору побільшувала його цінність. Тому й самозрозуміла річ, що низка дослідників старалась указати клясову приналежність автора, схарактеризувати його світогляд, а навіть назвати його ймення.

Перший видавець Літопису Самовидця, Осип Бодяньський, уважав його автора за козака. Свій висновок зробив він на підставі оповідання про похорон наказного гетьмана Івана Золотаренка, яке „показує, що автор нашого літопису був родом ледве чи не з Корсуня, або ж його полку“.¹⁾

Помічення Бодяньського заслуговує на признання. Своє оповідання про похорон Івана Золотаренка починає Самовидець ось-як: „О томъ зась тѣлѣ albo трупѣ того Івана Золотаренка взмѣнку положу, що ся стало на погребѣ оного; напишу, бомъ самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого“.²⁾ А подаючи причину пожару церкви, писав він таке: „А тая скарбниця загорѣлася з неосторожности витрикуша, же тамъ свѣчки клавъ на полицѣ, не загасивши добре, и с того занялася, бо я самъ на тоє смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширился былъ. Але знать, же особливий гнѣвъ Божій былъ, же в скоромъ часѣ от такъ малои рѣчи уся церковъ занялася и у единомъ квадрансѣ зъгорѣла, же людъ не могль выйти, але згорѣло людей живыхъ чотириста и тридцять з наддачею в той церквѣ, и священниковъ два браты рожоныхъ, во всѣхъ аппа-

¹⁾ Летопись Самовидца о войнах Хмельницкого. Москва, 1846, с. 107.

²⁾ Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Київ, 1878, с. 42

ратахъ, якъ служили, которые аппарата коштывали на килка тисячей“.¹⁾

І коли наведені речення могли б походити й не від корсунця, а від людини, що припадково або з якогось обов'язку опинилася на похороні, то відчуються слова корсунця або людини, що вже жила якийсь час у Корсуні, в цьому міркуванні автора над наслідками різдвяного нещастя для корсунців: „И такъ, вмѣсто радостного праздника, мало хто знайшовся в томъ мѣстѣ, жеби не плакалъ своихъ пріятелей, такъ въ скоромъ часѣ срокою смертію погибшихъ: хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестри, дочки“.²⁾

З козаків виводили автора Літопису Самовидця й Михайло Максимович і Микола Костомарів. Перший уважав за його автора „задніпрянського козака“,³⁾ або „козака“,⁴⁾ „грамотного, бувало го й розумного, але не книжного, такого, що писав за живою усною традицією, яка ходила серед козацтва про події того часу“.⁵⁾ Другий, говорячи про літературу до „Гетманства Юрія Хмельницького“, висловив думку, що „Літопис Самовидця написав чоловік козацького стану й учасник описуваних подій, і при цьому з безсторонністю“.⁶⁾

З такою думкою Костомарова не погоджувавсь його критик Геннадій Карпов. Наскільки річ іде про події Хмельниччини в Літописі Самовидця, Карпов думав, що його „написав може сучасник подій (а може він уложений тільки з оповідань сучасників), що бував очевидцем при подібних випадках, як похорон якогонебудь полковника“. Не годився також критик із тим, що Самовидець походив із козацького стану й був безсторонній, бо „особистий погляд автора на події, самостійність, деяку сторонничість можна постійно бачити в літописі й це все надає йому особливої ціни“. На підставі симпатій Карпов уважав Самовидця скоріше за духовну особу, або громадянина, бо „козак, і до цього, як кажуть, учасник доби Богдана Хмельницького,

¹⁾ Там само, с. 43.

²⁾ Там само.

³⁾ М. А. Максимович. Собрание сочинений, I, сс. 398, 403, 434, 462, 468, 469, 473, 659 і 660. Слова „задніпрянський“ уживав Максимович у значінні „правобічний“.

⁴⁾ Там само, сс. 459 і 465.

⁵⁾ Там само, с. 462.

⁶⁾ Н. И. Костомаров. Собрание сочинений. Книга пятая. Спб. 1905, с. 96.

ледве чи почав би так безоглядно й жорстоко ставитися до своїх же товаришів козаків“; щобільше, „оповівши сушу правду про те, що перед тим терпіло козацтво від ляхів, далі він говорить про козаків так, що ми не читали нічого більше холоднокровно, зле й розумно написаного про їх подвиги, коли вони стали господарями на Україні. Видко, автор відчув на собі панування цих визвольників“.¹⁾

Думку про очевидця подій повторив Костомарів і в літературі до „Мазепы“. Тут торкнувся він і особи автора Літопису Самовидця, пишучи ось-що: „Щодо загадкової особи Самовидця, то мається правдоподібність припускати, що автором цього літопису був Федір Коробка. Це виводиться ось із чого. Згадуючи під 1660 р. про комісію, що була в Борисові, літописець подає, що він був там із козаками: „Въ Борисовѣ на початку року починається коммисія, на которую и насъ козаковъ зятягано, и билисмо“ (с. 61). Та з актів цієї комісії ми довідуємося, що там були: ніженський полковник Золотаренко, Федір Коробка, Роман Ракушка й 53 козаки. А що про Василя Золотаренка й Романа Ракушку той же літописець в інших місцях свого літопису говорить у третій особі, то й стає правдоподібним, що автором Літопису Самовидця, який був у борисівській комісії, був Федір Коробка, якщо, розуміється, не допускати, що автором Літопису Самовидця міг бути хтонебудь не з трьох сановитих, а з п'ятдесятьох трьох простих рядових козаків, що були разом із посольством. Останнє ледве чи правдоподібно“.²⁾

Слушно відкидав Костомарів авторство Василя Золотаренка й Романа Ракушки тому, що про них говорить Самовидець у третій особі: про Золотаренка більше разів, а про Ракушку двічі, раз як про Ракушку,³⁾ а другий раз як про Ракушу,⁴⁾ при чому ціль його посольства від київського митрополита Тукальського до Царгороду подана тут невірно⁵⁾. А втім Василь Золотаренко поніс смерть у 1663 р.⁶⁾ Щождо визначного дипломата часів

¹⁾ Г. Карпов. Начало исторической деятельности Богдана Хмельницкого. Москва, 1873, с. 232 — 234.

²⁾ Н. И. Костомаров. Собрание сочинений. Книга шестая. Спб. 1905, с. 381 — 382.

³⁾ Летопись Самовидца, 1878, с. 54.

⁴⁾ Там само, с. 108 — 109.

⁵⁾ М. Андрусяк. До питання про авторство Літопису Самовидця (Записки НТШ. СХLIX, с. 191 — 193).

⁶⁾ В. Л. Модзалевский. Малороссийский Родословник. Т. II. Київ, 1910, с. 177.

Хмельниччини й Руїни, Федора Коробки, можна тільки сказати, що від 1670 р. не маємо друкованих звісток про нього. Таким робом наперекір сумніві Костомарова треба шукати budouчого автора Літопису Самовидця поза трьома сановитими делегатами на борисівську комісію.

Першу окрему працю про Літопис Самовидця отримала українська історіографія щойно з появою студії Ореста Левицького „Опыт исследования о Летописи Самовидца“ на вступі до нового видання „Летописи Самовидца по новооткрытым спискам“ у Києві 1878 р. Ствердивши, що Літопис Самовидця дійшов до нас без зазначення ймення автора, а так само часу й місця його уложення, писав Левицький тут таке: „Чи загубили ці вказівки пізніші переписувачі, або ж літопис у такому безіменному вигляді вийшов із рук самого автора, — вирішити не можливо; в усякому разі навіть і дві нововідкриті його копії, як і інші, не містять ніяких указівок на ймення автора, або хоч час і місце, де літопис уложено. Таким робом вирішення цих питань, які мають для того, хто користується літописом, дуже важне значення, можливе тільки при допомозі аналізу деяких місць і висловів літопису та групування добутих цим шляхом указівок. Іншого способу для цього немає, доки щасливий випадок не приведе, може, в майбутньому до відкриття такої копії, в якій просто буде назване й імення автора літопису й час і місце його уложення“¹⁾.

Переходячи до дослідження „найважлишого, хоч і найтруднішого питання, хто був автор Літопису Самовидця“, Левицький уважав „усяку спробу розкрити цей таємничий анонім за цілком безплідну“. Поставивши так безвиглядно справу з „таємничим анонімом“, він признавав, що „для докладнішого вивчення літопису та свідомого користування ним далеко важніше знати особистість автора, себто означити: яке місце й становище займав він у сучасній йому суспільності, яку участь брав він особисто в подіях, що їх описував, які були його погляди, симпатії, ступінь освіти тощо“²⁾. Та й тут бачив дослідник немалі труднощі, бо „небагато можна вказати історичних праць старого часу, які відзначалися б такою чисто епічною об'єктивністю, як Літопис Самовидця, в якому особистість автора сливе завжди зостається

¹⁾ Ор. Левицький. Опыт исследования о Летописи Самовидца. (Летопись, 1878, с. 22).

²⁾ Там само, с. 36.

цілком укрита для читача. У цілому літописі єсть усього тричотири місця, де літописець висловлюється про себе в першій особі; а в інших випадках треба особливої уважності, щоб із того чи іншого деталю, з окремого вислову, навіть слова, відкрити присутність автора. З такими самими труднощами злучена спроба означити погляди, думки, почування автора з приводу тих, або інших подій, які він описує¹⁾.

Визнавши походження автора Літопису Самовидця з освіченого стану за безсумнівне, Левицький не знайшов в останньому доказів на те, що його автор походив із духовенства, освіченого міщанства, або родового козацтва, зате запримітив, що поруч із „неприхильністю автора до козаків у літописі досить явно пробивається його спочування до долі шляхти, панів і загалом „значних“ людей, що їх козацька чернь і „гультьяйство“ грабує й убиває“. На підставі цього й виводив дослідник, що „літописець був щодо свого походження шляхтич із числа тих місцевих шляхтичів руської крові й православної віри, що в часі повстання Хмельницького стали по боці козаків і по прилученні краю зберегли свої права та привілеї“²⁾.

На думку Левицького автор Літопису Самовидця „був на військовій службі, але займав у ній досить скромне місце. Правда, з літопису видно, що він брав участь деколи навіть у посольствах, дипломатичних комісіях, був із козацькими військами в походах, був близький до гетьманського уряду, та не видно, щоб на нього припадали якісь важні поручення, або взагалі якась показна роля“. Дослідник здогадувався, що Самовидець, як і Самійло Величко, служив у військовій канцелярії, беручи, як і він, участь „не тилко въ дѣлехъ писарскихъ, але и войсковихъ нужнѣйшихъ“, чим і пояснюється їх близька знайомість із ходом політичних і громадських подій на Україні. Свій здогад уважав дослідник за тим правдоподібніший, що служба військового канцеляриста була неначе практичною школою, яку переходили, як свідчить Шафонський, усі шляхетські діти, пригатовляючися до вищих посад³⁾.

Розглядаючи всі місця Літопису Самовидця, де єсть якісь указівки щодо особистости автора та його участі в подіях, які описував, Левицький бачив очевидця-автора в описі конотоп-

1) Там само, с. 34 — 35.

2) Там само, с. 38.

3) Там само, с. 39 — 40.

ського „чуда“ в 1652 р.¹⁾), схилявся признати його особисту участь у московсько-козацькій облозі Смоленська в 1654 р.²⁾), підкреслював його присутність на похороні Івана Золотаренка³⁾), уважав його за безсумнівного свідка воєнної акції під Ригою в 1656 р.⁴⁾), здогадувався його присутності на чигиринській раді, скликаній по смерті Богдана Хмельницького для вибору нового гетьмана, на підставі протоколярного характеру її опису⁵⁾), як із такої ж причини його присутності при побаченні Виговського з Карамбесом у 1658 р.⁶⁾), відмічував його присутність між козаками в борисівській комісії в 1660 р., у поході Ромодановського против Юрія Хмельницького в 1662 р.⁷⁾), на ніженській чорній раді в 1663 р., припускав його присутність у ніженському, або чернігівському полку в 1664 р. в часі походу Яна Казіміра на Лівобережжя й указував на його присутність у битві відділу Брюховецького з військами Яблоновського в 1665 р.⁸⁾), на виборі Многогрішного на гетьмана в 1669 р.⁹⁾), у другому чигиринському поході в 1678 р.¹⁰⁾), нарешті в першому з 1687 р.¹¹⁾ й другому з 1689 р. кримському поході. Правда, й малюнок поразки російських військ над Нарвою в 1700 р. велів дослідникові бачити в авторі очевидця, але „деталі цієї війни цікавий автор міг довідатися від інших — її учасників“¹²⁾).

Хоч дослідник ніде не знайшов якогось доказу в користь своєї думки щодо службового становища автора Літопису Самовидця як військового канцеляриста, усе таки він тримався такого свого погляду, бо „жадне приватне, або громадське становище людини в той час на Україні не підпомагало в такому ступні історично-літературним зайняттям, як саме служба у військовій канцелярії. З одного боку вона приучувала людину володіти пером, вироблювала в ній деяку літературну звичку, а з другого давала їй повну змогу своєчасно й докладно до-

1) Там само, с. 41.

2) Там само, с. 42.

3) Там само, с. 43.

4) Там само, с. 43 — 44.

5) Там само, с. 46.

6) Там само, с. 47.

7) Там само, с. 48 — 49.

8) Там само, с. 50.

9) Там само, с. 51.

10) Там само, с. 53.

11) Там само, с. 53 — 54.

12) Там само, с. 55.

відуватися про всі події в краї¹⁾. Саме „канцелярія, як найвища урядова інституція в краї, яка існувала безпосередньо при особі гетьмана, служила природним центром, куди різними шляхами сходилися з усіх боків політичні й інші новинки²⁾).

Левицький не погоджувався з думкою Максимовича про автора Літопису Самовидця як „розумного, але не книжного“, „бо в такому разі зостанеться цілком незрозуміле, як цей невчений простак показувався здатний цікавитись явищами громадського й політичного життя інших європейських держав³⁾“. Він підкреслював знання географії Європи та звістки про політичний лад і відносини тодішніх європейських держав, справедливо запримічуючи, що „це знання такого роду, що сама „розумна“ людина не здобуває їх без книжок“. Тому уважав автора Літопису Самовидця за начитаного й припускав, „що він був знайомий із польською й навіть латинською мовою, а послідовно й з багатьома творами польської літератури, які були дуже поширені серед освічених українців⁴⁾, хоч писав свою річ на підставі особистих спостережень і спогадів, бажаючи „зберегти правдиві оповідання про ті події, свідком яких довелось йому бути, або про які він знав докладно. Послідовно він не мав навіть причини запускатись у зайву балаканину з єдиною метою заблиснути вченістю й начитаністю“. Здогадуючися, що Хмельниччина перервала науку Самовидця в якійсь латинській школі, дослідник стверджував, що незакінченість шкільної освіти Самовидця відбилася деякими корисними наслідками на його літописі: простотою й природністю оповідання без риторичних хитрощів⁵⁾.

З уваги на те, що місце написання Літопису Самовидця тісно в'яжеться з його авторством, треба зазначити, що, на думку Левицького, Літопис Самовидця написав переселенець із Правобережжя на Сіверщині⁶⁾, бо „починаючи від 1676 р. й далі, в літописі поруч звісток про політичні події щораз частіше зустрічаються замітки, а деколи й детальні оповідання про приватні випадки, які мають тільки місцевий інтерес. Дуже замітна річ, що всі ці звістки торкаються випадків однієї околиці, а саме

1) Там само, с. 58.

2) Там само, с. 59.

3) Там само, с. 61.

4) Там само, с. 62.

5) Там само, с. 63.

6) Там само, сс. 22 — 27.

Сіверщини, і якщо судити з деталей, записав їх місцевий мешканець*. А навівши низку згаданих звісток із Сіверщини, зробив дослідник ось-який висновок: „На підставі цих усіх оповідань можемо без помилки твердити, що приблизно від 1676 р. й, може, до кінця свого життя літописець проживав у Стародубі, або в іншій найближчій місцевості Сіверщини, а що початок уложення літопису в теперішній редакції відноситься приблизно до того ж часу, то ця обставина служить новим ствердженням думки... про те, що місцем уложення Літопису Самовидця була Сіверщина*, зокрема Стародуб, бо дальший відступ починається словами: „Проживаючи в Стародубі, наш літописець, як видко, й у цей період часу продовжував свою давню службу у військовій канцелярії, і в літописі по-давньому зустрічаються події, в яких він брав участь“¹⁾).

Тому, що звістки Літопису Самовидця про випадки в Стародубі, почавши від 1676 р., відіграли головну роль в дотеперішніх дослідах над його авторством, треба їх тут розглянути. Перша з них із 1676 р. така: „Того ж року полковникъ стародубовскій, Петро Рославець, которій, през килканадцять лѣтъ полковникомъ будучи, аже не захотѣвши бити под послушенствомъ гетмана своего, пойшоць на Москву у килкадесять коней, хотячи поддати Стародубъ, жебы зоставаль якъ городи украиніе московскіе: Суми и Рибное; але тая надѣя оного оминула, бо на тое не позволено; любо зраду оного принято, але напотомъ за посланцями гетманскими за сторожу оного взято и отослано з Москви на Украину до гетмана и отдано на судъ войсковій; которій окованъ у гетмана сидѣль и на зез'дѣ суженъ зосталь усею старшиною на горло у Батуринѣ; а протопопу нѣжинского Симеона в монастирь, которій з онимъ былъ на Москвѣ и из собою в одной радѣ“²⁾).

Кожному, хто уважно прочитає цю звістку, впадає в очі, що швидше, ніж стародубець, міг подати її батуринець, або мешканець якоїсь місцевості недалеко Батурина, бо йому легше було довідатись і про сидіння Рославця в арешті у гетьмана й про суд над ним, через це й про його провину, а тим більше про ніженського протопопу Семена. А втім гетьман Іван Самійлович посилав у справі вибору нового полковника до Стародуба генерального осавула Івана Лисенка, що звіщав гетьмана

¹⁾ Там само, с. 51 — 53.

²⁾ Там само, с. 132.

в листі з 5 серпня (26 липня) 1676 про свій приїзд до Стародуба й видання відповідних розпорядків¹⁾. Звістка про полковника Рославця й попа Семена внесена в Літопис Самовидця під 1676 р., хоч суд розпочався 18 (8) січня 1677 р.²⁾

Не походить від стародубця-очевидця й опис пожежі стародубських церков під р. 1677, хоч як вона картинно змальована, з початком: „Того жь року, мѣсяца мая сегонадцять дня, в четвертокъ, в обѣдной годинѣ, по службѣ божой в полгодини можетъ, занялася церковъ Рождества Христова, стоячая в ринку, близко коморъ крамнихъ, в Стародубѣ“, а з закінченням, що „найпервій тая церковъ загорѣлася святого Николая, в которой проклятіе читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіе Шубою, священникомъ чернѣговскимъ, зосланимъ от архиепископа, и от тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло“³⁾. Початок і кінець тексту, присвяченого пожежі стародубських церков, суперечать собі, отже не можуть походити від стародубця-очевидця, тим більше, що Самовидець, приписуючи пожежу божій карі, наводив, як то грішили „в том мѣстѣ“, а так не міг писати стародубець. Не промовляють за автором-попом слова тексту „священники межі собою, осмъ на двохъ немалъ цалій рокъ турбовались“, бо де він ні був би, між вісьмома, чи двома, робив і себе особисто винуватим у „божій карі“. А втім проф. Петровський ставить до звістки про пожежу з деяким застереженням і пояснює її такий, а не інший вигляд у Літописі Самовидця не усним зачерпненням і перекрученням звістки з другої руки, чи призабуттям її листовної передачі, але помстою Романа Ракушки, що його вважає за автора Літопису Самовидця, яка вилілася в „навмисне видумане оповідання про події, що не мали місця“⁴⁾.

Про дрібніші стародубські справи можна було знати в Батурині та його околиці листовним шляхом, бо Батурин і Стародуб мали правильні поштові зносини, й із усної передачі наслідком живих військових і економічних зносин Батурина з Стародубом. Нема чого й розводитися над тим, що так само добре було відомо, як у Стародубі, так і в Батурині й околиці про

¹⁾ В. Модзалевский. Материалы для биографии Стародубского полковника Тимофея Алексеевича (Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии, XII, ч. 1, с. 40 — 41).

²⁾ М. Петровський. Нариси історії України. Харків, 1930, с. 326.

³⁾ Летопись Самовидца, 1878, сс. 134 — 136.

⁴⁾ М. Петровський. Нариси, с. 332.

відібрання всіх сіл від Гомля до Рославля по Сож від поляків на приказ Івана Самійловича та прилучення їх до стародубського полку в 1684 р.¹⁾, або про смерть гетьманича Семена в 1685 р., на четвертому році його стародубського полковництва²⁾.

А вже звістка про сарану коло Стародуба в р. 1690 просто заперечує тому, щоб автор Літопису Самовидця був стародубець. Починається вона словами: „Того жъ року великая саранча была на Украинѣ и коло Стародуба на Сѣвери“ й оповідає про декілька її розгалужень, при чому „тая, що ишла на Кіевъ, то пойшла в Полщу ку Шліонску и по за Днѣстромъ (sic) и тамъ на Волиню коло Гродня и Берестя Литовского; а инная тутъ на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова и на Сѣвери коло Стародуба зазимовала“³⁾. Навіть, коли уважати слово „тут“ за протиставлення слову „там“, отже Лівобережжя Правобережжю, то вже з самого початку звістки, де Україну (на Украинѣ) поставлено на першому місці, а Стародуб (коло Стародуба на Сѣвери) на другому, виходить ясно, що Самовидець жив „тут на Україні коло Ніжена й Чернігова“, а не „на Сівері коло Стародуба“ чи в Стародубі.

Словом, розглянувши звістки, зв'язані з Стародубом, зокрема про сарану в 1690 р., треба прийти до цілком протилежної думки поглядів Левичького, а саме, що від 1676 р. проживав Самовидець не в Стародубі й не в тій околиці, яку він називав Сівером, а далі на полудне, в якійсь місцевості, яка, згідно з його номенклатурою, входила в межі України.

Володимир Антонович думав, що автор Літопису Самовидця належав до військового стану, був козаком, або шляхтичем, що вступив до козацтва⁴⁾, а написав свій твір під кінець життя⁵⁾.

З інших істориків одні приймали погляди Ореста Левицького про Самовидця⁶⁾, інші уважали його за козака⁷⁾, за якого мав його три роки перед своєю працею про Літопис Самовидця

¹⁾ Летопись Самовидца, 1878, сс. 134 — 136.

²⁾ Там само, с. 163.

³⁾ Там само, сс. 178 — 179.

⁴⁾ В. Антонович. Источники для истории Юго-западной России. Лекции. 1881, с. 20.

⁵⁾ Там само, с. 28.

⁶⁾ В. Иконников. Опыт русской историографии. Т. II, кн. 2. Київ, 1908, сс. 1562 — 1563; Дм. Дорошенко. Огляд української історіографії. Прага, 1923, с. 24.

⁷⁾ К. Завляинський. Рускі літописи і літописці XVII століття (Зоря, 1880, с. 86).

й сам Левицький,¹⁾ за „показаченого міщанина“²⁾ або за приналежного „до нижчої полкової єрархії“³⁾. Поправки до виводів Левицького спробував поробити акад. Багалій, що не погодивсь із ним „у тім, що Самовидець особисто брав участь у тих походах, які він яскраво описує: ми гадаємо — писав акад. Багалій, — що він міг узяти опис їх від якихось інших учасників цих подій. Коли б це прийняти, вийшло б, що Самовидець увесь час мандрував, переходячи по Україні і навіть виходячи за її межі. Ми не погоджуємося з тим, що він був шляхетського походження, коли сам себе він зве козаком. І з нього справді мабуть був козак, хоч і заможненький нівроку. Думка, що він посідав посаду військового канцеляриста, досить можлива, але вона не підтверджується фактичними вказівками. Про автора з його літопису можна ще додати такі певні відомості для його характеристики. У всякому разі він близько стояв до сучасного йому гетьманського уряду, починаючи з Брюховецького й кінчаючи Мазепою, особливо ж до двору Самійловича, що за нього він оповідає справді як сучасник, що добре знає його звичаї і приватне життя, його палац. Його посада у військовій канцелярії дала йому спромогу знати і про зовнішні зносини гетьманського уряду з Москвою, Польщею, Кримом, Туреччиною. Тут він міг здобувати кронічки - щоденники про походи та й інші події від їх учасників. Тут він міг бачити й офіційні акти та грамоти“. Відомості про події в чужих землях, знання географії й політичних відносин тодішніх земель і держав „він мусів був здобувати з самих книжок“⁴⁾. Характеризуючи погляди Самовидця на сучасні йому політичні й соціальні події, акад. Багалій приставав до думки Левицького, що „автор своїми поглядами належав був до тієї партії, що хтіла з простого народу виділити реєстрових козаків та й утворити з них шляхту на польський зразок“⁵⁾.

II.

Приймав акад. Багалій і думку Левицького про Самовидця, що, починаючи від 1676 р., „мабуть і перебував автор у Старо-

¹⁾ Ор. Левицький. Очерк внутренней истории Малороссии во второй половине XVII века. Київ, 1875, с. 85.

²⁾ Акад. М. Грушевський. В тридцяті роковини Куліша (Україна, 1927, вн. 1—2, с. 35).

³⁾ М. Грушевський. Початки Хмельниччини. Відень, 1922, с. 205.

⁴⁾ Акад. Д. Багалій. Нарис української історіографії, вип. 2. Київ, 1925, сс. 11—13.

⁵⁾ Там само, с. 15.

дубі". Ця думка, найслабший бік праці Левицького, знайшла свій найсильніший відгомін у низці найновіших студій на тему, хто був автор Літопису Самовидця. На підставі стародубських звісток у Літописі Самовидця приписали нові дослідники його авторство Романові Ракушці, тому самому, що в ньому бачив автора Літопису Самовидця Сердюков уже слідом за появою його першого видання в московських „Чтениях“ і відбиткою 1846 р., як знати це з такого початку листу Панька Куліша до Осипа Бодянського з 3 листопада 1846 р.: „У мене тут єсть мій давній знайомий і шкільний товариш, один Сердюков, невідома людина, але великий аматор і знавець української історії. Він саме захопив мене до критичного досліді своїми деякими дуже путніми замітками. А коли я побачив, що ця робота за-бере останні дні мого життя в Петербурзі, і відложив її, він узявся сам за цю справу й виготовляє широку статтю, в якій між іншим, на підставі „Синборского Сборника“ й інших джерел, доказує, що автор Літопису Самовидця був Ракушка, сотник, а потому протопопа. Мені здається, вам найкраще — надрукувати його без пояснювання; а я поговорю з ним, і може він згодиться надрукувати свою статтю в „Чтениях“. Якщо згодиться, то я напишу вам, коли саме ви отримаєте від мене його рукопис¹⁾).

Одначе робота Сердюкова не була готова ще й по десятих роках, бо в 1856 р. він повідомляв Бодянського, що задумав написати статтю про авторів Літопису Самовидця й Історії Русів, і що давні пошукування довели його до переконання, що „первое основание“ Літопису Самовидця поклав Роман Ракушка²⁾). Звістка досить неясна й немає змоги відгадати, що розумів Сердюков під „первым основанием“, чи початок, чи скелет, чи що інше.

Можна думати, що призибуючи матеріал до другої редакції своєї праці „Перший військовий підскарбій (1663 — 1669) Роман Ракушка“, надрукованої в I й II — III тт. „Записок Історично-Філологічного Відділу Української Академії Наук“, попав

¹⁾ А. Титов. Письма П. А. Кулиша к О. М. Бодянскому (Киевская Старина, LIX, с. 32). Сердюкове приписування авторства Літопису Самовидця Ракушці було мені відоме з листу Куліша до Бодянського в часі виготовлювання третього тому „Історії української літератури“, але здогад Сердюкова так завис у повітрі без ніяких доказів за собою, що я не зважився поширювати кинену голословно думку.

²⁾ М. Петровський. Нариси, с. 141.

Вадим Модзалевський і на звістку про приписування авторства Літопису Самовидця Ракушці в листуванні Куліша. Ця пригадка не зайва при словах Осипа Гермайзе, що Ракушка „автор, як догадувались про це Куліш і Модзалевський, а за ними й низка сучасних істориків, відомого літопису, так званого Самовидця, де цілком проявилися старшинські симпатії автора“¹⁾.

А втім на Модзалевського навіть покликавсь один із згаданої низки сучасних істориків, а саме Віктор Романовський у статті „Хто був „Самовидець“?,“ присвяченій саме Модзалевському й надрукованій у 5 кн. „України“ за 1925 р. На думку Романовського „автором Літопису був Роман Онисимович Ракушка Романовський“. Своє твердження будував автор на підставах того роду, як перші три: „1. Літопис Самовидця написано простою літературною мовою того часу, з ясними, правда, ознаками суто-сіверянської говірки. Роман Ракушка був родом лівобережець, значить, писав іменно такою мовою, і само собою розуміється, міг бути автором літопису. 2. Самовидця написано в Стародубі. Ракушка жив і помер у Стародубі. 3. Літопис Самовидця почато від 1648 року й доведено до 1702 року. Ракушка помер на початках 1703 року, маючи 80 літ. Він був наочним свідком Хмельниччини та подій після неї“²⁾. Про такі докази треба сказати, що вони не видержують критики, бо „простою літературною мовою того часу“ писав не сам один Ракушка; бо він не один жив у Стародубі, а втім текст самого Літопису Самовидця не дозволяє приписувати його авторство якомусь стародубцеві взагалі; бо наочних свідків Хмельниччини й подій після неї було поза Ракушкою багато більше, й таких, що пережили Ракушку.

Далі автор твердить, що „Самовидець докладно оповідає про ті самі події, що були відомі Ракушці як наочному свідкові“, хоч ні сам не доказав цього, ні ніхто не може цього доказати. Так само з нічого не видно, що єдиний Ракушка міг бути дуже обізнаний із подіями того часу та знайомий з головними діями часів Руїни, займаючи „визначне місце серед урядових осіб того часу“. Як доказ особливої сили служить для Романовського й інших ракушківців те, що „Ракушка дуже потерпів

¹⁾ О. Гермайзе. Руїна і Дорошенко. (Сторінка з історії української політики XVII ст.) (на вступі до „Чернігівки“ Костомарова з 1928 р.) с. LXXVI.

²⁾ В. Романовський. Хто був „Самовидець“? (Україна, 1925, кн. 5, с. 61).

від Многогрішного й уважав його за свого лютого ворога“, а найбільше неприязні з усіх діячів того часу Самовидець виявляє до Многогрішного на думку Романовського, хоч до Многогрішного ставиться Самовидець тільки з глибокорелігійного становища. Правда, „події на Правобережжі описуються докладно після 1670 року“, а „Ракушка жив саме тоді на правому боці Дніпра“, але перший-ліпший член генеральної старшини Петра Дорошенка, полковник чи інший войовник, був бодай так само, як не більше від браславського протопопи, познайомлений з тодішніми подіями на Правобережжі. Думаю, що немає потреби збивати останніх двох доказів, що Ракушка писав про кримські походи „із слів сина“ й не поставив свого ймення на Літописі Самовидця, бо „близькість його до скомпромітованих осіб могла б йому зашкодити“¹⁾ тому, що сам текст твору заперечує авторство стародубця.

Романовський навів і текст листу Ракушки з серпня 1663 р. до Лазаря Барановича на доказ повної ідентичності „стилю й навіть окремих виразів цього листа Ракушки та літопису Самовидця“²⁾. Твердження засміле, бо напр. у листі приходиться вислів „полку Пултавського“³⁾, а в Літописі Самовидця маємо: „полкъ полтавскій“⁴⁾, „ку Полтавѣ“⁵⁾, „полковникъ полтавскій“⁶⁾, „повѣтъ полтавскій“⁷⁾, „по усей Полтавѣ“⁸⁾, „под Полтаву“⁹⁾, „до Полтави“¹⁰⁾, „полтавцомъ“¹¹⁾, „Полтави“¹²⁾, „Полтаву“¹³⁾, „полтавскій“¹⁴⁾, „в Полтавщинѣ“¹⁵⁾, „под Полтавою“¹⁶⁾, „коло Польтави“¹⁷⁾ й „с полковникомъ полтавскимъ“¹⁸⁾. Тяжко припустити, щоб людина, звикши до форми слова з переходом о на у, ні разу не вжила (на 22 рази!) форми з у в тексті Літопису Самовидця. Другий приклад: у значінні „забути“ вживає Самовидець „запомнѣти“, напр. „запомнѣлъ того“¹⁹⁾, а в листі маємо вислів „не препомню розмовити“ й т. д.

1) Там само.

2) Там само, с. 72.

3) Там само, с. 73.

4) Лет. Самовидця, 1878, с. 19, 72.

5) Там само, сс. 29, 166.

6) Там само, сс. 52, 53.

7) Там само, с. 52.

8) Там само, с. 52.

9) Там само, сс. 52, 54.

10) Там само, с. 53.

11) Там само, с. 54.

12) Там само, ст. 55, 183, 190.

13) Там само, сс. 55, 90.

14) Там само, с. 55.

15) Там само, с. 129.

16) Там само, с. 182.

17) Там само, с. 183.

18) Там само, с. 189.

19) Там само, с. 51. Лист Ракушки надрукований між додатками до статті Модзалевського. „Перший військовий підскарбій (1663 — 1669) Роман Ракушка“ (Записки, II — III, с. 48), де й надрукований його

Дещо більше стримано в порівнянні з Романовським поставився до авторства Ракушки проф. Олександр Оглоблін у статті „До питання про автора Літопису Самовидця“, надрукованій у кн. VII—VIII академічних „Записок Історично-Філологічного Відділу“. Признавши за найважливішу автобіографічну вказівку згадку Самовидця про свою присутність на похороні

тестамент (с. 56—58). У значінні „срібний“ ужив тут Ракушка форм „срѣбраніи“ й „ложица срѣбряная“, а в Літописі Самовидця приходять речення: „Того жъ часу и мѣдяніе копѣйки повстали, которые розною цѣною ишли з срѣбрними“ (с. 39). Варте уваги також те, що хоч Ракушка згадує в своєму тестаменті про церковні „книги на увес рокъ“ (с. 57), ніде ні словечком не натякає, котрій своїй дитині записав і передав якийсь свій твір на збереження.

Для кращої орієнтації в мові Ракушки подаю оригінал його письма з 1664 р., надрукованого в Модзалевського з копії на с. 49. Оригінал зберігається в рукописі Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові під ч. 269. Для зацікавлених гербами зазначу, що рукою Маріяна Горжковського написано на документі „h(erb) Warnia“. Ось його оригінал:

Ознаймую симъ моим писанемъ кожному, кому о том вѣдати належить, ижъ маючи я злеценіе од его милости Пана Ивана Бруховецкого, гетмана вѣрного войска его царского пресвѣ. величества запороского, добродѣя моего, взявши я вѣдомость*), же есть мѣсце способное на рудню в полку Чернѣговскомъ у селѣ Неданчиохъ на рецѣ в томже селѣ, на котором то мѣсцу позволяю пану Маѣмю Матвѣевичѣ и Шимку Медведєви ново рудню фундовать для розмноженя скарбови войсковому. Претожъ до тойж руднѣ подаю млин Евтухов на рецѣ Белоусѣ для спомагая тойже руднѣ, що мают ново фундовать и ставит своим коштомъ и працею. А якъ постановать (sic) тую рудню, подаю им слободи за их коштъ и працу на пол рока, аби на них усе желѣзо ишло. Так тежъ як вийдетъ слобода пол року, повинны они до скарбу войскового давать желѣзомъ возковъ сорокъ, роздѣливши на чотири часты, на кожную четверть повинны дават по возовъ десят желѣза, в чом кожного навпоминаючи именем его милости пана гетмана, приказую, аби вишпомененнимъ кривди и перешкоди жаден не важился чинити въ той руднѣ, як ся побудуютъ, под срогим каранемъ войсковим. Также и желѣза брати анѣ жаднихъ речий в робленю желѣзном без росказаня его милости пана гетмана любо и на потребу до Чернѣгова не повинны базаплати (sic) робит, бо за тоє плату даватимут до скарбу войскового, и села Неданчичи, Ювчи, Гальки, Шѣрки, Губичи, Миси, и инши, аби били помочними до направи и будованя греблѣ, жеби иначей не било, що для лѣпшой вѣри казалемъ сей мой лист видат с подписом руки и притисненемъ печати моея.

Писан в Нѣжинѣ мѣсяца септеврия кд дня року божого 1664

Романъ Ракушка подскарбѣй войска его царского величества запороского.

*) В оригіналі: вѣдѣтъ.

Івана Золотаренка, проф. Оглоблін виводить: „Безперечно, автор—ніженець, бо подає число ніженських церковників, що були на той час у Корсуні, згадує за ймення декого з них, він мабуть особисто знайомий з ніженським ігуменом Денисом“¹⁾. Чому аж „безперечно“? Самовидець оповідає, що Золотаренкове „тїло зоставало през увесь постъ филиповъ в Нѣжинѣ в церкви, и на остатномъ тиждню попроважено оное до Корсуня, где передъ святи припровадивши, поставили в церкви святого Николая за мѣстомъ, не ховаючи, але межи святи з тріумфомъ хотячи оное провадити оттоля в городъ до церкви Рождества Христова, збудованной от того жъ Золотаренка. И такъ в самій день Рождества Христова в той церкви святого Николая, где тое тїло лежало на катафалку прибранномъ, священники нѣжинскіє с протопопою своимъ Максимомъ и ігуменомъ и діаконами двома, — усѣхъ девять персонъ, — зоставивши храмъ Рождества Христова такъ хвалебній, и пошли соборомъ отпраовати службу Божую до святого Николая, где тое тїло лежало. На которій то соборъ и дивовиско, а не такъ задля набоженства, множество народа зобралося, и по іншихъ церквахъ выслулавши набоженства, в тую церковь натислося; а церковь великая была завѣянная, а тилко одни двери мѣла, а служба Божая забавна з музикою спѣвана отпраовалася“²⁾. З цих слів Самовидця виходить, що похорон Івана Золотаренка відбувався в храмовий день церкви Різдва Христова. Коли й корсунець відрізняв своїх попів від приїжджих, а освічений і знав по йменні ніженського протопопу й ігумена, тяжче було ніженцеві й загалом некорсунцеві знати, що „множество народа... по іншихъ церквахъ выслулавши набоженства, в тую церковь натислося“, що скорбниця „была прибудована у олтарѣ на правомъ боцѣ, маючи собѣ и склепен'я з олтара“, що знищені пожежею „аппарата коштовали на килка тисячей“, що наслідком пожежі церкви св. Миколи, „вмѣсто радостного праздника, мало хто знайшолся в томъ мѣстѣ, жеби не плакаль своихъ пріятелей, такъ въ скоромъ часѣ срокогю смертію погибшихъ : хто отца, хто матки, хто сина, брата, сестри, дочки“³⁾, що „якъ тотъ огонь погасль, тотъ трупъ недогорѣлій Івана Золотаренка братъ его узяль в дворъ свой и знову в новую домовину вложилъ и ведлугъ

¹⁾ Ол. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця. (Записки Іст.-філ. Від., VII — VIII, с. 183).

²⁾ Летопись Самовидца, 1878, с. 42.

³⁾ Там само, с. 43.

свого уподобаня отпоровалъ погребъ, зробивши катафалкъ у Рождества Христова; але и тамъ подвокротне загорувалъся, поколя тотъ скончили погребъ“¹⁾).

Для проф. Оглобліна „нема жадного сумніву“, що Самовидець „у Стародубі сидів“,²⁾ але простуючи в своїх міркуваннях до тези про авторство Ракушки, він відкинув думку про те, що Самовидець служив у Стародубі далі у військовій канцелярії, та й узагалі висловив сумнів щодо служби Самовидця в останній. Що більше, проф. Оглоблін заперечив невігідну йому думку Левицького про світськість особи Самовидця, а старався довести його приналежність до попівства. І тут ствердивши, що „мабуть найцікавішою й повною автобіографічного змісту є характеристика булого гетьмана Самійловича“, й навівши в головному згадану характеристику, дослідник додає: „Осе це місце написано надзвичайно гостро, що для Самовидця велика рідкість. Безумовно це писала особа духовного стану, певно священник, але ж людина іншого походження, може шляхетського чи козачого (значного). „Пиха“ Самійловича полягає не в тім, що він легковажив духовенство взагалі, але духовенство значне, значного походження, і до того це ж робив попович“³⁾. Немає потреби сперечатися про те, що характеристика Самійловича в Літописі Самовидця являється відгомонам відношення Самійловича до його автора, але заразом треба сказати, що згадана характеристика промовляє проти того, щоб піп був її автором. Перечать цьому слова Самовидця про Самійловича, що він, „будучи самъ поповичъ, из великою помпою ездилъ: без карети и за мѣсто не поехалъ, анѣ самъ, анѣ синове его, и у войску усе в каретѣ, — такъ великую пиху мѣли, которая в жадномъ сенатору не живеть“. Та й „пиха“ Самійловича не тільки в тому, що він легковажив собі значне духовенство, але духовенство взагалі, бо „духовенство, священници, хочай який значний, мусѣлъ стояти (з) непокритою головою“ перед ним, бо „у церквѣ нѣгди не йшоль дари брати, але священникъ до него ношовалъ“, бо „ежели гдеколвекъ виездилъ, любо на поліованя, жеби нѣгди священника не побачилъ, — то собѣ за нещастя мѣлъ“⁴⁾, бо „священникъ и в килка дний не моглъ ся до двора упросити,

1) Там само, с. 44.

2) О.л. Оглоблін, До питання про автора Літопису Самовидця (Записки, VII — VIII, с. 187).

3) Там само, с. 191.

4) Літописъ Самовидца, 1878, с. 169.

хочай яка пилная потреба“. Словом, Самійлович і його сини „ово з'гола усѣхъ людей нѣзашчо мѣли, не помишляючи на подлость своего рожаю“¹⁾.

Розумування цього роду завели автора до переконання, що Самовидець це Ракушка, бо хоч припущення автора „одне з можливих“, але його стверджує і „влучний збіг біографічних фактів“²⁾ і аналіза самого Літопису Самовидця. Таким виводам треба протиставити застереження, що в усякому разі із „збігу біографічних фактів“ треба викреслити проживання Самовидця в Стародубі від 1676 р., а з аналізу пам'ятника такі висновки, як виводження з характеристики Самійловича, що її автор був попом.

Багато часу й праці присвятив Літописові Самовидця проф. Микола Петровський, що його стаття „До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського)“ в VI кн. „Записок Ніженського Інституту Народної Освіти“ за 1926 р. (с. 80) виросла в 1930 р. на грубий том „Нарисів історії України“ (с. 452), зложений з двох частин. Друга частина, трохи не вдвоє більша від першої, виповнена критичним розглядом звісток Літопису Самовидця, а в першій частині зайнявся автор такими історично-літературними питаннями про пам'ятку, як умови появи т. зв. козацьких літописів, огляд літератури про Літопис Самовидця, його копії, видання, текст, мова та зміст, міркування про час, місце й джерела пам'ятки, про погляди, симпатії й антипатії його автора, на думку проф. Петровського, Романа Ракушки, що біографія його й подана.

А втім автор уже в своїй першій праці уважав за певний свій „висновок, що автором літопису Самовидця був Роман Ракушка-Романовський і що цей літопис не може рахуватись першорядним джерелом до історії України, а тільки другорядним (першорядне джерело він є тільки між літописами), — завдяки великій кількості в ньому непевних звісток“³⁾. Свою певність щодо авторства Ракушки виснував дослідник на підставі таких доказів, як напр. що „Ракушка міг брати участь“ у поході Ні-

¹⁾ Там само, с. 170.

²⁾ О. Л. Оглоблін. До питання про автора Літопису Самовидця (Записки, VII — VIII, с. 196).

³⁾ М. Петровський й. До питання про певність відомостей літопису Самовидця й про автора літопису (Романа Ракушку-Романовського) (Записки Ніженського ІНО. Кн. VI, с. 77).

женського полку на Кодак¹⁾), що він „як козак Ніженського полку міг бути в складі“ козацького війська під проводом Івана Золотаренка на війні 1654—1655 р.²⁾), що на похороні Івана Золотаренка в Корсуні „могли бути присутні не тільки ніженська полкова старшина, між якою був і Роман Ракушка, й козаки, а навіть і інші мешканці Ніжену“³⁾), що Ракушка від синів „міг мати всі належні відомості“⁴⁾) й т. д.

Появу „Задніпря“ в Літописі Самовидця на означення Лівобережжя мотивує автор тим, що „Ракушка, коли його батько не з перших оселився в Ніжені, не народився в Ніжені, а можливо на Правобережжі, а хочби й народився в Ніжені, як це рахує Модзалевський, але все ж таки рахував, коли його батько був з Правобережжя, Лівобережжя „Задніпрян“. Крім того, поскільки Ракушка був чоловік освічений, освіту він міг одержати й на Правобережжі (наприкл. у Києві), а провівши декілька років на Правобережжі, він міг і звати Лівобережжя „Задніпрян“. Крім того Ракушка мешкав короткий час і в Брацлаві на Правобережжі й можливо, що й це мало вплив на його термінологію“⁵⁾). Чи не природніше й чи не логічніше пояснити Самовидцеве „Задніпря“ ось-як: він прожив поважну частину свого віку, головню як юнак, на Правобережжі й тим самим Лівобережжя було для нього „Задніпрян“. Звикши до останнього терміну, Самовидець і на Лівобережжі називав його „Задніпрян“, хоч коли освідомлення нового стану справи взяло гору над звичкою, ужив правильно слова „Задніпря“ на означення Правобережжя.

Серед усяких аргументів за авторством Ракушки навів проф. Петровський і дві згадки про сина Ракушки Івана⁶⁾), себто його участь у двох посольствах. Не говорячи вже про те, що про обидва згадані посольства швидше було відомо в Батурині й коло нього, ніж у Стародубі, треба зазначити, що при посольстві з 1687 р. називає його Самовидець Іваном Ракушкою Романовським⁷⁾), а з 1696 р. Іваном Романовським⁸⁾), що ледве чи вказує на згадки батька про сина.

У межичасі між першою своєю працею про Літопис Самовидця й „Нарисами історії України“ автор додумався до дечого нового в поясненні того, що суперечило його тезі про авторство

1) Там само, с. 39.

2) Там само, с. 40.

3) Там само, с. 41.

4) Там само, с. 59.

5) Там само, с. 38.

6) Там само, с. 59.

7) Літопись Самовидца, 1878, с. 172.

8) Там само, с. 187.

Ракушки. Тут уже появу „Задніпря“ в Літописі Самовидця з'ясував дослідник тим, що „ця назва вживалася для Лівобережної України самими мешканцями Лівобережжя, притому в документах, що й писалися на самому Лівобережжі“¹⁾. На жаль, появи слова „Задніпря“ в наведених прикладах на означення Лівобережжя автор не старався в'яснити ні звичкою правобережців до нього, якими правдоподібно були такі особи, як Гладкий, Пушкар, Цицюра, ні призвичаєнням до нього в роках науки на Правобережжі, ні цілком логічним ужиттям слова „Задніпря“ в акті про Крученка, що, йдучи з Крем'янця на Лівобережжя, перейшов Дніпро, отже прийшов на Задніпря.

На думку проф. Петровського Самовидець це Ракушка тому, що збігаються разом місця їх перебування, бо до 1668 р. Самовидець перебував на Чернігівщині й до кінця 1668 р. жив на Ніженщині, зокрема в Ніжені, Ракушка; бо в рр. 1669—1675 Самовидець жив на Правобережжі, себто в часі, коли й Ракушка емігрував на Правобережжя; бо від 1676 р. Самовидець жив на Сіверщині, „при чому був особливо зв'язаний з Стародубом“²⁾, і Ракушка жив до кінця свого життя в Стародубі. Немає потреби наводити дальші подібні докази дослідника, бо з огляду на те, що Самовидець не жив від 1676 р. у Стародубі й тим самим не є ідентичний з Ракушкою, відпадають дальші висновки автора про подібність симпатій і антипатій у Самовидця й Ракушки, про те, що особисті моменти життя Ракушки пояснюють відповідні місця Літопису Самовидця, що час, який охоплює оповідання Літопису Самовидця, відповідає в головному часові життя Ракушки тощо³⁾.

Як „побічний доказ“ авторства Ракушки навів проф. Петровський і те, що „існував список Граб'янчиного літопису, де в оповіданню під 1652 р. про т. зв. „конотопське чудо“ була приписка, що „Романовській написа сіє“.“ Цей доказ побудував автор на таких словах листу Сердюкова до Бодяньського з 27 липня 1847 р.: „Что касается до летописей Плиски, Грабянки и Рогальского, то в Петербурге оне есть наверное, но теперь доискаться их я никак не могу по своим обстоятельствам. Мне даже кажется, что усиленный труд при поисках за ними не вознаградится их содержанием: едва ли, после Самовидца, Велички и Туманского, могут оне заключать в себе чтонибудь особенно интересное. Выписки, сделанные Маркевичем из лето-

¹⁾ М. Петровський. Нариси історії України, с. 63.

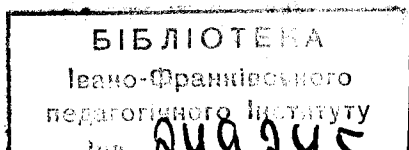
²⁾ Там само, с. 168.

³⁾ Там само, с. 183.

писи Плиски в V томе Истории Малороссии на стр. 20, 21, 28—29 и 37 почти от слова до слова схожи с параллельными местами в Летописце Малыя России (стр. 48 — 49, 49, 46 — 47 и 52 — 53 и 68), который издан Туманским: отличие самое легкое, в двух трех частицах и нескольких окончаниях, которые естественно можно отнести к произволу переписчика. Разговор Хана с Хмельницким (у Маркевича стр. 52) внесен и в Летописец Туманского; только язык разговора значительно поновлен в Летописце. У меня есть целая тетрадь выписок из Конисского, Бантыш-Каменского, Симоновского, Самовидца и Грабянки: пять или шесть отрывков из летописи последнего находятся также и в Летописце Малыя России, — с тою единственною разницею, что здесь язык их, как и везде в этом Летописце, гораздо свежее. Впрочем, известия о паволоцком Поповиче, о котором Грабянка распространяется с таким участием, нет у Туманского; и про конотопский колодец упомянуто мельком, без приписки: „судья Романовскій написа сіе“¹⁾).

Для легшої орієнтації в наведеній цитаті з листу Сердюкова пригадаю, що й літопис Плиски й літопис Граб'янки й „Летописец Малыя России“ чи то Туманського це один і той самий твір, знаний як літопис Граб'янки та відомий із великої маси копій, які в своєму тексті виявляють багато відмін. Щойно по усвідомленні згаданої ідентичності виявляється, скільки туману маємо в цитаті з листу Сердюкова. Зараз на її початку літописи Плиски й Граб'янки названі як різні твори. Правда, він запримітив паралелізм місць, які навів із Літопису Плиски Маркевич у п'ятому томі „Истории Малороссии“, з відповідними місцями „Летописца Малыя России“, що його надрукував Туманський в „Российском Магазине“ за 1793 р., але це спостереження не вивело його з туману. Маючи в руках зшиток виписок із псевдо-Конисського, Бантыш-Каменського, Симоновського, Самовидця та Граб'янки, він порівняв виписки з літопису Граб'янки з літописом, який надрукував Туманський, і ствердив, що п'ять або шість уривків літопису Граб'янки приходить у літописі Туманського й що вони різняться тільки мовою, хібащо в літописі Туманського немає звістки про паволоцького Поповича з літопису Граб'янки й у друкованому літописі згадано про конотопський колодязь без приписки: „Судья Романовскій написа сіе“. Словом, у листі Сердюкова єсть тільки мова про якісь виписки з літопису Граб'янки, а не про текст усього літопису,

¹⁾ Там само, с. 177.

бо ж він сам „Летописец Малыя России“ чи то Туманського уважає за щось окреме від літопису Граб'янки.

Проф. Петровський зробив висновок: „Як видно, якимсь чином звістка про авторство Р. Ракушки була відома й потрапила й до цього списку“, ¹⁾ хоч із одного боку Сердюков мав у своєму зшитку тільки виписки з літопису Граб'янки, з другого в приписці стояло, що „судья Романовській написа сіє“, а не було мови про Романа Ракушку, що ніженським полковим суддею був 1659 р. Його коротку діяльність на тому становищі без сумніву відсунула на задній плян його довга діяльність на становищі військового підскарбія. А втім, якщо й ідентифікувати „суддю Романовського“ з приписки з Романом Ракушкою й приймати, що останній це автор Літопису Самовидця, в такому разі він міг написати його тільки в часі свого стародубського попущання. Отже приписку про „суддю Романовського“ можна відносити тільки до його сина, Івана Романовського, що був полковим суддею Стародубського полку в рр. 1705 — 1708²⁾ і міг, доставши в руки текст літопису, поробити собі бажані виписки з нього. З уваги на туманність приписки справу може вияснити тільки докладний розслід зшитка виписок, що був у руках Сердюкова.

Ще однієї речі не можна поминути мовчки у виводах проф. Петровського. Як один із доказів ідентичности Самовидця й Ракушки наведена в нього „схожа риса в характері Самовидця й характері Ракушки — мстивість“³⁾. У характері Самовидця цієї риси не видно ніде в його літописі. Те, що автор пояснює „мстивістю“, виплило з релігійних вірувань Самовидця. Та й те-

¹⁾ Там само.

²⁾ В. Л. Модзалевский. Малороссийский Родословник. Т. IV. к. 1914, с. 248.

³⁾ М. Петровський. Нариси історії України, с. 183. „Мстивістю“ Ракушки на Многогрішному пояснює проф. Петровський і те, що написав Самовидець про його приїзд до Москви, себто що „якъ проважено в городъ, то многіе стрѣчи были и на оного плювали“ (113). Автор перечить цій звістці, „бо ж нема жодних даних і про те, що при зустрічі Д. Многогрішного на Москві на нього люди плювали“ (Нариси, 115). А тим часом у копії „listu jego mości pana Gnińskiego, wojewody chełmińskiego, w stolice moskiewskiej de data 18 aprilis 1672“ читаємо: „Damiana Mnogo(h)rysznego przez Doroszenka od Turkow zpraktykowanego na Siewierzu z bracią y adhaerentami poimawszy, który tu w oczach naszych igrzyskiem na mizernym wozie kułakami od gminu tłuczony, vragany, zeplwany w ciężkich zelazach będąc przywieziony“ (Рукопис Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові ч. 1070, 492 б).

стамент Ракушки не дає підстави робити його автора таким мстивим, яким зробив його проф. Петровський.

З доказами проф. Петровського цілком погодився акад. Михайло Грушевський у праці „Самовидец Руины и его позднейшие отражения“. Між аргументами приходять і аргумент із приписки про „суддю Романовського“: „Показується, що згаданий Сердюков бачив у 1840-х роках копію історії Граб'янки, в якій при оповіданні про „конотопське чудо“ 1652 р., узятому з „Літопису Самовидця“, стояла приписка: „Судья Романовській написа сіє“. Очевидно, Сердюкову вдалося розшифрувати цю вказівку: він установив, що тут треба розуміти Романа Ракушку-Романовського, ніженського полкового суддю 1650 - років, і що цей Ракушка, ніженський сотник, пізніше brasлавський протопопа, був дійсно автором „Літопису Самовидця“, описавши й „конотопське чудо“ між іншим¹⁾.

Після „Нарисів“ проф. Петровського, на думку акад. Грушевського, „в результаті всієї проробленої праці можна уважати за безсумнівне, що літопис був твором Романа Ракушки, — настільки точно збігаються біографічні дані про нього з усіма вказівками літопису, й настільки ясно, яскраво й переконливо вирішує ця біографія відгомони авторських переживань і вражень, збережені в цьому творі: усе те, що можна вивести з його змісту, цілком і без решти покривається тим, що ми знаємо тепер про Ракушку, й сливе неможливо уявити собі, щоб якісь нові дані могли повалити або захитати цю ідентичність²⁾. Значена певність тому така велика в акад. Грушевського, що „якщо порівняти ці біографічні дані про Романа Ракушку з тими автобіографічними вказівками й рисами, які зберіг нам „Літопис Самовидця“, то ми побачимо, що вони цілком покриваються взаємно та яскраво характеризують індивідуальність і клясове обличчя автора цього твору“³⁾.

Щодо того, коли автор почав писати свій літопис, „М. М. Петровський у своїй останній праці старається відсунути цей термін non ante ще дещо далі — до 1677 р.“ І хоч „хронологічні вказівки, які він відшукав у тексті“, на думку акад. Грушевського, „не переконують занадто, але дані біографії Ракушки в зіставленні з конструкцією його твору дійсно роблять дуже правдоподібним, що саме в цьому часі, коло 1677 р., він при-

¹⁾ Труды Института славяноведения Академии Наук СССР. I. Ленинград, 1932, с. 160.

²⁾ Там само, с. 162.

³⁾ Там само, с. 167.

ступив до своєї праці: роки 1675 — 1676 дуже мало підходили для цього, а раніше 1672 — 73 р. відсувати цю роботу не дозволяють згадані вказівки на дальші події. Умовини життя автора в 1676 — 77 р. були дійсно такі, що могли піддати йому бажання описати пережиті тривоги й навіть перемінити його в настирливий імператив. Як ми тількищо бачили, це був момент, коли автор, по бурхливих роках свого вигнання, причалив до тихої пристані стародубської паравії, найтихішого й найбільш віддаленого від перипетій руїни кутка Гетьманщини, й у нього дійсно могло з'явитися, після розбиття колишніх амбітних плянів, непереможне бажання поділитися прожитим із прийдешніми поколіннями й порухатися перед трибуналом потомства з усіма винуватцями своїх халеп¹⁾.

Довгій низці ракушківців можна протиставити тільки відокремлені голоси, що, уважаючи авторство Ракушки за сумнівне, бачуть автора в кому іншому. Думку д-ра Андрусяка, що „можна би знайти більше ніженців, що займали якінебудь уряди при гетьманах“ так, як Ракушка, та його вказівку на канцеляриста Івана Биховця²⁾ підхопив Лев Окиншевич у статті „До питання про автора літопису Самовидця“. Роблячи підсумки своєї статті, пише автор: „Наведені матеріали не дають можливості казати з точною певністю про авторство Іван. Биховця. Але на можливість такого авторства вони вказують виразно. Можливість ця не менша, а може й більша, можливості авторства Ракушки-Романовського. Найміцніші доводи — це опис бою під Білою

1) Там само. Зідентифікування автора Літопису Самовидця з Ракушкою виявляє виразність стародубських осіб і подій від часу приходу його до Стародуба до кінця літопису (с. 168). Далі „Ракушка старанно закрив своє авторство й замів по змові всякі сліди ідентичності літописця з протопопою Романом Ракушкою й мотиви поїздки останнього до Константинополя з утратами та шкодами, які поніс автор від Многогрішного“ (с. 169). Між аргументами за Ракушкою наведена й сцена з Карамбеем (с. 170). „Усі ці випадки, що збігаються (совпадення), роблять безсумнівним висновок, що „Літопис“ вийшов із-під пера Романа Ракушки, — пише акад. Грушевський. Вияснення цього авторства уявляє собою немалий методологічний інтерес із огляду на те, що автор свідомо старався закрити себе. З другого боку, познайомившись з особистістю автора так докладно, як на це дозволяє нам біографічний матеріал про Романа Ракушку, — знаючи його соціальне положення, обставини життя, риси характеру, ми можемо як слід оцінити його відношення до подій, симпатії й антипатії „Самовидця“, — взагалі його історичну ідеологію“ (с. 171).

2) Записки НТШ. CXLIX, с. 194.

Церквою, що на ньому, як ми тепер знаємо, був Іван Биховченко, а також те, що з Биховцем зв'язується козацький літопис, як це можна зрозуміти з Величка. Найслабше ніби місце концепції — детальний опис стародубських місцевих подій у кінці XVII ст., але й тут найшов автор пояснення в родинних зв'язках¹⁾.

Стаття Окиншевича написана головню на підставі матеріалів у Чернігівському Краєвому Історичному Архіві про Биховців. Згадуються у ній аж три Івани Биховці, а Літопис Самовидця мав би написати той Іван Биховець, що в 1704 р. ходив на Крим і лишив діярій того походу. Згаданий „Діаріуш Івана Биховця р. 1704 про відрядження до Криму“ надрукував Окиншевич у „Студіях з Криму“ (Київ, 1930). Автор припускає, що він помер на початку 1709 р.²⁾, й не пояснює, чому Літопис Самовидця кінчиться 1702 р., якщо він є твором Івана Биховця. Думаю, що й не треба клопотатися розв'язкою такого питання, бо мова й стиль діярія Биховця рішуче відмінні від мови й стилю Літопису Самовидця. Тому й без значіння стає при виясненню авторства Літопису Самовидця вказаний у статті Окиншевича факт, що Биховець, як і Самовидець, брав участь у поході Якова Лизогуба проти Яблоновського під Білою Церквою³⁾.

Цінніші з статті Окиншевича ті місця, де він мотивує свій сумнів щодо авторства Ракушки. Тут поперед усього порівнює він „ставлення автора Літопису й Ракушки-Романовського до подій, зв'язаних із Бруховеччиною“⁴⁾. У протиставленні до „бурхливого життя“ Ракушки підкреслює автор, що „тон літопису спокійний і стриманий, створюється вражіння, що автор більше споглядав події, ніж брав активну в них участь“, і додає ще те, що „у своїх оцінках подій, у характеристиці певних політичних постатей літописець, за малими винятками, також стриманий і ніби намагається бути об'єктивним“⁵⁾. Та коли на цю тему можна ще посперечатися, безсумнівні дві інші вказівки, повторена за Орестом Левицьким указівка на особисту участь Самовидця в кримському поході з 1689 р. та згадка в примітці про те, що автор літопису жив „тутъ... коло Нѣжина и Чернѣгова“⁶⁾.

1) Л. Окиншевич. До питання про автора літопису Самовидця (Нариси з соціально-економічної історії України, І. Київ, 1932, с. 15).

2) Там само, с. 8.

3) Там само, сс. 8—9.

4) Там само, с. 2.

5) Там само, с. 3.

6) Там само, с. 12. Статті акад. Грушевського й Окиншевича, перша приватно, друга в Бібліотеці НТШ., попали мені в руки вже після зреферування статті д-ра В. Герасимчука на тему авторства Літопису Самовидця в моєму нарисі.

Заки дісталася стаття Окиншевича до Львова, тут появились уже критичні замітки д-ра Василя Герасимчука на книгу Петровського п. з. „Чи анонімність козацького літопису Самовидця відкрита?“ в фейлетонах „Діла“ чч. 205—209 і 211—213 з 1932 р. Др. Герасимчук зазначає, що в справі з авторством Ракушки вислід міркування проф. Петровського може бути тільки правдоподібний, бо „щоб осягнути багатіший результат певности, не повинен був історик обмежитися в студіях тільки до одної особи Ракушки, але повинен був узяти на увагу більше осіб, які входили би в гру як „кандидати на літописця“. Прецінь таких, як Самовидець, що походять із Сіверщини й переходили аналогічні життєві перипетії, могло бути більше“. У великій праці проф. Петровського „удалось йому осягнути свою мету в тім напрямі, що він, потрапивши опоратися з великою масою осіб, фактів і дат на довгім просторі часу, зумів усталити й помилковій відомості літопису Самовидця. Тому М. Петровському треба завдячувати, що українська історіографія має вже вироблений осуд про достовірність цього літопису, який дослідувачі вважали першорядним джерелом, а яким він у дійсності може бути тільки до певної міри“. Зате доказова справа літописного авторства Ракушки випала на думку автора менш удачно (ч. 206).

Автор рішуче не погоджується з проф. Петровським щодо його мотивування анонімности Ракушки як літописця, що на думку проф. Петровського „прикрився маскою анонімности на те, щоби по смерті своїх противників міг свобідніше себе оправдати, а їх понизити брехнею та очернити“. У чому іншому треба шукати причин анонімности. Анонімність могла походити, як не раз буває, з припадку: от, заскочила смерть, а спадкоємці з якихось причин не подбали за рукопис. Могло джерело анонімности лежати теж у християнській скромності; могла анонімність вийти і з цензури, з остраху перед якимсь доносом, цієї небезпеки тих непевних часів, як це зазначив у своїм часі акад. Д. Багалій. Могло бути досить інших причин, та тільки певно не та, що її подав М. Петровський. Зрештою є ще питання, чи маємо діло з довільною анонімністю. Зваживши, що автор так без обиняків передає оповідання про матір Петра Великого Наталію Нарішкіну, яка для кар'єри свого сина заходилася отрутою вигубити інших царських претендентів, можна сумніватися, чи маємо до діла з анонімністю з цензурних оглядів“ (ч. 207).

А якщо Ракушка „був фактичним автором літопису, то без сумніву ішов за іншими, шляхетнішими, вищими мотивами й був

трохи чеснішою людиною, ніж це змальовує автор. А як дійсно був низькою, мстивою, „брехливою“ людиною, то напевно не був автором цієї дорогої пам'ятки“. На думку рецензента „та літописна неправда й тенденційність, які історик приписує літописцеві, має своє джерело або в кепській поінформованості Самовидця про деякі події, або ми не вміємо інтерпретувати ним змальованих подій“ (ч. 208).

Самовидця уважає рецензент за лівобережця. „Ближче зацікавлення подіями на Правобережжі за Дорошенка може походити з того, що літописець мав при ньому якогось інформатора або собі близьку особу“. Заперечуючи, що проф. Петровський доказав авторство Ракушки безапеляційно, пише рецензент: „Ми маємо покищо збірку матеріалу до Ракушки, маємо спробу устійнити факти, зв'язані з Ракушкою й літописцем, а вони тільки дають деякі зовнішні риси імовірності щодо тотожності цих двох осіб, але рішуче ніякої певності“. Протипав авторства Ракушки промовляє те, що Самовидець перебував за Самійловича й Мазепи постійно не в Стародубі, „а десь біля Ніжена або Чернігова“. Стародубські звістки „це звичайні конвенціональні вісті. Вони торкаються церков, священників, нещастя від саранчі, врожаю і т. д. Нема тут нічого надиханого безпосереднім чуттям, а дещо, як це підкреслює сам історик, є хибне“ (ч. 209). „Наглядно свідчить також протипав авторства стародубського протопопи загальнозвісний і прийнятий істориками - дослідувачами факт, що літописець свою причасність до подій, у яких він брав участь, зазначає все в першій особі“. А втім Ракушка не міг брати участі в січі 1665 р. під Білою Церквою, бо тоді він був генеральним підскарбієм і не для нього була роля войовника, навіть прийнявши, що заступав тимчасово адміністраційно якогось полковника. „Всі сумніви щодо побуту літописця деінде, як в околицях Ніжена або Чернігова в останніх роках його життя, усувають його власні слова“ 1690 р. про сарану, що „тут на Україні коло Ніжена й Чернігова й на Сівєрі коло Стародуба зазимувала“. Нарешті й „психологія Самовидця є радше психологією скозачілого шляхтича, як психологією козака Ракушки“ (ч. 211).

Маючи в руках реєстр козаків, що були при ніженському полковнику Василеві Золотаренкові в борисівській комісії 1660 р., др. Герасимчук затримується над одним із них, Демидом Пилиповичем Рагозою, як „кандидатом на літописця“. Його діяльність зв'язана з повстанням козацтва в Могилеві над Дніпром. Він „був правобережцем, і оскільки не був родом з Могилева,

положеного на правім березі Дніпра, то як малий урядовець, або власник якогось дрібного маєтку перебував у Могилеві і звідтам навчився лівий бік Дніпра називати Задніпрів'ям. Походженням своїм із землянського чи боярського старого роду, відомого й розгалуженого в Білій Русі (були там і шляхтичі того імени) мусів дістати основнішу освіту, мав деякі традиції і може був у деякім урядовім зв'язку з митрополитом М. Рагозою. Живучи в Могилеві, місті, яке було сильним огнищем торговельним, де сходилися близько поляки, москалі, литовці й німці, відчув краще націоналізм, очевидно, не відокремлюючи ще України від Білої Русі“ (ч. 213). Одначе автор не найшов дальших звісток про свого „кандидата на літописця“ по 1669 р. й тому його гіпотеза зависла в повітрі. Проти походження Самовидця з Могилева над Дніпром промовляє те, що в Літопису Самовидця немає таких білорусизмів, які були б найшли там місце, якщо його автор був би прожив юні роки свого життя в Могилеві. А втім досіль історики білоруської літератури не важилися зараховувати Літопису Самовидця до свого добра ні титулом походження його автора, ні з уваги на якісь признаки білоруської мови в ньому. Та й приписуючи авторство Літопису Самовидця „правобережцеві“ Демидові Рагозі, автор протиставить власним словам: „Як лівобережець переходить Самовидець за Дніпром всі бурхливі події по смерті Б. Хмельницького“... (ч. 209).

III.

Як уже виходить із слів „тутъ на Украинѣ коло Нѣжина и Чернѣгова“, Самовидець написав свій твір на Лівобережжі. На це ж указують і слова під 1648 р., що „и напотомъ-той сторонѣ Днѣпра, ажъ по самій Днѣстрѣ, тое жъ ся стало спустошення“¹⁾, що на Лівобережжі; далі таке речення під 1652 р.: „Якъ Калиновского знесено на Батозѣ, заразъ и тут на Заднѣпру старость много позабивано“²⁾; під р. 1667 стоїть у Самовидця, що „козацтво, которое зостаєтъ на томъ боку Днѣпра, якъ Чигиринъ, Черкаси, то повинни слухати короля его милости, а которое зостаєтъ на семъ боку Днѣпра, то повинно слухати его царского величества“³⁾. Під 1687 р. говорить він про татарів, що „они поганцѣ не тилко за Кіевомъ тотъ бокъ спустошили, але и на семъ боку Днѣпра немало по селахъ людей в неволю

¹⁾ Летопись Самовидца, 1878, с. 13.

²⁾ Там само, с. 33.

³⁾ Там само, с. 96.

побрали и инихъ постинали“¹⁾. Тут наведено тільки наймаркантніші приклади.

Часте вживання слова „Задніпря“ в Літописі Самовидця на означення Лівобережжя свідчить, що його автор походив із Правобережжя. Слова „Задніпря“ в значінні Лівобережжя уживає Самовидець ось в яких випадках: „самъ князь Вышневецкій, которій немал усе Заднѣпря мѣлъ въ своемъ подданствѣ“²⁾; „Знову зась на Заднѣпру полки“³⁾; „стати на Заднѣпру в полку нѣжинскомъ“⁴⁾; „и такъ братъ Калиновского, Калиновскій же, на Заднѣпря притягнулъ з войсками коронними, за унѣверсаломъ гетмана Хмелницкого, которому Заднѣпря не спротивляючись, в городи пустило, и самъ сталъ Калиновскій в Нѣжини и тамъ зимоваль, а войска, которіе мѣлъ при себѣ немаліе, росправиль по рѣзнихъ городахъ по Заднѣпрю и по Задесенню“⁵⁾; „которое зоставало в Нѣжинѣ з братомъ оного и по иншихъ городахъ заднѣпрскихъ“⁶⁾; „рушили з Заднѣпра“ й „уступило з Заднѣпра“⁷⁾; „на Заднѣпру в Переясловлю“⁸⁾; „тут на Заднѣпру“⁹⁾; „усѣ полки заднѣпрскіе“¹⁰⁾; „на Заднѣпря пришовши“¹¹⁾; „уступили з Заднѣпра“, „повиганяли з городовъ заднѣпрскихъ“, „усе Заднѣпря зостало“, „привернувши Заднѣпра“, „Уступуючи ханъ и Хмелницкій з Заднѣпра“ й „шкоди великіе чинили по Заднѣпру“¹²⁾; „Бруховецкій скупилъ усѣ полки заднѣпрскіе“¹³⁾; „юже приходять до згоди знову заднѣпряне з Москвою“ й „изобравши усю старшину поблиз себе заднѣпрскую“¹⁴⁾; „Демко гетманъ усе Заднѣпря кгвалтомъ до себе приворочаль“¹⁵⁾; „войска заднѣпрского ушибши“ й „Заднѣпря постарому усе зостало“¹⁶⁾; „хотячи зѣмою ити Заднѣпря воевати“¹⁷⁾; „на заднѣпрянского гетмана Демяна Многогрѣшного“, „того року Заднѣпря зоставало у покою“ й „на Запорожже послове королевскіе по Заднѣпрю ходили“¹⁸⁾; „старшина заднѣпрская“, „з писаремъ войска заднѣпрского“ й „постерегли змѣну гетмана заднѣпрянского Демка Игнатенка Многогрѣшного“¹⁹⁾; „заднѣпряне“²⁰⁾; „злучившися з гетманомъ Ивановъ Самуйлови-

1) Там само, с. 173.

2) Там само, с. 12.

3) Там само, с. 19.

4) Там само, с. 28.

5) Там само, с. 29.

6) Там само, с. 30.

7) Там само, с. 31.

8) Там само, с. 32.

9) Там само, с. 33.

10) Там само, с. 61.

11) Там само, с. 63.

12) Там само, с. 64.

13) Там само, с. 84.

14) Там само, с. 102.

15) Там само, с. 103.

16) Там само, с. 106.

17) Там само, с. 107.

18) Там само, с. 109.

19) Там само, с. 113.

20) Там само, с. 116.

чомъ, з войсками козацкими заднѣпрянскими“¹⁾; „от заднѣпрянскаго войска“, „гетмановѣ заднѣпрянскому Івану Самуйловичу“ й „уступилъ на Заднѣпря“²⁾; „тамъ козаковъ немало было заднѣпрскихъ“³⁾; „под Черкасами Дорошенко з ханомъ притягнули на войска заднѣпрянскіе“⁴⁾; „Торговичане зайшли на Заднѣпря“ й „такъ усѣхъ людей с Корсуня с полковникомъ ихъ спровадили на Заднѣпря“⁵⁾; „на Заднѣпря уходить“, „оного наставлятъ гетманомъ и на Заднѣпрю“ й „по-старому на Заднѣпря гетмановѣ не хотѣлъ поклонитися“⁶⁾; „посполу с козаками заднѣпрянскими“ й „з Чигирина на Заднѣпря на мешканя“⁷⁾; „спровадилъ з Чигирина на Заднѣпря“⁸⁾; „простовали на Черкаси за Днѣпръ, хочачи Заднѣпря спліондровати“ й „тихъ людей зогнали на Заднѣпря“⁹⁾; „орди великіе мають намѣреня на Заднѣпра“¹⁰⁾.

Поза кількома прикладами, де „Заднѣпря“ являється логічною метою руху, відбутого з Правобережжя через Дніпро на Лівобережжя, уся решта наведеної довгої низки це вислід довголітньої привички правобережця називати Україну за Дніпром „Заднѣпрям“, як цим самим словом назвав Самовидець єдиний раз у своєму творі, опинившись на Лівобережжі, Правобережжя під впливом того, що логічне освідомлення зміненої околиці його перебування взяло верх над давньою привичкою. „Заднѣпря“ у значінні Правобережжя приходить під 1662 р. про Ромодановського з московськими військами й Васюту з Ніженським полком, що „по Заднѣпрю немалую узявѣши здобичъ, в цѣлости повернули ку домоу“¹¹⁾.

Куди саме перейшов Самовидець із Правобережжя на Лівобережжя, можна здогадуватися на підставі таких звісток у його творі. Під 1676 р. він оповідає про стародубського полковника Петра Рославця, що він „окованъ у гетмана сидѣлъ и на зез'дѣ сужень zostалъ усею старшиною на горло у Батуринѣ“¹²⁾. Найближчого року він зазначає, що 10 серпня, чи то „июля 31 поправажено на Москву Петра Рославця, бывшого полковника стародубовского, и Сімеона, протопопу нѣжинского, окованихъ

1) Там само, с. 120.

2) Там само, с. 121.

3) Там само, с. 123.

4) Там само, с. 125.

5) Там само, с. 127.

6) Там само, с. 128.

7) Там само, с. 130.

8) Там само, с. 139.

9) Там само, с. 147.

10) Там само, с. 181.

11) Там само, с. 68.

12) Там само, с. 132.

и з инними козаками“. Під тим самим 1677 роком записав Самовидець, що на відсіч Чигиринові „гетманъ Іванъ Самуйловичъ, вишовши з Батурина и скупившися з бояриномъ княземъ Ромодановскимъ у Липовой Долинѣ, потягнули ку Днѣпру“¹⁾, й що „у Чигиринѣ гетманъ зоставиль своего батуринского человѣка Коровченка полковникомъ“²⁾. На чигиринський похід 1678 р. „гетманъ Іванъ Самуйловичъ, свои войска скупивши, рушилъ з Батурина мая 10“³⁾. Під р. 1685 подав Самовидець звістку про смерть гетьманського сина Семена. Рік пізніше він занотував, що „на початку того року, по Богоявленіи, тотъ метрополитъ Четвертинский, приехавши з Москви, поехалъ з Батурина до святои Софії до Києва“⁴⁾. На перший кримський похід 1687 р. „о святомъ Георгіи, заразъ на весну, гетманъ Іванъ Самойловичъ вийшолъ з Батурина з гарматами, розославши по всѣхъ полкаъ, жеби виходили, унѣверсали“⁵⁾. Під тим самим роком подана дуже замітна характеристика Самійловича⁶⁾ й відмічено, що маетки Самійловича та його синів „переписано било до скарбу царского, а напотомъ велено срѣбро, шати, чого незличоная рѣчь была, жеби тое на потреби войсковіе обернено било; усе тое зостало в Батуринѣ“⁷⁾. На другий кримський похід 1689 р. „гетманъ войска запорожского Іванъ Мазепа вийшолъ шостою неделѣ въ постъ великий перед Воскресеніемъ Христовимъ со всѣми полками городовими и охочими“⁸⁾, „до Батурина прийшолъ зараз по святомъ Петрѣ“ й „того жъ часу, неделъ двѣ тилко випочинувши, по указу ихъ царскихъ величествъ гетманъ Іванъ Мазепа на Москву пойшолъ“⁹⁾. У 1692 р. „заразъ зимою узявъ вѣдомость гетманъ запорожский Іванъ Мазепа, же орди великіе мають намѣреня на Заднѣпра, противко которихъ вийшолъ з войсками и сталъ у Переясловлю“¹⁰⁾. „Того жъ року з енеральной войсковою канцеляріи канцеляристъ Петрикъ уйшолъ на Запороже“. У 1693 р., про орди „увѣдомившися от запорожцовъ, гетманъ Мазепа, избравши войско, противъ нихъ рушилъ до Гадяча“¹¹⁾, а найближчого року „посла великого татарского, которий зоставалъ на Москвѣ роковъ три, отпушено у свою землю з честю на Батуринѣ“¹²⁾. Того ж року

1) Там само, с. 136.

2) Там само, с. 139.

3) Там само, с. 141.

4) Там само, с. 163.

5) Там само, с. 166.

6) Там само, сс. 169 — 171

7) Там само, сс. 173 — 174.

8) Там само, с. 176.

9) Там само, с. 177.

10) Там само, с. 181.

11) Там само, с. 182.

12) Там само, с. 183.

„и ясиру сотъ на три живцемъ пригнали до Батурина“¹⁾. Дали зазначений похід Мазепи в 1696 р. против орд²⁾ і в 1701 р. проти шведів, „со всѣми войсками и з арматами“³⁾. У Батурині та його околиці легко було знати не тільки про такі справи, як прилучення сіл від Гомля до Рославля по Сож до Стародубського полку на приказ Самійловича⁴⁾ та випадки на Сіверщині й зокрема в Стародубі, але й мати звістки про події в дальших українських землях і поза ними. Такі розумування велять шукати місця проживання Самовидця в околиці Батурина.

З деяких місць Літопису Самовидця видно, що його автор був шляхтич. Щось автобіографічне вичувається з оповідання Самовидця, як від боку Богдана Хмельницького „козацтво по розныхъ городахъ розишовшися, полковниковъ, сотниковъ собѣ понастановлявши, и гдеколовекъ знайшлася шляхта, слуги замковіе, жиди й уряди мѣськіе, — усе забияли, не щадячи анѣ жонъ и дѣтей ихъ, маетности рабовали, костели палили, обваліовали, ксіонзовъ забияли, дворѣ зась и замки шляхетськіе и двори жидовськіе пустошили, не зоставляючи жадного цѣлого. Рѣдкій в той крѣвѣ на тотъ часъ рукъ своихъ не умочилъ и того грабленія тихъ добръ не чинилъ. И на тотъ часъ туга великая людемъ всякого стану значнимъ била и наруганія от посполитихъ людей, а найболше от гултайства, то есть от броварниковъ, вынниковъ, могилниковъ, будниковъ, наймитовъ, пастуховъ, же любо бы якій челоувѣкъ значній и не хотѣлъ привязоватися до того козацкого войска, тилко мусѣлъ задля позбитя того насмѣвиска и нестерпимихъ бѣдъ в побояхъ, напояхъ и кормахъ незвичайнихъ, и ти мусѣли у войско приставати до того козацтва“⁵⁾.

Під 1649 р. стверджував Самовидець, що „такъ усе, що живо, поднялося въ козацтво, же заледво знайшолъ в якомъ селѣ такого челоувѣка, жеби не мѣлъ албо самъ, албо синъ до войска ити; а ежели самъ нездужалъ, то слугу, паробка посилалъ. А иніе, килко ихъ было, всѣ ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно било о наймыта“. Причину цього масового приставання до козацтва бачив він ось у чому: „А то усе дѣялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добръ шляхецкихъ и жидовскихъ и иныхъ людей, бывающихъ на преложенствѣ, же навіть где в городахъ были и права Майдебурскіе — и присягліе бурмистрове, и райцы свои уряды

1) Там само, с. 184.

2) Там само, с. 187.

3) Там само, с. 203.

4) Там само, с. 162.

5) Там само, сс. 12 — 13.

покидали, и бороди голили, до того войска ишли: бо тіе себѣ зневагу держали, которій бы з бородою неголеною у войску был“. Як бачимо, Самовидець таким масовим явищем не захоплювався, а навпаки, з приводу нього вихопилася в автора ось-яка рефлексія: „Такъ дияволъ учинилъ себѣ смѣхъ з людей статечнихъ!“¹⁾.

Шляхтича можна бачити й у словах Самовидця під 1652 р., що „в томъ року знову по городахъ много пановъ пропало, которіе на свои маетности понаездили были; бо знову онихъ посполство позабивало, и козаки, що уступили были з своихъ дворовъ, знову ся понаворочали“²⁾, й ще різкіше під 1663 р. Оповідас він тут, як Брюховецький розпустив новопоставлених полковників із-під Ніжена, „придавши каждому полковниковѣ по сто человѣка козаковъ, которимъ по усѣхъ полкахъ жупани давано, а з млиновъ сами розмѣри брали, и куди хотѣли, оборочали, людемъ зась незносную кривду чинили, а звлаща значнимъ; бо били межи ними которій служилъ у якого человѣка значного, то юже свое зомщовали на господаряхъ, ежели которого якого часу за якім проступокъ побилъ, або злаялъ, якъ всяково в дворѣ бываетъ“³⁾. А далі оповівши під тим самим роком про те, як стято гетьмана Сомка й кількох полковників, зауважив Самовидець, що „барзо притуга великая на людей значнихъ была“⁴⁾. Беручи під увагу те, що звістку про вибір Мазепи на гетьмана попередила дуже неприхильна характеристика Самійловича, можна й у словах Самовидця про Мазепу бачити щось подібне до клясового положення самого Самовидця. У словах „И такъ у радѣ войско, которое на тотъ часъ било, настановило гетманомъ бившого асаулу войскового, Івана Мазепу, роду шляхетского, повѣту бѣлоцерковского, старожитной шляхти украинской и у войску значной“⁵⁾ можна вчитати риси Мазепи, рівнобіжні з клясовим обличчям Самовидця, шляхетство й військову (козацьку) службу.

На доказ того, що автор Літопису Самовидця був правславний, вистане навести одну з його причин Хмельниччини, а саме: „Также и у вѣри русской помѣшка великая была от унѣятъ и ксендзовъ, бо уже не тилко унѣя у Литвѣ, на Волинѣ. але и на Украинѣ почала гору брати. В Чернѣговѣ архимандритове одинъ по другомъ zostавали; по иншихъ городахъ церкви

¹⁾ Там само, с. 20.

²⁾ Там само, сс. 31 — 32.

³⁾ Там само, сс. 77 — 78.

⁴⁾ Там само с. 79.

⁵⁾ Там само с. 171.

православні запечатували. До чого помішниками онимъ шляхта, урядъ и ксіонзи били, бо уже на Украинѣ що городокъ, то костель былъ. А в Кіевѣ тежъ утискъ немалій церквамъ Божимъ старожитнимъ чинили такъ воевода кіевскій, на тотъ часъ будучій, яко тежъ іезуити, домѣнѣкани, бернадина и иншіе закони, наездами правими метрополиту утескуючи и науки школъ забороняючи, згола старорускую православную християнскую вѣру собѣ прекладаючи не розную от поганъ; бо лѣпшое пошанованне ляда жидищевѣ спросному било анѣжели найлѣпшому християниновѣ русиновѣ. А найгоршое насмѣвѣско и утиски терпѣлъ народъ рускій, от тихъ, которіи з руской вѣри прийняли римскую вѣру¹⁾. Про „найбарзій унѣею стисненних християнъ“²⁾, себто православних, говорить Самовидецъ і під 1654 р., подаючи причини московсько-польської війни.

Самовидецъ був глибоко-релігійна людина. У довгій низці подій він бачить божу кару за гріхи. Про Хмельниччину пише він, що „Господь Богъ за грѣхи навидѣлъ землю такою тяжкою войною и отнялъ оной господара, то есть короля щасливого Владислава, которій на початку тоей нещастной войны померлъ, выехавши з Вилня у Меречу“³⁾. З приводу згоріння святомиколаївської церкви в Корсуні в часі похорону Івана Золотаренка пише Самовидецъ: „Але знать, же особливій гнѣвъ Божій былъ, же в скоромъ часѣ от такъ малои рѣчи уся церковъ занялася и у единомъ квадрансѣ згорѣла, же людъ не моглъ вийти, але згорѣло людей живыхъ чотириста и тридцять з наддачею в той церквѣ, и священниковъ два браты рожоныхъ, во всѣхъ аппаратахъ, якъ служили, которые аппарата коштвали на килка тысячей“⁴⁾. По описі чорної ради зазначає Самовидецъ, що „того жъ дня, якъ тая рада стала, мѣсто Ічня, в которомъ рада была, и церковъ тая, в которой Сомковѣ присягали на послушенство гетманское, усе згорѣло до знаку тоей же години, якъ Сомка взято до вязення“⁵⁾. Оповівши, як у 1670 р. привіз браславський протопопа Роман Ракушка клятву царгородського патріярха на Дем'яна Многогрішного, запримітив Самовидецъ, що гетьман „легче себѣ тое поважилъ, еще ся срожачи, але зараз оного Господь Богъ скаралъ, же, спадши з ганку, шию былъ зломаль, же часъ немалій не моглъ говорити, що, пришовши до здоровья, не хотѣлъ ся упамятати, що напотомъ оному нагородилось

1) Там само, с. 11.

2) Там само, с. 36.

3) Там само, с. 16.

4) Там само, с. 43.

5) Там само, с. 77.

зле¹⁾. Згадане лихо скоїлось із Многогрішним у 1672 р., бо тоді „скончилося гетманство Многогрішного, которий, собѣ клятву соборную святѣйшого патріярхи нѣ во что поважаючи, совсѣмъ в нѣвещь пойшоль; а маєтність его розно старшина подѣлила“²⁾. У часі облоги Кам'янця на Поділлі в 1672 р. „знать южъ Бозский гнѣвъ наступиль, бо порохи в цекгавзу запалились, где много замку викидало“³⁾. Стародубські церкви згоріли в 1677 р. „не вѣдати якимъ способомъ, подобно, з неопатрности паламаровой, а особливо гнѣвъ божій за безаконія наша“⁴⁾, а „найпервій тая церковь загорѣлася святого Николая, в которой проклятіє читано пастирское при службѣ божой и свѣчки гашено на проклятіє Шубою, священникомъ чернѣговскимъ, зосланимъ от архієпископа, и от тоей церкви усе мѣсто вѣгорѣло“⁵⁾. „Гнѣвъ божій“⁶⁾ уважав Самовидець за головну причину страшної тривоги, яку викликали стрільці в Москві по смерті царя Федора Олексієвича, а кінець Самійловичів наступив також тому, що „Господь Богъ тимъ барзо ображенъ бываетъ, хто в пиху подносится; и за тое скарани zostали“⁷⁾.

Навести цю низку „божих кар“ уважав я за потрібне тому, що дещо з неї виловлюють дослідники на доказ особистої неприхильності Самовидця до якоїсь історичної особи, а тим часом наведена низка говорить тільки про релігійний, а не особистий момент пояснювання такого чи іншого факту з боку Самовидця. Ця ж релігійність автора веліла йому приписати довгу низку всяких успіхів „божій помочі“. Релігійність Самовидця посунена до віри в „чуда“, про що недвозначно говорить зацитоване в літописі під 1652 р. конопотське „чудо“⁸⁾. Щирий християнізм пробивається в автора Літопису Самовидця також у відношенні до турків як магометан, висловлений так маркантно в Самовидця, що „нестатечная приязнь вовку з бараномъ, такъ християниновѣ з бесурманиномъ“⁹⁾.

Щодо особистої участі Самовидця в подіях і випадках, про які він оповів у своєму літописі, при читанні його найперше звертає читач увагу на деякі деталі опису облоги Смоленська в 1654 р. Тут згадав автор, що козаки „собѣ отважне починали в приступахъ, ажъ на мурахъ наверху смоленскихъ

1) Там само, с. 109.

2) Там само, сс. 113 — 114.

3) Там само, с. 114.

4) Там само, сс. 134 — 135.

5) Там само, с. 136.

6) Там само, с. 155.

7) Там само, с. 170.

8) Там само, с. 33.

9) Там само, с. 24.

по лѣствицахъ были¹⁾, що „его царское величество своими воеводами и ратными людьми осадилъ Смоленско, и изъ костеловъ церкви посвятивши, и муры посвящали, по которыхъ самъ его царское величество ходилъ при томъ посвященю²⁾“). На підставі таких слів не можна напевне сказати, чи це є оповідання, чи переповідження опису з уст очевидця.

Без сумніву був Самовидець на початку 1656 р. в часі різдвяних свят на похороні Івана Золотаренка в Корсуні, як свідчать його слова: „бомъ самъ тамъ былъ и набралемъся страху немалого“ й „бо я самъ на тоє смотрѣлъ в той скарбницѣ, якъ еще огонь не разширилъся былъ“³⁾).

Якщо слова „на которыхъ я своима очима смотрѣлъ“⁴⁾ із опису облоги Риги в 1656 р. були в автографі Літопису Самовидця, він був і під Ригою. Деякий сумнів викликає відмінна лекція цього місця в копії Козельського, а саме „на которыхъ не можно очима зсмотрѣти“⁴⁾).

Тон оповідання Самовидця про гетьманські вибори по смерті Богдана Хмельницького⁵⁾ в 1657 р. та про зустріч Карамбея з Виговським⁶⁾ у 1658 р. промовляє також за тим, що Самовидець був їх свідком. Можна думати, що в 1660 р. брав Самовидець участь у борисівській комісії, як виходить із тексту: „Въ Борисовѣ на початку року починаетъ комисія, на которую и насъ козаковъ затыгано, и билисмо“⁸⁾), якщо останнє слово сказано про автора, а не в імені козаків. Два роки пізніше, в 1662 р., був між тими козаками, що їх вислав князь Ромодановський наздогін за татарським відділом, як читаємо в літописі: „А князь Ромодановській, пославши коммонникомъ за тимъ подездомъ татарскимъ, за которимъ гонилисмо ажъ до самой Оржицѣ, аже татаре, полегчившися, тую переправу перейшли и, не чинячи жадного отвороту, уходили мимо Яблоневъ, где барзо зліе переправи и мусѣло войско повагомъ ити, — и переправивши Супой, сталисмо“⁹⁾).

Оповідання про чорну раду¹⁰⁾ робить враження, що автор був її свідком. Напевне брав Самовидець участь у виправі проти Яблоновського під Білу Церкву в 1665 р., як це доказують слова: „где з Яблонскимъ мѣлисмо потребу власне в обѣдную

1) Там само, с. 37.

2) Там само, с. 42.

3) Там само, с. 43.

4) Там само, с. 45.

5) Там само.

6) Там само, сс. 48 — 51.

7) Там само, сс. 53 — 54.

8) Там само, с. 61.

9) Там само, с. 66.

10) Там само, сс. 72 — 77.

годину¹⁾. У 1669 р. був автор при Дорошенку на Правобережжі. Оповідання про корсунську раду робить вражіння, що він був на ній, бо пише про неї, що там „усѣ кричали, не хотючи подданными бити Турчиновѣ“²⁾. В усякому разі Самовидцеві були відомі навіть такі таємниці, як відповідь турецького царя послам Дорошенка: „Я по васъ не посилалемъ, анѣ тежъ васъ барзо потребую; ежели щиро жадаете помочи от мене, жебимъ васъ боронилъ от вашихъ неприятелей, тое на вашу прозбу могу учинити, але тое собѣ уважайте, жебисте ви додержали своей вѣрности, бо я не король полскій, анѣ царь московскій, анѣ король венгерскій, которихъ вы ошукивали и израдили свою жъ вѣру; на вашу прозбу тое учиню, же васъ приму, але жебисте ся держали, бо ежели не додержите, сами обачите, що з вами чинитись будетъ“³⁾.

На участь автора в першому чигиринському поході з 1677 р. вказують такі слова з його опису: „И такъ Чигиринъ zostаль волнимъ от того облеженя августа 29. Где притягнувши, войска московскіе и козацкіе направовали городъ Чигиринъ и замокъ, що турки попсовали, достаючи з гарматъ и подкопами, и шанцѣ, рови позаровнивали, що турки были покопали коло города“⁴⁾. На участь автора в другому чигиринському поході з 1678 р. вказує його змістовий опис⁵⁾, зокрема слова: „И такъ в пятницу вирвало подкопъ под замкомъ, где убито гранатомъ воеводу околничого Івана Івановича Ржевского, человѣка военного и справного; а напестомъ дня 10 августа, в неделю о полудню, вирвало килка подкоповъ под мѣстомъ праве в самій часъ, якъ козацтво — одни попилися, а иніе спали, и такъ, якъ сталъ крикъ, мало хто з войска козацкого кидаль ся быти, але усе наутеки скочило з города, обачивши войско турецкое на той вирвѣ, где подкопи вирвали“⁶⁾.

І докладний опис першого кримського походу з 1687 р.⁷⁾ й такі вислови, як „Оттоль пойшовши, ночовали“ промовляють за участю Самовидця в ньому. Те саме можна сказати про опис другого кримського походу з 1689 р.⁸⁾ з такими висловами, як „оттоль от Гайшина за миль двѣ споткали солтановъ два, оттоля ишли до Чорной Могили, где ночовали“¹⁰⁾. Нарешті при читанні

1) Там само, с. 87.

2) Там само, с. 103.

3) Там само, с. 104.

4) Там само, с. 138.

5) Там само, сс. 142 — 145.

6) Там само, с. 144.

7) Там само, сс. 166 — 168.

8) Там само, с. 167.

9) Там само, сс. 175 — 177.

10) Там само, с. 176.

опису північної війни з 1701 р.¹⁾ мається також враження, що автор був її учасником, на що вказували б і такі слова, як: „А царское величество на тотъ часъ с подь Ругодева з окоповъ виехалъ до Новагорода Великого в понедѣлокъ; а у вовторокъ шведи“...²⁾.

IV.

Деяке світло на авторство Літопису Самовидця може кинути також його мова. Щодо цього, вже Орест Левицький зачепив це питання, пишучи: „Нам можуть закинути: якщо Літопис Самовидця уложений на Сіверщині, як вияснити ту обставину, що його мова позбавлена всяких признаков сіверського говора, стільки характеристичного в низці інших українських говорів? Нам здається, що цю обставину можна легко вияснити здогадом, що автор літопису не був уродженцем Сіверського краю, а переселився сюди пізніше; батьківщиною ж його була, правдоподібно, західня частина України. Цього здогаду цілком не придумав я тільки з ціллю відповісти на закид; він поперед усього вислід спостережень над мовою літопису, яка без сумніву має признаки правобережного походження“. Тут і додана така примітка: „Правда, в літописі на підставі копії Іскрицького стрічаються деколи слова з признаками сіверського говора, напр. „пултори“ (с. 128), „Воронувки“ (129) і ін.; та немає ніякої можливости означити, чи належать вони авторові, чи ж копістові літопису“³⁾.

З приводу наведення прикладів із переходом замкненого **о** в **у** треба сказати, що тодішня стадія розвитку української мови допускала такий перехід на всій українській території. А втім форми з таким переходом зустрічаються в двох українських інтермедіях, надрукованих у додатку до польської трагедії Якуба Гаватовича про Івана Христителя, а виставлених на св. Івана в Камінці 1619 р.: *vwcy* (вуці)⁴⁾, *puznaiesz, vsmakow* (вусмаков), *vsmaki* (вусмаки), *pubrał, Matuńko*⁵⁾, *pubrał, Pubrał, buhme*⁶⁾, *Puznałby, Pcydu, bulsze, wud Horodka*⁷⁾, *pyruch* (пируг), *bulsze, dułho*⁸⁾, *żunki*⁹⁾.

¹⁾ Там само, сс. 199 — 202.

²⁾ Там само, с. 200.

³⁾ Опыт исследования, там само, сс. 26 — 27.

⁴⁾ М. Павлик Якуб Гаватович (Гават), автор перших руських інтермедій з 1619 р. (Записки Н. Т-ва ім. Шевченка, тт. XXXV—XXXVI, с. 17).

⁵⁾ Там само, с. 18.

⁶⁾ Там само, с. 19.

⁷⁾ Там само, с. 20.

⁸⁾ Там само, с. 21.

⁹⁾ Там само, с. 22.

Одначе наведене спостереження цілком не має на меті заперечувати, що й мова Літопису Самовидця може відіграти деяку роль при відкриванні його автора, зокрема характерні слова й вислови. Та найшвидше можуть тут віддати прислугу ідентичні думки.

Літопис Самовидця починається словами: „Початокъ и причина войны Хмельницкого есть едино от ляховъ на православіе гоненіе и козакомъ отягощеніе“¹⁾. Обидві ці причини з Літопису Самовидця ідентичні з причинами, які наводила козацька старшина гетьмана Дорошенка в своїх заявах, висланих із Корсуня до короля Михайла Вишневецького з датою 22 лютого (4 березня) 1671 р. Ці заяви зв'язані з невдоволенням старшини вислідами острозької комісії. Про неї згадав і Самовидець ось-як під 1670 р.: „Бо того року Заднѣпря зоставало у покою, а Запорожже, маючи собѣ кошовимъ Ханенка, пословъ своихъ часто посилали до короля полского, на тот часъ зостаючого, Мѣхала з Вишневецкихъ, и на Запорожже послове королевскіе по Заднѣпрю ходили; бо южъ Дорошенко гетманъ цале держалъ с Турчиномъ; любо то и комиссію зложили были в Острозѣ, на которую козаки с Паволочи не хотѣли ехати, неподобнихъ рѣчей на комиссарахъ полскихъ вимагаючи, а звласа сенаторовъ у заставѣ жеби дано до Чигирина; которая комиссія нѣнашо зишлася“²⁾.

Стилізація наведеного виривку є того роду, що Самовидця можна шукати тільки між козацтвом, що було при Дорошенкові, бо ж саме висланці гетьмана Ханенка укладали острозькі статті з комісарами Польщі й тим самим погоджувалися з ними. Зате старшина гетьмана Дорошенка ось-що писала на Запоріжжя з приводу острозьких статей:

Намъ велце Ласкавие Приятелѣ, Пανε Атамане Кошовый и все Старшое и Меншое Товариство Войска Запорозского Низового, на Кошу будучое.

Доброго здоровья и щасливого повоженя вашмодемъ, яко братѣ нашой, на многа лѣта заживати зичимъ. Ознаймуемъ вашмодемъ, братѣ нашой, же послы наши, зъ Полци повернувши, принесли нам од короля его милости коммѣсію зъ друку выданую, тую, що вашѣ Низовие Послы, Богаченько зъ другим товариствомъ, въ Острогу чинили. Которою то коммѣсіею

1) Летопись Самовидца, с. 3.

2) Там само, с. 109.

Корол его милость и насъ всѣхъ Войско Запорозское потѣшает, же при всѣхъ тыхъ волностях, що въ той коммѣссиѣ выражено, заховани будемо. Мы теды всѣ старшына зъ радным Товариством зъ умыслу зехалисмо для того тут до Корсуня, щобъ тые писма Королевские вычитати и коммѣссию вашу Острозскую зрозумѣти. Где вычитавши писма и коммѣссию, зрозумѣлисмо цале, же немашь нѣчого нам Войску Запорозскому пожаданного, кгдаж в той коммѣссиѣ нѣчого болшь не описано, толко такие волности, якие перед войною бували. А вашмодемъ тож не треба широко виписовати, кгдаж зъ вашмодемъ кождый старинный Товаришь знает, що була нам Войску Запорозскому перед войною за волност. Ляхи над нами старшиною бували, а кого хотя, хочбы найлѣпшого Товариша, найменшую давши причину, ганебною смертю зъ свѣта зганяли, а нѣ в чом, якъ треба, не давали волѣ, а особливе вѣру нашу святорускую уменшали, а церквам божимъ волности не даючи, всюда по украинных мѣстах костелы свои розширяли, и згола во всѣхъ мѣрах тяжким ярмомъ подданства обкладали народ нашъ украинский. А если бы було перед войною гараздъ, то не треба б было нѣколи нам Войску запорозскому зъ ними воеватися. Тепер зас двадцят и килка лѣтъ воюючися и у многих военных потребахъ много кровѣ розливаючи и головы свои покладаючи, якъ бы нам не сором было на тыхже недосконалых волностях перестати, которие, перед войною шиѣ нашѣ гризучи, до тоеи войны насъ побудили. Знайте, вм. братья наша милая, о том, же мы всѣ Войско Запорозское якъ за прошлых гетманов, такъ и за теперешнего его Мплости Пана Петра Дорошенка, годного того уряду чоловѣка (члвѣка), отцевского сина, ростропне гетмануючого и мудре нам всѣмъ до обороны церквей божихъ и волностей нашихъ поводъ даючого, стараемся о болше волностей, нѣжъ було перед войною. А якъ вм. коммѣссию своєю въ Острогу постановили, на том переставати не хочем и войскового Товариства уменшати не мислим, такъ, якъ вм. на коммѣссии своей Острозской постановили, зараз Паномъ и Старостам во всю Украину на маетности свои наездити и поддаными ведлугъ давного, перед войною бывшего звычайу владѣти. Не гараздъ и то Послы Ваши перед Королем его Милостью учинили, же опачне и неправдиве его Милости Пана Гетмана удавали, якобы его Милость без вѣдомости нашои войсковои Пословъ до Полщи и на иньшие мѣстца посилаеть, и счо тые Послы привозят, якобы того нам не обявляеть.

Отож вѣдайте вм., же що колвекъ его Милость Панъ Гетманъ чинить, тое все чинить за вѣдомостю и радою нашою, и нѣчого згола перед нами не таить. Не сам и теперь его Милость Панъ Гетманъ то чинить, але мы всѣ едностаине и згодне з радости нашої постановили, же болшых волностей и лѣпшого их обварованя у Короля его Милости домовлятися маем. Якож о том зъ сегож Корсуня мѣстца всѣ писалисмо до Короля его Милости, и если бы нам пожаданъных волностей не позволено, теда, сколко намъ розумовъ и силъ станеть, будемо старатися и промышляти при помочи божой о задержаня цѣлости и волностей наших. А сюю коммѣссию Острозскую, через послов ваших чиненую, нам од Короля его Милости прысланую, для вычитаня вашмостемъ посилаем и велце васъ яко братѣ нашої просимъ, абысте уважали и зрозумѣли, же оная всѣмъ нам и вамъ Войску Запорозскому есть непожытечная и даремне оную Послове вашѣ присягою ствердили, кгдаж, хочбы на том стало, сами бысте жадною мѣрою того поносити и присяги своей додержати не могли. Уважаем мы, ижъ лѣпше есть рѣчь пожыточную для трвалого покою становити, анѣжли непомыслных волностей хватившися, сумненя свои заводити. Для тогож васъ братѣ нашої просим, абысте для упору своего, до насъ завзятого, не хотѣли теряти нам и собѣ рѣчей пожытечнихъ. Але рачте, упоръ занехавши, знестися з нами и постерѣгати цѣлости церквей божиих и волностей належных, такъ, якобы старожытная предковъ наших слава не вменьшалася. Счо якъ собѣ, такъ и вашмостемъ зичачи, а на сее писанье наше одпису от васъ жадаючи, залечаем нашу вамъ братерскую милость. Зъ Корсуня февраля кк року 1704. Вашмостемъ всего добра зичливые брата

Іванъ Гулакъ обозный войсковий

Яковъ Лизогубъ асаулъ войсковий

Прокопъ Бережецкий, Семен Половец Суддѣ Войска Запорозкого енералние

Яковъ Корицкий пол. Вой. Зап. Чигиринский

Павел Билий полковникъ Войска Запорозкого Черкаский

Григорий Бѣлогруд пол. Войска Запо. Уманский

Матвѣй Павлович полковникъ Войска Запорозкого Каневский

Григорий Гамалѣя полковник В. З. Паволоцкий

Феодор Кандыба полковник Войска Запороз. Корсунский

Алеѣй Гуторка судя именем пана полковника и всего товариства Полку Браславского

Стецько Бутенко полков. Войска Запор. Белоцерковський
 Стефанъ Счербина полковникъ Войска Запор. Торговицкий
 Гаврило Коваленко полковник Войска Запорозкого Кал-
 ницкий

Андрѣй Зеленский пол. наказ. Подолский и инъшая стар-
 шина зо всимъ Войска Запорозкого Товариствомъ.

Оригінал цього листу старшини гетьмана Дорошенка пере-
 ховується в рукописі Музею Чорторійських, ч. 844 (сс. 27—28),
 а в польському перекладі надрукований він як „List horodowych
 kozaków do nizowych“ у другому томі „Ojczystych spominków“
 Амбросія Грабовського (Краків, 1845, сс. 303 — 305), при чому
 Корицький перемінений на „Korecki“, Білогруд на „Bielehrud“,
 Гуторка на „Autorha“, а Бережецький на „Borecki“¹⁾.

У наведеному листі старшини гетьмана Дорошенка досить
 сильно підкреслена оборона православної віри як одна з причин
 Хмельниччини. Крім неї як друга „великое утяженя“ приходять
 у заяві, яку кожний із старшини зокрема листовно вислав до
 короля Михайла Вишневецького. Щодо осіб, підписаних під
 листом до запорожців, мені доступні заяви їх крім заяв осавула
 Якова Лизогуба й черкаського полковника Павла Білого, а крім
 них доступні мені ще заяви піхотних полковників Кіндрата
 Жеребила, Семена (Палія), Кості Даниловича й Івана Гладкого
 та кінного Івана Канівця. Яків Лизогуб відпадає як кандидат
 на Самовидця, бо згадується кілька разів у третій особі в Лі-
 тописі Самовидця. З усіх доступних мені заяв без помилок на-
 писана тільки заява корсунського полковника Федора Кандиби.
 З уваги на те, що Кандиба яко місцеви полковник був, так
 сказати б, господарем у часі наради старшини, наводжу ось-тут
 текст його заяви²⁾, збережений у згаданому вище рукописі Му-
 зею Чорторійських, ч. 844 (сс. 45 — 46), з усіма рисами право-
 пису оригіналу, поза змінами, подиктованими потребами інтер-
 пункції:

¹⁾ Коли вже мова про погане відчитування українських актів,
 може не зашкодить указати на перекручення прізвища писаря Доро-
 шенка Михайла Вояхевича на „Wożewicza“ й колишнього судді Гер-
 мана Гапоновича на „Haponowicza“ в Тадея Корзона (Dola i niedola
 Jana Sobieskiego, т. II. Краків, 1898, с. 390).

²⁾ Текст цієї заяви в польському перекладі з підписами „Prokop
 Berezecki, Semion Połowiec, Sędziowie Woyska Zaporozkiego Gene-
 ralni“ надрукований на сс. 623 — 624 в „Pisma-x do wieku i spraw
 Jana Sobieskiego“ Францішка Ключицького (Acta historica res gestas
 Poloniae illustrantia. Краків, 1880).

Наяснѣйший Милостивый Королю Пане А пане Нашъ милостивый.

Яко скоро з респонсом Послове войска Вашей Кор. мл. запорозкого петранувский и харланъ Асауль до Пана гетмана нашего повернули, такъ зараз, яко звичай нашъ войсковый несеть, Панъ Гетманъ, у себе Незадержуючи, розослалъ свои до нас унѣверсалы, абысмося до корсуня, столечного полкового мѣста, з'ихали и оний, отобравши, у полках своих читалы. Мы, повинностью своею досит противъ нашому старшому чинячи, з'ехалисмося и читалы І присланий лист от ваше Кор. мл. до Гетмана нашего, а пред нами читаний слышалы, в котором рачишь ваша Кор. мл. Наменяти, якобы Панъ Гетманъ нашъ мѣл сам с килкома особами поселства отпраовати и приймати и нам, усему войску, Необяляти. То вашей Кор. мл. знат люде добра жадному незичльвие І нехотячие святого упокою опачне удали. А мы так высвѣдчаем, же Панъ Гетманъ нашъ, яко усе с порою всего войска чинить, так перед нами нетилко листовъ вашей Кор. мл., леч І меншихъ особъ не утаѣл. В друкованном зас листѣ вашей Кор. мл. вичиталисмо то, Іжъ нас ваша Кор. мл. тих, которые жоны и дѣтки и осѣдлости своѣ маемъ І вѣрне з вожем и всею старшиною нашею с подданъством горнучис, яко продкове наши, такъ и мы услугами нашими хочемос на ласку вашей Кор. мл. заслуговати, ласкою своею Панъскою (о которуюсмо килка крот жебралы) упослѣдивши, низовых збѣговъ наших, А виступних войску увенеровати рачилес. З чого яко велце зостаем жалосны, такъ до конца у оной яко панской (бо очи панские на правдивых и уши его на прозбу их), нетрачячи надѣѣ, покорне маестат панъский благаемъ: нерачъ и нас щиреся горнучихъ от оноуж отдаляти. Бо на такой обѣтницѣ (яко пред войною било) прожнося маем засажовати, кгда нетилко Гетманъ І полковникъ, леч Найменший староста и ревѣзоръ поляк был, през що великое утяженя терпячи, войско мусѣлося з такого ярма выбивати І юж лѣт болше от двадцети, якося той запал Неможет угасити. Хтѣйже ваша Кор. мл. Панъ нашъ милостивый ласку свою Панскую нам отворити, А чого жебраем, Нехтѣй нам зборонятис дати, во всѣх потребах наших уконтентовати. Того мы дознавши от вашей Кор. мл., и здорове наше класти за достоенство маестату ваше Кор. мл. Небудемо боронит. Пословъ наших умислних з тих причинъ Неурадилисмося послат, же хоружого Паволоцкого под ожегувцами з товариством І сотника могилювѣского под де-

ражнею з килкома людми позабывано і теперешних петранувського и харлана у ямполью тож мало Ганебная смерт, кгдабы оборонною рукою Неуйшлы, Непоткала. Не могучи теды безпечноѣ дороги мѣти, Немоглысмо і послов охочих виналѣзти. Притом наши Вѣрниѣ услуги у ногъ маестату Вашей Данѣ з корсуна Кор. мл. зкладаючи, естесми Наяснѣйшого хула року фев- маестату вашей Кор. мл. вирние поддание руари. кв. І слугами.

Теодоръ Кандыба, полковникъ з обозним, з' судьями, Асаулами, сотниками, з' атаманами и зо всею чернню войска вашею Кор. мл. запорозкого Корсунский.

Відразу треба звернути увагу на деякі характерні риси правопису й мови заяви Кандиби: вашой (чотири рази) й вашею (2) побіч вашей (4), нашому старшому поб. нашего (2) й нашею, Петранувский, Ожегувцами й могилювського, асауль, асаулами, звичай войсковый, Корсуня й Корсуна, з'їхали й з'їхалисмося, читалы, слышалы, жебралы, опачне удали, утаѣд, вичиталисмо, уйшлы, моглисмо, било й был, присланий лыст, читаний, выбивати й послат, позабывано, виналѣзти, зкладаючи, естесми, незичливие, виступних, жалосны, милостивий, умислних, тих, вѣрниѣ й вирние, упокою, пред (2) і перед, всею і всею, чога, прозбу, надѣѣ, безпечноѣ, конца й обѣтницѣ, двадцети, утяженя, хоч судьями й чернню, отворити, хоружого.

Задалеко завело б наводити з Літопису Самовидця приклади заміни и й ы: звикли, которихъ, реестровимы (с. 3), між ними й „тихъ“ (90, 121).

У заяві Кандиби виступає форма „всею“ побіч „всею“, що відповідає формі „тоєю“ в Літописі Самовидця (72, 92, 172) побіч „тою“ (107). У Літописі Самовидця маємо „зо всею сѣверю“ (19).

Єсть у Літописі Самовидця, як і в заяві Кандиби (Петранувский, Ожегувцами, могилювського), низка форм із переходом замкненого *o* в *y* й *e* в *y*: таборъ (9, 40, 66, 67, 87, 143, 145) поб. табуръ (9, 69) і навіть: табуровѣ (10), табуру (26, 67) і табуромъ (26); Стеблювъ (86), але Стеблевомъ (107) і Стеблевѣ (107); султановъ (101, 103) поб. солтановъ (122, 147, 176), солтани (101) і солтанъ (118); Самуйловича (116) поб. Самойловича (121, 123, 169), Самуйловичомъ (120, 121, 127, 129, 142), Самуйловичу (121, 122, 130), Самуйловичъ (136, 137, 141, 144, 147) поб. Самойловичъ (122, 125, 162, 166); пултори (128) поб. полтори (6, 137, 187, 195); Воронувки (129), отсюль (162). Сюди належить

також „Подгуря“ (48) з уваги на форму „Подгор'є“ (116). У копії Літопису Самовидця, яка зберігається в Бібліотеці Красінських у Варшаві, приходять іще два приклади: презо кулка дний (9) і Потуцкий (115). Щодо форми „Ожегувцами“ в заяві Кандиби, правда, у друкованому тексті Літопису Самовидця маємо „Ожеховцѣ“ (25), але у варшавській копії стоїть „Ожеговцѣ“.

У заяві Кандиби приходять форми „з'ихали“ поб. „з'ехали-смося“. У Літописі Самовидця маємо форми: понаиздили (23, 32), роз'ѣхалися (46) і з'ѣхалися (52), але вони являються сливе винятками в порівнянні з довгою низкою форм, де ѣ перейшло в е: наезднили (11), наезжати (24), приехалъ (17, 110, 130, 139, 196), приехала (60), приехавши (68, 96, 106, 163, 196), поприездили (98), приезду (68, 124), приездъ (103), з'ездъ (35) і с'ездъ (202), з'ездѣ (132), з'ехавшися (53), з'ехалися (98), з'ехалъ (197), ездячи (59, 124), ехати (7, 109), ехалъ (156, 191), ездиль (157, 169, 197), отехалъ (60), от'ехати (162), по(д')езду (66), под'ездомъ (66, 81), под'ездъ (66, 81, 101, 127, 129, 190), под'ездовъ (198), в'ехалъ (75, 115), виехали (89, 156), виездиль (169), виехалъ (200), поехали (94, 152), поехалъ (95, 122, 157, 163, 169, 191), уехати (115), уехали (157), уехавши (157), роз'ехалися (121), проездъ (122), заехали (152, 165), заехалъ (180), обехалъ (176).

Дієйменник приходять у заяві Кандиби повний і скорочений: выбивати й послат(ь). У Літописі Самовидця він являється сливе правильно повним: робити, палити, хандожити, зъмѣтати (3), хоч єсть і приклади скороченого, напр. жить (23).

Назовний відмінок множини прикметників кінчиться в заяві Кандиби на — иѣ й — иѣ (вѣрниѣ і вирниѣ). У Літописі Самовидця маємо звичайно закінчення — иѣ (іѣ, ѣѣ), хоч трапляється й окінчення — ии (иѣ, ѣи): которіи (11, хоч зараз на 12 с. которіѣ), особливиѣ (53), которыѣ (54), великіѣ (58). Навіть: посланицѣ Дорошенковѣ (122).

Щодо подвоєння приголосних, формі „суддями“ заяви Кандиби відповідає форма „суддѣ“ (54) Літопису Самовидця. Далеко частіше подвоюються інші приголосні: хандоження (3), Запорожжа (4, 93, 96, 103, 127), отнимання (5), роблення (6), схованню (6), наступленню (8), знесенню (11, 12), пошанованне (11), наругання (13), спустошення (13, 18), розказанню (16), зайтрєння (18), жадання (18, 73, 96), облеженню (22, 41), розказання (28, 94), Задесенню (29), позволення (29), жаданне (29), зъношення (30), Волинню (32), веселля (32), обещаннямъ (34), жалованне (36), уступленню (39), склеплен'я (43), старання (47, 137), подяку-

ван'нє (49), подякован'нє (49), дозволен'є (51), свѣтанню (65, 168), Запорожже (67, 90, 91, 93, 94, 95, 106, 109, 110, 128, 174), ошуканнямъ (71), уданнямъ (71), зближенню (73), собрання (73), зволенню (74), оружжа (74), оружемъ (74), унимання (74), розервання (75, 93), ненарушення (76), вязення (77, 107, 133, 134), пущениѣ (79), наступовання (79), стоянню (82), вязенню (84), Запорожжу (93), заточення (95), перебуваннє (113), Подолля (116), камення (119), утрапленню (119), с'хованняхъ (126), Запорожжемъ (128), обрання (129), спалення (132), запалення (134), маліованню (135), скараннямъ (135), удержання (135), зданню (139), шемраннямъ (141), докончання (148), знесення (157), вязен'ню (160), збожже (162), зѣлло (164), нарекан'ємъ (177), збожжу (179), доставання (200).

Ц у заяві Кандиби тверде й м'яке: конца, обѣтницѣ, двадцет(ь). У Літописі Самовидця скількість форм із м'яким ц удвоє більша в порівнянні з формами з твердим ц, отже: Камянца (19, 39, 115, 119), поб. Камянца (34, 119, 156, 161, 165, 175), Камянцовѣ (31) поб. Камянцемъ (24, 32, 34, 161), Камянцю (117); посланца (108) поб. посланця (7), мѣсяца (134) поб. мѣсяця (68, 152, 153, 171, 185), Кролевца (81) поб. Королевця (194) і т. д. Вислову „на такой обѣтницѣ“ в заяві Кандиби відповідають ось-які вислови Літопису Самовидця: у скарбницѣ (43), на полицѣ (43), в той скарбницѣ (43), на границѣ (82), у мѣстѣ Сошниці (130), о границѣ (150), на столицѣ (156), о масляницѣ (183), у мѣсяцѣ і в мѣсяцѣ (196). В єдиних числівниках Літопису Самовидця ц завжди м'яке: тридцять (4, 43, 58, 131, 149, 199, 201), дванадцяти (22), килканадцять (25, 132, 144, 159), тридцяти (25), двадцять (25, 58, 129, 143, 188, 189, 198, 201), двадцяти (54, 67, 184, 198, 203), дванадцять (56, 57, 176), сегомонадцять (134), осминадцяти (153), пятнадцять (169).

Так само ш у заяві Кандиби тверде й м'яке: вашой, ваше поб. вашей, нашому поб. нашего, нашою. У Літописі Самовидця зустрічаємо: шести (5, 194), старшого (7), грошового (12), іншого (97), грошовий (170), шостой (176), нашому (193).

Як у заяві Кандиби, так і в Літописі Самовидця місто Корсунь має тверде й м'яке закінчення: Корсуновѣ (10), Корсуню (10, 32, 68, 84, 103), Корсуном (10), Корсуня (10, 42, 60, 86, 121, 127, 147), Корсунем (10), Корсунѣ (86, 120, 146). Більше прикладів із твердим н зустрічаємо у варшавській копії Літопису Самовидця, отже: Корсуну (10), Корсуна (10, 60, 86, 121, 127 двічі), Корсуномъ (10).

У заяві Кандиби приходять форми „незичливые“, якій відповідають такі форми в Літописі Самовидця: зичливими (4, 102), зичливимъ (6, 61, 101, 170), незичливыхъ (51), зичливість (31), незичливимъ (72, 154), незичливости (75, 172), незичливість (84, 170), незичливо (103), зичливихъ (129), незичливістю (170, 207).

Вражає нас **з** у заяві Кандиби в формі „зкладаючи“, як у формі „зпалили“ (63) в Літописі Самовидця.

Як у заяві Кандиби, так і в Літописі Самовидця приходять іменник „асауль“ без **в**: асауловѣ (5), асауловъ (48, 79), асауломъ (88), асауль (121, 168), асаулу (171).

Формі „прозбу“ в заяві Кандиби відповідають у Літописі Самовидця ось-які форми: на прозбу (25, 61), на вашу прозбу (104), прозбою (120, 122).

У заяві Кандиби приходять форми „хоружого“, а в Літописі Самовидця маємо: хоружій (118), хоружимъ (130).

Як у заяві Кандиби маємо іменник „упокою“ у значінні спокою, так і в Літописі Самовидця приходять у значінні упокоїти та спокою форми: упокоити (18) поб. упокоити (126), упокоємъ (24), упокою (63) поб. покою (109).

У заяві Кандиби маємо „уйшли“ в значінні „утікли“. У Літописі Самовидця приходять „уйшоль“ (182), але частіше: увойшоль (10, 17, 31, 40, 67, 83, 93), увойшло (65, 88), увойшли (137, 149) — усе в значінні „втєкти“ поб. „увойшоль“ — увійшов (14, 86). На рівнозначність значення „уйти“ й „увойти“ в урядовій мові старшини Дорошенка вказують форми: „увойшли“ в заяві Бутенка, „ввойшли“ в заяві Гулака, а „войшли“ в заявах Гутурки, Гладкого й Жеребила.

Кандиба вживає у своїй заяві „пред“ і „перед“. У Літописі Самовидця маємо форму „передъ“ (42, 48, 50, 56, 108, 152), але у варшавській копії приходять і „предъ“ (56).

Вислову „през що“ в заяві Кандиби відповідають такі вислови Літопису Самовидця, як: през килки дній (9), презъ килка недѣль (17), през дней два (22), през увесь постъ (26, 42) і т. д., а тільки виняткового „черезъ“: черезъ посла (56), через усе лѣто (148).

Із складні не зашкодить указати, що таким сполученням, як „прожно ся маем засажовати“, „мусѣлося з такого ярма выбивати“, „яко ся той запал не может угасити“, відповідає багато аналогічних у Літописі Самовидця, як напр.: которіє ся на его приязнь убєзпечили (30), жеби ся орда не обтяжала (31), которыи ся были зачинили (54), не дались онимъ скупити (84),

такъ ся противъ нихъ ставили (124), не далъ ся войску коронному скупити (130), ежели би ся тое било заняло (136), до которого ся немало войска скупило (147), жеби ся люде до своего наворочали (156) і т. д.

Із згаданих авторів заяв не можна говорити як про автора Літопису Самовидця про піхотного сердюцького полковника Кіндрата Жеребила, що його вбили збунтовані уманці в 1672 р.¹⁾ А втім його заява має декілька пропусків і таких перекичень, як „Деражною“ або „Янполю“, останнє спільне з запорозьким піхотним полковником Іваном Гладким, що його крім інших помилок виключає з низки кандидатів на літописця уже сама стилізація підпису „естемъ вѣрными подданими и слугами Іванъ Гладкий“. Уманському полковникові Григорієві Білогрудові притрапилося щось, що відразу зраджує необачного копіста. Слово „с Корсуня“ з дати в заяві Кандиби він умістив між „естесмо“ й „Наясиѣшому Маестату... вѣрными подданими и слугами“. У копії Білогруда приходять крім цього пропуски й такі дивогляди, як „выкročних войско оное увенеровати“, „ласкою своею Панскою нам оттворити“, „не будемо зборонни“. А втім він згадується в Літописі Самовидця як післанець до турецького цісаря в третій особі²⁾.

Подільський полковник Андрій Зеленський і полковник кінноти Іван Каневець поклали свої підписи під заявами, написаними чужою рукою. Заява полковника піхоти Кості Даниловича виключає думку про його авторство. У ній єсть довший пропуск „Мы, повинностю своею досит противъ нашому старшому чинячи, зѣхалисмося и читалы“ й такі помилки, як „слиша“ зам. „слишали“, „приймовати“ зам. „приймовати“, „вибивать ижъ“ зам. „выбивати І юж“. Заяви обозного Івана Гулака, полковника піхоти Семена, торговицького полковника Степана Щербини, калницького полковника Гаврила Коваленка й паволоцького полковника Григорія Гамалії мають пропущене слово „мѣл“ у реченні „якобы панъ гетманъ нашъ мѣл сам с килкома особами поселства отпраовати“, а в останніх чотирьох пропущений приїменник „от“ по „Того мы дознавши“. Про авторство Семена не може бути й мови, бо в його заяві є низка пропусків і нісенітниць, як пропуск слова „сам“ по „мѣл“, „счо“ зам. „с чого“, „яко панской панскии“ зам. „яко панской (бо очи панские“, або

¹⁾ Летопись Самовидца, с. 112.

²⁾ Там само, с. 104.

„поддержаного“ зам. „под Деражною“. А втім Семен залишився на Правобережжі й ходив 1683 р. під Відень. Нісенітниця „кого великий утяженя“ зам. „през що великое утяженя“ в заяві Щербини, „благаєт“ зам. „благаємъ“ у заяві Коваленка й малограмотність заяви Гамалії викреслюють і їх із кандидатів на літописця. До того про Гамалію є двічі в Літописі Самовидця згадка в третій особі¹⁾.

Такі помилки, як „с подданствомся горънучися“ або „зборонятися дать в'сѣхъ прозбахъ“, у заяві білоцерківського полковника Стецька Бутенка не дозволяють і в ньому шукати кандидата на літописця. Те саме треба сказати про Олексія Гутурку, що написав замість браславського полковника заяву з такими помилками, як „отправлат“, „о котороюсмо килкокрот жеб-рала“ й „тако“ зам. „такого“. Не обійшлося без таких помилок, як „засижовати“ зам. „засажовати“ або „хтѣй в'же“ зам. „хтѣй же“, навіть у заяві генеральних суддів Прокопа Бережеського й Семена Половця, що яко старі люди не могли брати участі в бсях кінця XVII в. й тим самим відпадають як кандидати на літописця. Може до речі буде тут згадати, що в їх заяві приходить форма „выналѣз'тѣ“, яка відповідає формі „утѣкатѣ“ (119) в Літописі Самовидця²⁾. Такі форми, як „респонъсемъ“, „большой“ зам. „болше“ й „Деражною“, виключують також канівського полковника Матвія Павловича як кандидата на літописця. Відписуючи заяву від Кандиби, прочитав він у нього „войска“ як „войскъ“ і написав уже послідовно „запорозких“.

Чигиринський полковник Яків Корицький перейшов на Лівобережжя й тому на помилки в його заяві треба звернути окрему увагу, щоб показалося, що він відпадає як кандидат на літописця. Спільно з Семеном, Щербиною, Коваленком, Гамалією й Гулаком пропустив він слово „мѣл“. Далі написав „с подданства ся горнучи“ зам. „с подданством горнучис“ і пропустив „от“ по словах „що мы дознавши“ та „ло“ в слові „павоцкого“ зам. „паволоцкого“.

Від усіх заяв відбиває заява обозного Івана Гулака тим, що коли всі інші, так сказати б, підписують збірну заяву, кожний від себе зокрема, Гулак переробляє її так, що дієслова ставить у першій особі однини, отже „и до мене, абим я... з'ехал.“

¹⁾ Там само, сс. 85, 99.

²⁾ Цікаві форми з „ві“ зам. „ви“: вѣвѣдучися (71), вѣгорѣло (125). Цілком іншого походження є форма „дворѣ“ (3, 13, 32) поб. „двора“ (13).

Я... з'їхалемъ... слішалиемъ... Я такъ з моего мѣстца висвѣдчаю... вислухалемъ... застаю жалостен... прошу... притимъ мои вѣрнии... естемъ... вѣрнимъ подданимъ и слугою". Слово „вислухалемъ“ приходиться у сполученні „вислухалемъ то, ижъ“ на місці „вчиталисмо то, ижъ“ у заяві Кандиби. Про пропуск „мѣл“ у заяві Гулака згадано вже вище. Пропустив він також „и“ між „отправляти“ й „приймати“ та перемінив „засажовати“ на „засежать“. Сказане тут, як іще більше те, що він лишився до кінця вірний Дорошенкові, отже годився з його політикою, якою недоволений Самовидець, не допускає думки про кандидатуру Гулака на літописця.

Вихідним пунктом для вияснення способу писання й підписування заяв являється речення: „Ласкою своєю Паньскою (о которуюсмо килка крот жебралы) уполсѣдивши, низовых збѣговъ наших, а виступних войску увенеровати рачилес“. Змисл речення такий, що король Михайло Вишневецький не виявив своєї ласки для старшини городового козацтва, але поставив її нижче від запорожців, що на них сплила його ласка. У цьому реченні в меншій частині заяв (суддів, Білогруда, Павловича, Гулака, Канівця) стоїть правильно „ласкою своєю Паньскою“, а в значній більшості заяв (Зеленського, Гладкого, Гутурки, Корицького, Семена, Щербини, Коваленка, Даниловича, Гамалії, Бутенка) помилково „ласку свою Паньскую“.

Загадку правильного й помилкового тексту речення розв'язує фотографічна відбитка заяви Кандиби. На ній бачимо, що й у Кандиби прорвалося зразу „ласку свою Паньскую“ й шойно пізніше він справив помилковий текст на „ласкою своєю Паньскою“. Члени старшини відписували заяву один від одного: одні перед справленням тексту, а інші вже після справлення його.

V.

Писати у Львові про Федора Кандибу дуже тяжко з уваги на великий брак російських видань у тутешніх бібліотеках. Зокрема не допитатись у них за чернігівськими виданнями. Тому недостачу фактичного матеріалу доводиться заступити тут і там практикою сучасного Кандибі життя або логічними припущеннями та висновками.

Кандиби це волинська шляхта. У реєстри козацтва, зладжені після зборівської угоди, втягнена ціла низка Кандиб на Правобережжі

й Лівобережжі Михайло Кандиба й Кіндрат Кандибенко в Білоцерківському полку¹⁾, Семен²⁾ і Сидір³⁾ Кандиби в Переяславському полку, Іван⁴⁾, Івашко й Петро⁵⁾ Кандибенки в Полтавському полку. Здається, друкарська помилка або помилкове відчитання з рукопису зробило „Кайдибенка“⁶⁾ з Демка Кандибенка з Полтавського полку, як такі ж причини переіменували Феська Кандибенка в „Хандибенка“⁷⁾ в Корсунському полку.

Останній той самий, що згадується в контракті 1656 р. як Фесько Андрієвич Кандибенко⁸⁾. Правдоподібно, про його матір є згадка в контракті 1653 р., силою якого корсунський козак і обиватель Васюта продав свій дім у Корсуні корсунській обивательці Куліні Кандибисі⁹⁾. Лазаревський здогадується, що корсунський полковник у 1669 — 72 рр. Федір Кандиба був сином Феська, себто Теодосія¹⁰⁾. Але найновіший дослідник історичного розвитку українських імен др. Василь Сімович наводить за козацькими реєстрами зразок „Хведір — Хвесь“¹¹⁾, з якого „Хвесько“ повстав так, як із „Гриць — Грицько“ або з „Гринь — Гринько“. Інший зразок „Феодосій, Феодоръ — Фесунъ“¹²⁾ іще виразніше свідчить, що й Теодора можна було в XVII в. кликати „Феськом“. Таким робом у Феську Андрієвичі Кандибі можна бачити пізнішого корсунського полковника Федора Кандибу. І як син Федора Андрій назвав свого першого сина Федором у честь батька, так він сам, правдоподібно, носив ім'я по своєму дідові. Привичка до вживання „Андроник“ зам. Андрій чисто панська, шляхетська.

Не тільки в тому самому Корсунському полку, але й у тій самій Корсунській сотні служив із Федором - Феськом Кандибою й Іван Золотаренко. Останній став у 1653 р. полковником ніженським і „всього сівера“, а в 1654 р. наказним гетьманом. Та

¹⁾ Реєстра всего войска запорожского после зборовского договора с королем польским Яном Казимиром, составленные 1649 года, октябрь 16 дня. Москва, 1875, с. 107.

²⁾ Там само, с. 216.

³⁾ Там само, с. 219.

⁴⁾ Там само, с. 286.

⁵⁾ Там само, с. 299.

⁶⁾ Там само, с. 284.

⁷⁾ Там само, с. 79.

⁸⁾ Ал. Лазаревский. Описание старой Малороссии. II. Полк Нежинский. Київ, 1893, с. 185.

⁹⁾ Там само.

¹⁰⁾ Там само.

¹¹⁾ В. Сімович. Історичний розвиток українських (здрібнених та згрубілих) чоловічих хресних імен із окремішньою увагою на завмерлі суфікси. Прага, 1931, с. 4.

¹²⁾ Там само, с. 6.

не сам тільки Іван Золотаренко потягнув на Ніженщину, пішов туди з Корсуня також його молодший брат Василь, званий популярно Васюта, й інший козак Корсунського полку Григорій Гуляницький. Можна з великою правдоподібністю здогадатися, що з ними чи за ними пішов здобувати військову кар'єру й Федір Кандиба. Його вироблене письмо свідчило б, що замолоду він займав писарські посади.

Яка була причина еміграції корсунців на Ніженщину, чи саме бажання швидшої військової кар'єри тощо, чи й заважило тут якесь стихійне нещастя, про це можна тільки робити здогади. Нотуючи велику пошесть у 1652 р. на Україні, Літопис Самовидця починає її від Корсуня: „Того ж року барзо приморки великіє были в Корсуню и по инихъ городахъ в тихъ повѣтахъ, также и на Заднѣпру в Переясловлю и в пригородкахъ его, в Носовцѣ, Прилуцѣ, опрочъ Нѣжина, — много вимерло людей, же пусти zostали дворѣ“¹⁾. Та обставина, що пошесть оминула Ніжен, пояснювала б, чому саме в тому напрямку звернули корсунці свої очі.

Якщо здогад про службу Федора Кандиби при обох Золотаренках і Гуляницькому вірний, тоді легко вияснити його присутність під Смоленськом у 1654 р., під Ригою в 1656 р., на чигиринській раді в 1657 р. та в інших місцях, де припускають присутність автора Літопису Самовидця, аж до чорної ради в Ніжені включно. Зокрема самозрозуміла присутність Федора Кандиби як корсунця на похороні Івана Золотаренка на різдвяні святки на самому початку 1656 р. Бути тоді в Корсуні диктував йому синівський обов'язок відвідати матір. Пригода з трупом Золотаренка й пожежа святомиколаївської церкви в Корсуні, де згоріло „людей живыхъ чотириста и тридцять з наддачею в той церквѣ“, а з уваги на стиск в єдиних дверях „нѣхто не могль самъ выйти з церкви, ажъ каждого вытягали“²⁾, витиснули глибоке вражіння на все життя Кандиби: зробили його щиро-релігійною людиною із схильністю до віри в чуда. Видко, свій рятунок приписував Кандиба св. Миколі, коли в другій половині 70 рр., оселившись у Конотопі, побудував на Заріччі церкву в його честь. Гумилевський написав із приводу згаданої церкви, що її поставив Андрій Федорович Кандиба коло 1670 р.³⁾, але

1) Летопись Самовидца, с. 32. 2) Там само, с. 43.

3) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга шестая. Чернігів, 1874, с. 286.

тут бачимо або переставлення власного ймення й імени батька Кандиби, або перенесення діла батька на сина, що як діяч виступає геть пізніше.

Немає даних означити, коли вернув Кандиба з Лівобережжя на Правобережжя. Можна думати, що в 1666 р. вже був у Корсуні. Дня 15 травня 1666 р. він отримав за вірну службу в запорозькому війську грамоту від короля Яна Казіміра на млин на р. Росі коло Корсуня, держаний віддавна в посесії¹⁾. Правдоподібно, це той самий млин на Вищих Буках, який купив від нього Яків Кіндратович Золотаренко й записав на Густинський монастир за батькову й материну душу²⁾. Уже на становищі корсунського полковника купив Кандиба 13 (3) жовтня 1670 р. в шляхетного Івана Креховецького, корсунського обивателя запорозького війська, його діди́зні й батьківські маетки: Кики, Гноєнки й Староселля з ґрунтом на р. Василькові за 2000 битих талярів або 1600 польських золотих³⁾.

З найближчого року є звістка, що гетьман Дорошенко посилав Кандибу на Крим по татарську поміч для себе. Дня 14 (4) жовтня 1671 р. приїхав із Канева до Переяслава переяславський міщанин Тимошко Григор'єв і оповідав воєводі Опухтіну, що в Каневі чув від канівців, що з Криму вийшов султан із сорок тисячами татар на поміч Петрові Дорошенкові, „а вызвалъ де его салтана съ Татари корсунской полковникъ прозвища Кандиба“⁴⁾. У цю чутку вносить поправку Літопис Самовидця, де читаємо під 1671 р. ось-що: „Зараз на початку гетманъ Дорошенко, юже будучи неприятелемъ коронѣ полской, послалъ до паши силістрійского, просячи о орду, жеби поспѣшала еще зѣмою на Украину“⁵⁾. Цікаво, що літописець не називає поіменно післанця чи післанців по орду.

У березні 1674 р. признав Кандиба гетьманську владу Самійловича, що в таборі під Переяславом окремим універсалом із 25 (15) березня узяв його в свою оборону. „Пану полковникови войска его царского пресвѣтлого величества запорозского корсунскому, — писав Самійлович, — сотниковѣ, ата-

¹⁾ В. Л. Модзалевский. Малороссийский Родословник, II, Київ' 1910, с. 261.

²⁾ Ал. Лазаревский. Описание старой Малороссии, III. Полк Прилуцкий. Київ, 1902, с. 114.

³⁾ В. Модзалевский. Малороссийский Родословник, II, с. 711.

⁴⁾ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, IX. Спб. 1877, с. 449.

⁵⁾ Летопись Самовидца, с. 110.

мановѣ и всему старшому и меншому того полку товариству, такъ тежъ войтовѣ, бурмистромъ и всѣмъ тамошнимъ обивателямъ, и комукольвекъ только сей унѣверсалъ нашъ показанъ будетъ, ознаймуемъ, ижъ вѣдаючи ми значне пана Федора Кандибу у войску запорозскомъ, презъ отдваги свои здавна заслужоного, а хочачи оному тую войсковую заслугу ласкою нашою нагородити, беремъ оного, яко далшихъ услугъ войсковихъ потребенного, подъ оборону нашу“. Отже „еслибы хтокольвекъ такъ с товариства войкового, яко из посполитыхъ людей мѣлъ оного якимъ правнимъ способомъ за якіи заводъ турбовати“, приказував Самійлович, щоб, „хтокольвекъ з онимъ якіи мѣть заводъ, передъ урядомъ нѣякимъ такъ рицерского, яко и мѣского стану росправи не мѣлъ“, але щоб до його „войкового енерального суду въ справахъ своихъ якихъ де кольвекъ удавалися“ та щоб усі спори з ним полагоджували перед його генеральним судом¹⁾.

Поява Кандиби в таборі Самійловича стояла в зв'язку з тим, що Михайло Ханенко саме тоді зрікся гетьманства, про що ось-як оповідає Літопис Самовидця: „В тот часъ и гетманъ Ханенко по смерти короля Мѣхаила з Вишневецкихъ, варуючися пановъ, уступилъ на Заднѣпря и в томъ же войску zostавалъ при князю з своимъ войскомъ, которе при нему zostавало, такъ запорожскихъ козаковъ, яко тежъ и тихъ, що з городовъ до него пристало немало. А Дорошенко тимъ усе вводилъ, же мѣлъ поклонитися его царскому величеству и положить гетманство у радѣ, тилко жеби рада была у Переясловлѣ, на що князь из гетманомъ Самуйловичомъ позволивши, — и заразъ тоей же зими в постъ великій зобралъ усѣхъ полковниковъ и козаковъ чолнѣйшихъ на раду в Переясловлѣ, и Ханенко здаль гетманство, и по Дорошенка посилали, але Дорошенко не поехалъ, жалуючи утратити гетманство. И такъ совершенно з обохъ сторонъ Днѣпра подтвердили гетманство Івану Самуйловичу на той радѣ в Переясловлѣ, ажъ по самий Днѣстръ“²⁾.

¹⁾ Ал. Лазаревскій. Конотопская старина. (Памятная книжка Черниговской губернии. Чернігів, 1862, с. 332). Текст універсалу надрукований тут із копії з помилково відписаною датою „1670 року“, коли ще Самійлович не був гетьманом. Вибір Самійловича відбувся в травні 1672 р. коло Конотопу. Справити дату універсалу не так тяжко, бо він „писанъ въ табори подъ Переясловемъ, 15 марта“, себто 1674 року.

²⁾ Летопись Самовидца, сс. 121 — 122.

Рік 1675 був роком переходу Кандиби на Лівобережжя. Ніженський полковий суддя Федір Завадський писав до Самійловича, що він навмисне послав свою людину до Корсуня й до табору Дорошенка. Післанець довідався, що польський король помирився з ханом і з Дорошенком, а тому корсунський полковник Кандиба, що був свояком післанця, наказував йому в своєму домі в одині, щоб мерщій сам простував із Києва за Дніпро й порадив своякам Кандиби в Каневі також перейти за Дніпро перед великими бісурманськими силами, що прийшли на Україну¹⁾. Віддані в свої руки листи Дорошенка до Самійловича переслав Кандиба Завадському, що відіслав їх гетьманові з своїм листом із 13 (3) червня 1675 р.²⁾.

З датою 1 жовтня (21 вересня) 1675 р. написав Самійлович „зъ табуру съподъ Канева“ лист до Кандиби, заадресувавши його на коверті „Моему ласкавому пріятелиевъ пану Феодору Кандибѣ, полковниковѣ войска его царского пресвѣтлага величества запорожского корсунскому“³⁾. „Мой ласкавый пріятелю, пане полковнику корсунскій — писав Самійлович. Высокой то вашой причитаемъ увазѣ и розсудному въ той мѣри обаченьюся, жесте⁴⁾ за повзятъемъ вѣдомости о зближеньюся войскъ царского величества московскихъ и козацкихъ, при⁵⁾ насъ зъ бояриномъ его милостю княземъ Ромодановскимъ знайдуючихся, ку Днѣпровѣ, вспомнѣвши присягу свою, подъ превысокую державу великаго государя нашего, монархи християнского и нашъ рейментъ склоняючись, до насъ атамана своего городового съ притомностью товариства значного прислали. Которую склонность принявши миле, дякуемъ, а на желанье ваше ведлугъ мешканья вашего такую нашу зъ милости християнской засылаемъ порадую. Поневажъ отъ всего есте презъ уставичные утиски войска запамяталого Дорошенка отпали, же не мѣтымете чимъ войска нашего, кгдабысмо вамъ для обороны отъ непріятелей зоставили, сустентовати, яко намъ тотъже атаманъ предложилъ, теды слушне учините, кгда на сюю сторону Днѣпра перейты замыш-

1) Акты, XII. Спб. 1882, с. 116.

2) Там само, с. 117.

3) У копії рукопису ч. 261 (124 аб) Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові лист має дату „септемврія“ 21“, а в „Памятной Книжке Черниговской губернии“ (сс. 332 — 333) „септемврія 18“. Цитую рукописну копію, а очевидні помилки переписувача справляю на підставі друкованого тексту.

4) У рукописній копії „жеето“.

5) У рук. „и до“.

ляете, жебысте принаміе цѣлостъ здоровья своего охоронили, бо самы выдите, же барзо на эле там ся заводыть. Зачимъ скоро за повзятьемъ листу сего нашего абысте заразы яко найпоряднѣй со всѣми своими добрамы и сеятостями церковными зъ города выбирались, не варуючись жадного отъ войск нашихъ перенагабанья, и змѣряючи на Каневъ¹⁾ за Днѣпръ, где схочетъ хто, на мешканье простовали, а мы пысали до пана асаула нашего енералного, жебы з войскомъ там (зоставалъ) на заставѣ намъ, ажъ вы всѣ, з мѣста выбравшись, ку Днѣпру изближите(сь), особливе абы постерегалъ, жебы отъ войскъ вамъ выбираючимся жадной не было кривды, приказалисмо. Дасть богъ, же знову, хто будетъ живъ, перейдетъ в свое мешканье, кгда ся война успокоить. А теперь, яко ся поменило, выдите, же трудно тамъ перемешкаты. Прето абысте подъ оборону царского величества и нашу войсковую за Днѣпръ на сей бокъ поспѣшали, радымъ и зычимъ яко зычливый вамъ во всемъ пріятель“.

Дня 24 (14) жовтня повідомляв із Батурина Самійлович царя, що корсунський полковник Федір Кандиба й уманський Микита Синенко перейшли з тамошніми людьми на Лівобережжя та здали військові знаки свого полковницького начальства²⁾. В Літописі Самовидця про цю справу написано, що „усѣхъ людей с Корсуня с полковникомъ ихъ спровадили на Заднѣпря“³⁾, без зазначення імення корсунського полковника.

По кількох місяцях видав Самійлович у Батурині універсал із датою 13 (3) січня 1676 р. з дозволом Кандибі купувати вільні ґрунти на території Ніженського полку. В універсалі читаємо⁴⁾: „Всей старшинѣ и чернѣ войска его царскаго пресвѣтлаго величества запорозкого, а особливе пану полковнику нѣжинскому з полковою старшиною и сотниками и всему того полку товариству, кому о томъ ведати належатимет, ознаймуемъ, ижъ взглядомъ и ввагою на знатніе службы пана Федора Кандыбы, полковника корсунского, такожъ и за тое, что онъ за повзятьемъ вѣдомости о зближеннюся войскъ ихъ царского величества московскихъ и козацкихъ, при насъ с боярыномъ его милости князя Ромодановского знайдуючихся, ку Днепровѣ,

¹⁾ У рукоп. „конецъ“.

²⁾ Акты, XII, с. 268.

³⁾ Летопись Самовидца, с. 127.

⁴⁾ Текст універсалу наводжу за копією кравієвського рукопису ч. 261 (125 а), поправляючи очевидні помилки копіста.

вспомнѣвши присягу свою, под високою¹⁾ державу и нашъ²⁾ реиментъ от войска запамяталаго Дорошенка отпа(в)ши, на мешканне³⁾ на сюю сторону Днепра перейшовъ. Якую склонность принявши, миле дякуемъ и на жаданне ведлугъ мешкання его на семъ боку Днѣпра такую до далшой уваги по милости великаго государа нашего, христьянскаго монарха засилаемъ ласку, ижъ позволяемъ ему, пану Кандибѣ, полковниковѣ корсунскому, в полку нѣжинском волниѣ занимать и покупать грунта. Зачимъ абисте ви, полковникъ нѣжинскій зо всею старшиною і сотниками, знаючи о той воле нашей, ему, Кандибѣ, в займахъ и покупленюся грунтовъ жадной и найменшей перешкоди чинити не важилися, чего миле жадаемъ и приказуемъ“.

Про перехід Кандиби з Правобережжя на Лівобережжя оповідається в родоводі Кандиб, що він відбувся не без прикростей для Кандиби. Перехід коштував Кандибу „не тільки втрати всього рухомого й нерухомого свого корсунського маєтку, але й крайнього страху в житті, розпуки й побоювання, тому, що він, Кандиба, тільки з самими особами своєї рідні чоловічого й жіночого полу зміг насилу втікти від тодішньої кровожадної Дорошенкової погоні верхи на конях, упустивши при цьому й королівський польський привілей на шляхетство й герб і багато важних своїх документів про шляхетство й маєток“⁴⁾.

Кандиба поселився коло села Сем'янівки, де купив у 1677 р. в сем'янівського обивателя Герасима Скиби „став із млином, лісок коло греблі, орне поле й сіножаті“ за досить значну суму 800 золотих. Оселившись на закупленому ґрунті, дав Кандиба початок хуторові Скибенцям⁵⁾. За пару років він уже мав і підданих. 26 (16) грудня 1679 р. звернувся Самійлович до конотопського сотника, городового отамана й тамошнього війта з таким універсалом: „Маючи мы респектъ на годніе заслуги пана Федора Кандибы, значного товариша войскового, позволилисмо ему завѣдовати и владѣти людмы тими, якіе, з того боку Днепра зайшлими будучи, около хутора его в селѣ Семяновцѣ за рѣкою поосѣдали, якихъ именуютъ быти хать з двадцать. Которіе то люде повинни ему, пану Кандибѣ, якъ до воженя

1) У копії „високою“.

2) У копії „нашихъ“.

3) По „мешканне“ приходить у копії „ся“.

4) Памятная Книжка Черниговской губернии, с. 312.

5) Ал. Лазаревскій. Описание старой Малороссии. II. Полк Нежинскій. Київ, 1893, с. 185.

дровъ, такъ и до кошени и притяганя сѣна быть послушными. Зачимъ абисте вы, старшина конотопская, знаючи о той волѣ нашой, тѣхъ помененихъ пана Кандибы под(д)аннихъ отъ насъ людоцвъ жадними посполитими тяжарами и становискомъ войсковимъ не обтяжали, и жебы войтъ семяновскій до своего ихъ не потягалъ послушенства, жадаемъ и приказуемъ¹⁾.

Контрактом із 20 (10) лютого 1680 р. купив Кандиба двір у Конотопі за двадцять битих талярів від Федора Сулими²⁾, що ще перед Кандибою переселився з Правобережжя на Лівобережжя.

Найближчого року діждався Федір Кандиба й військової посади в Конотопі. Дня 8 серпня (29 липня) 1681 р. звернувся Самійлович із універсалом до Конотопської сотні, підносив тут, що йому відомо, що сотня хоче бувшого сотника як лінивого віддалити й бажає гетьманського дозволу на вибір нового сотника, та писав далі: „А такъ уважаючи мы, же городъ вашъ близко боку нашего рейментарского найдется, потреба в немъ конечно во всемъ мѣти досконалій порядокъ, и кгда ся въ чомъ лучить, жебы дѣла наши рейментарскіе и войсковіе справнымъ поважне ишли торемъ. Теди повагою звѣрхности нашой тотъ урядъ сотниства конотопского вручилисьмо пану Федор(ов)ѣ Кандибѣ, заслуженному въ войску запорозскомъ товаришу и справному человѣку, которій волѣ нашой рейментарской своею справностию и належитою зъ того уряду услугою во всемъ приподобатися можетъ“. Тому приказував конотопцям, щоб „Кандибу любовне за старшого себѣ принявши, з належитымъ пошанованьемъ короговъ ему вручили и во всѣхъ своихъ повинностяхъ отъдавали ему послушенство, а онъ яко человѣкъ розумній умѣтиметь“ із ними „подлугъ порядку призвоитого обходитися“³⁾. З приводу повіреного Кандибі уряду конотопського сотництва зазначив родовід Кандиб, що хоч він із уваги на його первісну рангу полковника „був немалим упослідженням, але він, Кандиба, ставлячи вище покладений на нього тим урядом державний інтерес, без огляду на всякі свої вигоди, служив і в тому уряді більше десятиох років“⁴⁾.

1) Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729 — 1730 г. (під редакцією М. Василенка). Чернігів, 1901, с. 219.

2) А. л. Лазаревскій. Обзорение Румянцовской Описи Малоросси. Чернігів, 1867, с. 232.

3) Памятная Книжка Черниговской губернии, с. 334.

4) Там само, с. 312.

Покликуючися на свою „моць и волю вшелякими подъ рейментомъ нашимъ Малой Россіи войсковими добрами диспонаваты и онихъ по заслугахъ годнимъ войсковимъ особамъ ку вспартю ихъ пожитя удѣляти“, Мазепа універсалом із 5 жовтня (25 септеврія) 1688 р. „для непослѣднихъ и пана Федора Кандибы, на сей часъ сотника конотопского, у войску запорожскомъ заслугъ, которіе, отъ молодихъ лѣтъ своихъ завзяшы, и в теперишной подешлости з вѣрностію наяснѣйшому маестатовѣ монаршому из отвагою здоровья ложити не уставаеть, ку вспартю на тіежъ в далшій часъ войсковіе услуги“ надав Кандибі село Курилівку в Краснянській сотні Прилуцького полку з слободою Кандибівкою, яку він осадив у конотопському повіті. „Прето абы волне и успокойне онъ, панъ Кандиба, менованнимъ селомъ и слободою владѣль и звиклое послушенство и повинность приналежную отъ самихъ тяглихъ людей (виймуючи козаковъ, тамъ мешкаючихъ, ижбы при своей волности заховани были) отбираль безъ трудности и перешкоды жадной“, від ніженського та прилуцького полковників і всякої тамошньої старшини забезпечував своїм універсалом Мазепа Кандибу й приказував гостро війтам із тяглими людьми курилівському та слободи Кандибівки, „абы вшелякое послушенство и повинность призвоитую, безъ противности жадной, ему, пану Кандибѣ, отдавали“¹⁾.

У вересні 1690 р. отримав Кандиба царську грамоту Івана й Петра Олексієвичів, що потвердили нею Курилівку й Кандибівку за Кандибою. Щоб її дістати, Кандиба „прошлого от создания мира 7197 (1689) году бил челом“ їм, що „в прошлих годех служил он“ їх батькові Олексієві Михайловичу й братові Федорові Олексієвичу, а тепер служить їм, „не щадя головы своей против неприятелей креста святого в чигиринских и в инных во многих, также и в прошлых во 195 и во 197 годех в обоих крымских походах был“. Іван і Петро Олексієвичі потвердили посідання Курилівки й Кандибівки Кандибі, його жінці, дітям, унукам і правнукам, а для кращого ствердження своєї царської ласки й „вечного владения теми селами и землями и мелницами со всеми угодии“ йому, Федорові, жінці й дітям звеліли свою „жалованную грамоту утвердить“ царською печаттю²⁾.

У 1690 р. був Кандиба на Запоріжжі. Запорожці просили Мазепу виклопотати належну війську за два минулі роки плату

1) Генеральное следетвие, сс. 219 — 220.

2) Там само, сс. 216 — 219.

грішми та хлібом. Цим разом виповнено негайно прохання за-порозьких козаків. Згідно з царським указом 27 (17) вересня прибув на Січ стольник, воєвода й полковник Атанас Олексієвич Чубаров, а разом із ним прибули конотопський сотник Федір Кандиба й гарматній осавул Тиміш Пиковець із окремими подарунками на військовий скарб і на церкву від самого гетьмана Мазепи¹⁾. Кошовий отаман Гусак із усім низовим товариством повідомив гетьмана, що запорозьке військо прийняло в Коші царського стольника, сотника Кандибу й осавула Пиківця в повній посполитій раді²⁾.

У 1697 р. з'явився на Запоріжжі якийсь дурисвіт і намовляв запорожців іти на польський бік на закордонну службу. Мазепа велів відшукати того дурисвіта, а щоб ширше усно перестерегти запорожців, послав на Січ знатних осіб Єфима Лизогуба й Федора Кандибу та вручив їм для війська в Коші тисячу золотих і по сукнові середньої якості на каптани для курінних отаманів³⁾. Повідомляючи про це царя, Мазепа писав, що з своїм листом посилав він на Січ генерального військового хорунжого Єфима Лизогуба й конотопського сотника Федора Кандибу, але запорожці відповіли їм, що в них немає тепер на Січі ніодного такого, котрий хотів би йти в Польщу на службу⁴⁾.

У 1701 р. „з Москви дня 28 (18) червня післано на Січ царську грамоту на ймення кошового отамана Петра Сорочинського з товмачем посольського приказу Кирилом Македонським і з ніженським полковим обозним Федором Кандибою для розсліду розбою запорожців над царгородськими купцями, що переїздили⁵⁾. Нетяжко здогадатися, що в Москві опинився Кандиба в зв'язку з північною війною, про яку під 1700 р. є досить широке оповідання в Літописі Самовидця.

Про військові заслуги Федора Кандиби згадує й універсал Мазепи, даний у Батурині 20 (10) січня 1702 р. його синові Андрієві, що став на його місце конотопським сотником, з дозволом „въ пустѣ находячюся волною землю въ сотнѣ жъ конотопской къ рѣцѣ Сейму подъ селомъ Старою между болотами

¹⁾ Д. И. Эварницкий. История запорожских козаков, III. Спб. 1897, с. 102.

²⁾ Там само, с. 103.

³⁾ Там само, с. 259.

⁴⁾ Там само, с. 263.

⁵⁾ Там само, с. 312. Д. И. Эварницкий. Источники для истории Запорожских козаков. Т. I. Владимир, 1903, с. 930.

Гнилицею і Маевою занятъ для вырощеня гаю на гачення гребли, находячейся въ томъ же селѣ Старой на рѣцѣ Сейму“. Гетьман сповнив прохання Андрія Кандиби, „знаючи годные за-слуги въ войску запорожскомъ отца его и его жъ Кандибы“¹⁾. Вже саме поставлення батька на першому місці дещо промовляє за тим, що Федір Кандиба був серед живих, а ще більше те, що в разі смерті батька був би доданий при згадці про нього прикметник „покійний“ чи то „блаженної пам'яті“.

Крім сина Андрія, що оженився з донькою Якова Лизогуба Домникією, мав Федір Кандиба ще доньку Уляну, заміжно за осавулом генеральної військової артилерії Семеном Карповичем Карпікою²⁾.

У Конотопі було нетяжко роздобути бажані інформації, бо „близькість Конотопа до Путивля, через який постійно відбувалися зносини й усі акції російського уряду в Гетьманщині, з другого боку близькість Конотопа до Батурина, що став від 1669 р. резиденцією гетьманів лівого боку Дніпра, надавали цьому місту значення особливо важного пункту“³⁾.

Кандиба потрапив скоординувати вірну службу польському королеві Янові Казімірові з такою ж службою російським царям, Олексієві Михайловичеві й пізнішим, як видно з царської грамоти з 1690 р. За службу польському королеві отримав Кандиба королівський привілей на шляхетство й герб, а в 1666 р. „за вірну службу в запорозькому війську“ грамоту від Яна Казіміра на млин на Росі коло Корсуня. Та не тільки Ян Казімір підносив вірну службу Кандиби в запорозькому війську по польському боці, але й Самійлович уважав його в своєму універсалі з 1674 р. за „здавна заслуженого у запорозькому війську через свої відваги“, в універсалі з 1676 р. звертав увагу „на знатніє служби“ Кандиби, а в 1681 р. вручив йому конотопське сотництво як „заслуженому въ войску запорожскомъ товаришу и справному человѣку“. Словом, Федір Кандиба служив у запорозькому війську й по королівському й по царському боці. Універсал Мазепи з 1688 р. стверджує його заслуги, які він, „отъ молодыхъ лѣтъ своихъ завзявшы, и в теперишной подешлости

¹⁾ Рукописна копія в краківському рукописі ч. 261. Надрукував цей універсал Лазаревський, *Обозрение Румянцовской Описи Малороссии*, с. 259.

²⁾ В. Л. Модзалевский. *Малороссийский Радословник*, II, с. 262.

³⁾ М. Домонтович. *Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния*. Спб. 1865, с. 610.

з вѣрністю наяснѣйшому маестатовѣ монаршому из отвагою здоровья ложити не устааетъ“, а царська грамота з 1690 р. дає свідощтво про участь Кандиби в чигиринських, кримських і інших походах.

Не зважаючи на те, що в своєму листі з осені 1675 р. Самійлович називав Кандибу своїм „ласкавим приятелем“, щойно по кількох роках, у 1681 р., діждався Кандиба конотопського сотництва, що, як зазначив уже родовід Кандиб, з уваги на його попереднє полковництво, було „немалим упослідженням“ його. Звідти й той відзив про Самійловича, який маємо про нього в Літописі Самовидця.

Висловлюючи думку, що більше від усіх дотеперішніх кандидатів має право на Самовидця Федір Кандиба, з прикрістю стверджую, що не вдалось мені у Львові й до Львова роздобути якийсь опис бою чи яке звідомлення цього роду пера Кандиби, бо тоді можна б на підставі мови сливе з певністю говорити про його чи не його авторство.

Шукаючи за бажаним описом чи оповіданням, листовим чи яким іншим, Кандиби про бої, натрапив я в судовій книзі Козельця, яка переховується в рукописному відділі Бібліотеки Польської Академії Наук у Кракові під ч. 280, на низку літописних записок під заг. „Експедиция Очаковская“ (115 б, 116 аб), які не буде від речі надрукувати ось-тут у цілості:

Експедиция Очаковская.

Року лхчд п. Константинъ Мокѣвский, полковникъ киевский, за позволен'ємъ ясневелможного его мл. пана Іоана Мазеи, войска ихъ царского пресвѣтлого величества запорозкого, с приданными полками охотноохочими Пашковского и Михайла Палаженченка и с Палѣемъ ходилъ под Очаковъ, где значную добычу взяли и чтири корогвы янчаръ збили и корогвы побрали. А то справилъ своею отвагою мененный панъ полковникъ киевский, который самъ впередъ зъ своимъ полкомъ на пѣхоту янчарскую скочилъ, много порубали и много побрали живцемъ. Дѣялося въ пятокъ г августа, с которими неволниками отдали п. гетману [отдали] и три корогвѣ, бо четвертую в бою подрано. А корогвы были жовтиѣ. З неволниками послано с полку нашего киевского п. Ивана Фалковского, Романа Рожанского, сотника гоголевского, на Москву, придавши имъ зъ каждой сотнѣ по килка товаришовъ, которихъ значне пожаловали ихъ цар. пресвѣтлое величество. По той значной вѣкторіѣ над непри-

ятелми поменного пана полковника киевского, гди Богъ немалимъ фрасункомъ навѣдिति рачиль, бо ему жона Анастасия Зеленковна року л҃ччє в похвалную субботу померла, зоставивши двѣ дочки маленькиѣ Ан'ну и Настасию. Была тая панѣ барзо мудрая, набожная, убогихъ великая милосниця, нѣгды не прожновала, завше албо читала, албо до церкви божой що справовала. Тѣло еи отпровождено до Остра. Которое зоставало презъ свята воскресенские на слободѣ в церквѣ мурованой, а по святахъ воскресенскихъ отпровождено до Печерского и тамъ также килка недел зоставало в предѣлѣ, а потимъ погребено тамъже на цминтарѣ печерскомъ въ гробѣ мурованомъ. Потимъ тогожъ сестренець мененного п. полковника Иоанъ в тойже постъ великий померъ и в Вербную субботу похованъ у Преображенія Господня в Козелцу. Потимъ братъ его рожоный Андрей в Батуричѣ померъ и похованъ в Баришполѣ. Тогожъ року панѣ Войнеровская(!), сестра рожоная его мл. пана гетмана, померла, хорою постригшися въ иноческий чинъ пречестною госпожою Марѣою Магдалиною, Мазепиною маткою, а игуменѣю печерскою. Тогож року ясневелможный его мл. панъ гетманъ Иоанъ Мазепа зъ ихъ царского пресвѣтлого величества войсками Кезикермень, Осламъ, городокъ Шиндерѣя и Таванъ узяли и дощенту знесли и в Таванѣ свое осадили войско. Трвали тие городки под турецкимъ цесаромъ близко пятидесят лѣтъ, але Таван барзо давно, якъ пишетъ Бѣлский, взято. В тих городкахъ барзо много арматъ и скарбовъ, тилко барзо зле учинили, ижъ якъ рабовали, запалили и много и нашихъ погрѣло. Много над всѣхъ и тамъ доказовалъ тойже прерожоный (sic) панъ Мокѣвский, полковникъ киевский, бо на самый стось самъ собою ис товариствомъ кидався, до которого изъ иншихъ полковъ товариство охоче приставало ис своимъ полкомъ, тилко ему приписуючи славу, отказуючи, хто спитал: и мы киевского полку, бо и наперед тамъ в нижъ (sic) сѣчы под городки водними суднами зайшол и станолъ (sic) и заразы неприятелевѣ под городки показался. Много того зацного и отважного мужа рицерскихъ дѣлностей, которихъ трудно до выписаня. Носить той домъ за гербъ ключъ жолтый въ полю блакитнымъ, от давнихъ лѣтъ продкомъ его за услуги ихъ, которые отчизнѣ своей и Речи Посполитимъ (sic) моремъ и полемъ отправовали, в татарскую и турецкую землю впадаючи, от королевѣ полскихъ данный.

Варшавська копія Літопису Самовидця.

З „Opis-у 815 rękopisów Biblioteki Ord. Krasińskich“ Францішка Пулаского (Варшава, 1915) стало дослідникам відомо, що в її рукописі 2948 зберігається копія т. зв. Літопису Самовидця. Про неї зазначено в „Opis-i“, що на лл. 116 — 82 міститься „(Latoris Samowidca): О началѣ войны Хмѣльницкаго... (zgodnie z drukiem wyd. 1878 — str. 3 — 207 z małemi odstępami od tekstu drukowanego)“ (с. 623 — 624).

Завдяки увічливості Управ Бібліотек Ординації Красінських у Варшаві й Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові мав я змогу познайомитися в науковій робітні останньої з варшавською копією Літопису Самовидця. Вона походить із другої половини XVIII в. й написана московським скорописом чотирма почерками: перший почерк видко на лл. 116 — 146, другий на лл. 15а — 186 і 69а — 826, третій на лл. 19а — 246 і четвертий на лл. 25а — 686, По 68 л. копії (с. 152) бракує тексту з декількох років Літопису: 1682 до початку 1685 р., бо 69 л. починається від 23 р. с. 162. Як і в копіях Іскрицького й Козельського Літопису Самовидця, так і тут на обороті л. 34 полишене чисте місце на цілу сторінку рукопису, тільки тут прогалина ще довша, бо починається по слові „Днѣпра“ (с. 69, р. 17) й кінчиться в тому самому місці, що й у згаданих копіях. Більше ніж половина л. 23 копії віддерта.

Копія Літопису Самовидця у Бібліотеці Красінських збереглася в бібліотеці Костянтина Свідзінського. Тому можна з певністю говорити, що це одна з тих двох копій, які були в руках Михайла Максимовича. А саме в нього ще в 1835 р. була старовинна копія Літопису Самовидця, що її він одержав від митрополита Євгенія, а потому він мав ще й другу копію, яка була його власністю¹).

Варшавська копія має велику масу помилок: більше ніж 550 перекручень, пропусків тощо. Між помилками трапляються й того роду, як „позадъ Кистромъ коло Гадяча“ (16а) зам. „поза Днѣстромъ коло Галича“, „под войско державною“ (21а й 21б) зам. „под високодержавною“, „фортенцияхъ, а гетманъ которий Ханъ“ (47а) зам. „фортецияхъ, а гетманъ коронний Янь“, „частовато отправаючи“ (54а) зам. „часто части отправаючи“,

¹) Ор. Левицкий. Опыт исследования о Летописи Самовидца (Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. Київ, 1878), ст. 7. М. Максимович. Сочинения, I, с. 525.

й т. д. Зокрема часто зустрічаються помилки в географічних назвах, напр. „къ уросавѣ“ (13 б) зам. „ку Росавѣ“, „под Збором юже зъ Борова“ (17 а) зам. „подъ Зборовомъ, — юже з Зборова“, „Вязаны“ (22 а) зам. „Вязмы“ й т. д.

Одначе частина помилок варшавської копії цікава для дослідника Літопису Самовидця та з уваги на те, що досі не відкрито автографу цього твору, стає в пригоді при вирішуванні деяких питань. На спільність джерела копій варшавської й Козельського вказує така помилка в них обох, як „видуть“ (с. 71) зам. „жичугъ“. Тільки з копією Козельського має варшавська копія ще такі спільні вислови: которіи (25), переправилися (66), бо балвохвалцѣ (88), Днѣпра (107), Алежѣй (148). Знову ж така помилка, як „Косаговимъ“ (93) зам. „Косоговимъ“, спільна копії варшавській і Юзефовича, вказує на спільне джерело й їх обох. Із останньою має варшавська копія ще такі спільні вислови: противо (21), срогшими (30), зыгаровихъ (53), Борзною (56), съперечали (74), обыду (78), цѣловалниковъ (91), вимѣрался (103), стоялъ, набралъ... повернувъ (108), вступили (120), Ташликомъ (122), Цѣну (123), барму (127), українскіе (132), починили (183), городках (184), войсками (192), и тіе (193), спустошили (195), палубовъ (201), отобравши (201). Спільні з копіями Козельського та Юзефовича має варшавська копія вислови: оных (32), украинского (55), украинскихъ (56), Днѣпръ (86), з мѣста (120), татаръ (145). Далі має варшавська копія „аби“ зам. „ляда“ (11) спільно з копіями Юзефовича й Іскрицького, „отправоватись“ (59) зам. „отправовати“ спільно з копіями Козельського й Іскрицького, а „одного“ (88) зам. „одиного“ й „освѣдчаеть“ (129) зам. „отсвѣдчаеть“ спільно з виданням Літопису Самовидця під редакцією Йосипа Бодяньського з 1846 р. Наведені спільні вислови, а ще більше помилки, наведені в нотках при виданні Літопису Самовидця в редакції Ореста Левицького, ведуть до спільного їх джерела, автографу Літопису Самовидця, нечиткість якого головно й викликала й помилки й відмінні лекції.

Щодо правопису варшавської копії, поперед усього кидається в очі велика скількість, понад 460, форм із *ы* на місці *и* (навіть *і*: битій, (39) у друкованому тексті: жебы (8, 36, 39, 50, 52, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 90, 92, 99, 102, 108, 109, 111, 115, 129, 130, 131, 134, 140, 141, 148, 150), были (11, 78, 83, 102, 112, 113, 118, 124), которых (10, 14, 49, 130, 135, 138, 142, 146, 148), войны (3, 74), дворы (13) й т. д. Побіч таких і маси подібних прикладів,

де *ы* стоїть згідно з граматичними приписами, єсть дуже численні форми, де *ы* стоїть наперекір граматичним приписам: полямы (31), дѣтмы (33), венгерскимы (47), збыраты (52), затягаты (52), выдячи (53), любыть (53), вийшлы (59), розбыль (62), взявшы (73), старшыни (79), учинывшы (80), просилы (81), Самуйловычу (130), билы (170) і т. д.

Зате форм із *и*, де в друкованому тексті стоїть *ы*, приходять у варшавській копії коло 170. Наведу тільки низку прикладів наперекір граматичним приписам: видравшы (5), биваючи (20), би (14, 21, 23, 26), билъ (22, 23, 86, 98, 102, 103, 107, 108, 119, 166, 198), викупили (23), которих (37, 40, 41, 48, 54, 56, 58, 59, 60), зіми (47) і т. д.

Зокрема є велика сила форм із *и* в рукописній копії в порівнянні з *і* в друкованому тексті, бо виносить коло 600. З цього числа коло 260 форм припадає на закінчення назовного відмінка множини прикметників, дієприкметників і займенників — *ие*, понад 120 на закінчення такого самого відмінка однини — *ий*, а решта на інші слова, отже: которие (15, 19, 25, 26, 56, 65, 67, 70, 71, 72, 73, 76, 77, 79, 82, 83, 85, 87, 90, 91, 99, 103, 105, 106, 107, 115, 117, 119, 120, 124, 126, 165, 170, 179, 181, 183, 184, 185, 187, 190, 192, 193, 203, 204, 207), молодие (15), великие (16, 17, 18, 64, 72, 88, 94, 112, 114, 118, 120, 123, 166, 170, 173, 181, 185, 186, 188, 193, 201), римские, нѣкоторые, королевские, войсковие, тие, присяглие, будучие, сидячие і т. д., навіть *ые*: оные (33), Новые (81, 82) побіч Новие (81, 103, 163), инные (38) побіч инние (59, 64, 82, 85, 86, 88, 95, 115, 118, 126, 167, 205, 206) й иние (20, 79, 200); краковский (10), полный (10), посполитый (11), дворецкий (35), обезпечоний (89), навіть — *ый*: самый (13) поб. самий (86), Старый (38), коронный (40) поб. коронний (7, 10), который (47) поб. которий (12, 85, 86, 89, 92, 93, 97, 101, 109, 113, 119, 120, 126), оный (50) поб. оний (7, 92); Успения (21), осторожностию (26), Киевомъ (55), станцію (59), подозринии (71), Григорий Григориевичъ Ромодановский (120) і т. д.

Як чергуються *и*, *і* й *ь*, бачимо з оцих прикладів: Васильевичъ (36, Васи́лиевичъ), Григоревичъ (82, Григоріевичъ), Василевичомъ (185, Васи́ліевичомъ), Юревича (204, 205, Юр'евича), Юриевича (204, Юр'евича), Юревъ (205, Юр'евъ).

Зате рукописне *і* зам. друкованого *и* приходять коло 150 разів: пріязнъ (34), самій (15, 85), великій (16, 170, 197), зостаючіе (30), пріехалъ (130), непріятелевъ (137), стрилецкій (198) і т. д.

Про нечиткість автографу Літопису Самовидця свідчить брак надрядкового й у рукописній копії в понад 65 формах: переняти (61), маючи (74), немали (89), сумски (176), найбарзи (177), котори (186), пошоль (7, 132), примуеть (75), нашли (112) і т. д. Але немає в друкованому, а приходять у рукописному тексті й в таких формах: вийшоль (34, 111), прійшло (55), вйшоль (63), выйшоль (74), прійти (75), вйшли (76, 78), прійшло (78), вийшла (99, 110, 127), прийму (104), вийшло (110), зйшло (144), вйшло (147).

Зате затримується в рукописі початкове и в формах дієслова „имѣти“: імѣет (6), імѣл (46), имѣла (51), имѣеть (51, 62, 68, 77), имѣль (54, 56, 57, 63, 78, 183), имѣли (58, 70), імѣли (83) й початкове о в прислівнику „около“: 41, 64, 144, 176.

У слові „митрополит“ чергується и з е: митрополита (84, 110), митрополию (84, 109), метрополита (84), метрополить (95, 108), митрополитомъ (109).

Замість ѣ у друкованому тексті приходять декілька разів ы: дворы (3, 13), отбырали (4), а коло 270 разів и: личба (14), ничего (27, 82, 127), роз'ихалися (46), приобищавши (47), реки (53), пишихъ (58), в Києви (59), увидомившись (69), вивидуючися (71), подозринии (7), при табори (74), розмири (78), зъгорило (77), помишало (79), осмотривши (81), стрилци (97), мисяца (134, 171), вичистая (163), литех (163), писки (167), мили (168), крипкую (168), себи (169, 195), мисто (169, 170), повидаютъ (170), соби (170, 171, 190, 191), горилку (171), замишанина (172), исповидати (173), зострила (176), дви (176, 177), хорили (179), желизомъ билимъ (179), Палиемъ (181), биднимъ (183), цюлости (184), ричи (184), Свичку (189), обидати (191), совить (191), Видню (196), мистечкомъ (201), на Днѣпри (203), Сапижини (203), побидою (205), мишане (205) і т. д.

Зате рукописних форм із ѣ зам. и в друкованому тексті приходять усього яких 50: Тройцѣ (10), сотнѣ (16), зѣма (17), своѣхъ (33) і т. д., а з цього 29 в прізвищі Хмельницького: Хмелнѣцкогo (3, 6 — 9, 12) і т. д. Рукописним ѣ заступлене ы в слові: стародавнѣхъ (18).

Рукописне ѣ зам. і маємо в формах: землѣ (23), далнѣ (173), компанѣя (202), а рукописне і зам. ѣ ось у чому: Софіи (27), стацію (29), найскорій (68), далій (167), Палій (184, 185).

Єсть двадцять кілька випадків заміни ѣ рукописним е: сребро (10), Днепра (13, 122, 183, 192), ведомость (21) і т. д., а 12 випадків відвортної заміни: привилѣемъ (6), гдѣ (27) і т. д.

Рідко появляється в рукописі **ѳ** зам. **я**: колодезѣ (33), **е** зам. **и**: церкве (27), татаре (65), **и** зам. **ѳ**: нѣжинскій (16), цисарскои (109), Собиского (130), християни (131). Форма „третього“ друкованого тексту передана в рукописі через „третього“ (50) і „третьяго“ (58, 77). Зазначити б іще рукописні форми: Канієвского (61, Каневського), везира (138, вейзира), визирь (145, везирь).

Щодо у з **о**, наперекір друкованому текстові лишається в рукописі **о**: Подьгорья (48), подякованье (49), Самойловича (116), Самойловичемъ (120), Самойловичу (122), полтари (128), хоч друкованим формам із **о** відповідають такі рукописні з **у**: султанами (57), Потуцкий (115).

Закінчення **о** зам. **ѳ** приходить у прислівниках: осторожно (34), конечно (148). Подібно зам. **ѳ** маємо в рукописі **ѳ** (30) в таких формах, як: зойшовшися (73), розойтися (122), зозволилѣ (78), але отийшоль (49, отойшоль).

Під впливом церковщини приходить у рукописі 45 разів закінчення — **аго** зам. — **ого**, з чого 29 разів „царского“ (51 і далі). Під таким самим впливом виникли також рукописні форми **раз** — зам. **роз**: разних (29), разними (37), разными (138), разбил (61), разлучени (170), разойшлися (172), і такі слова, як: работи (4), каждого (71).

До москалізмів треба зарахувати форми з — **ой** зам. — **ій**: которой (16, 20, 63, 82, 140), полскои (39), другои (121), гордой (169), оной (193).

У порівнянні з друкованим текстом єсть у рукописному вдв'ятеро більше прикладів м'якості **ж**, **ч** і **ш** ніж твердості. У рукописі маємо **о**: зостаючое (7), чого (77), чолнами (94), болшои (102), а **ѳ**: чого (3, 51, 180), челѳѳка (5), ничего (14, 27, 57, 62, 65, 78, 127), Межибожемъ (48), бунчюкъ (49), вишелъ (53), нѣчего (55, 125, 135), Гадячемъ (58), чемъ (60, 84), запрошеній (74), длячого (82), кошевій (83), четирехъ (88), челомъ (93), кошевимъ (95, 109, 148), чему (101), святѣйшого (108), Самойловичемъ (120), четири (172), жена (174), нашего (190).

Навпаки в порівнянні з друкованим текстом єсть у рукописі форм із твердим **р** коло 30, а з м'яким третина перших: писарѳѳ (5), Заднѣпру (29, 68), Заднѣпра (30, 64, 103, 107, 130), Пушкара (52), Пиратину (55), трохъ (58), цара (70, 99, 196, 197), Бранску (82), Бранска (83), заднѣбранскому (121), заратуй (136), Бранскимъ (152), траслася (152), мора (167), непорадокъ (168), порадокъ (168, 171), наряднихъ (170), государа (177), нарядомъ (198), мору (203). Зате м'яке **р** приходить: мѣряли (3), Куря-

кинъ (82), Тетеря (84, 85), четирахъ (88), прямую (103), господаря (119), чотирехъ (135), скаряннѣмъ (135).

Однією з характеристичних рис варшавської копії є велика перевага прикладів (58) форм із твердим ц над прикладами (5) з м'яким ц у порівнянні з друкованим текстом, бо формам із м'яким ц: справцями (14), Подгайцяхъ (94), пословиця (95), Камянця (115, 119) можна протиставити такі з твердим ц: державцы (5, 12), посланца (6), граница (29), границу (37, 166), свѣтлицу (49), Лохвицу (53, 182, 187), дванадцать (57, 176), двадцать (58, 129, 143), Свидовцомъ (60), мѣсяца (68, 137, 185), запорожцями (73), обетницами (73), Сосница (81), Богородицы (100, 149, 152), улицахъ (124), Жорницяхъ (127), Олѣнцахъ (127), тридцать (131, 149), килканадцать (132, 144), посланцями (132), сегомонадцать (134), мисяца (134, 171), Рославца (136), чигиринцѣмъ (139), пятницу (142, 144), Лохвица (150), Камянця (162, 165, 175), гусеница (163), копицу (168), пятнадцать (169), Донца (174), столицу (175, 196), звоница (179), дватцати (184, 198), шанцами (185), Кролевца (194), ксіонженца (195), дойница (198), дватцать (198), тритцать (199, 201). Таких форм із переходом д на т єсть у рукописі 13.

Форм із л удвоє більше (14) в рукописі ніж із в (7) в порівнянні з друкованим текстом: Жолтіє (9), жиль (15), волку (24), позволил (28, 63), потягнулъ (38), пойшолъ (56), поспѣшилъ (69), зозволилъ (74), зграбоваль (83), згинулъ (89), спалилъ (112), послалъ (118), притягль (143), вислалъ (176), опалилъ (185), але: розгромивъ (10), жовнѣрове (20, 24), жовнѣрства (26), отступивъ (85), мусѣвъ (87), потягнувъ (99).

Ще більша перевага в (29) над у (3) в рукописі в порівнянні з друкованим текстом, отже на сс. 112 (р. 10) і 192 (р. 14), всѣ (9, 19, 63, 68, 74, 79, 148, 166, 168, 192), вѣзъвши (22), взялъ (40, 54, 79), всѣхъ (52, 78, 197), вся (63, 73, 134), взяты (81), всю (135, 193), все (135), всей (141, 171), вси (201) в протилежності до у на с. 73 (р. 26), узято (63), усѣхъ (115).

Щодо подвоєння приголосних на місці колишніх ь і йотованого голосного, маємо в рукописі: 1) один приголосний замість двох у друкованому тексті: робленя (6), наступленю (8), пошанованя (11), знесеню (12), зяятреня (18), спустошеня (18), облеженю (22), обещанямъ (34), уступленю (39), Запороже (67), зъближеню (73), зволеню (74), уныманя (74), оружа (74), Запорожа (76, 83, 196), вязеня (107), утрапленю (119), оруже (201); 2) два приголосні зам. одного: знесенню (12, 180), позбиття (13),

облеженню (14, 62), одѣнню (16), обложеною (38), суддею (50), узяття (71), Запорожжу (71), сподѣвання (79), росказаннямъ (105, 117), будованѣня (135), переправованѣню (137), рушанѣню (143), знесенѣня (148), збожжу (164), Запорожжа (182), отложення (194); 3) ь + йотований голосний зам. а) одного приголосного: Забожью (28), печатью (39), Уман'я (39, 46), Дрижипол'ю (39), Под'горья (40), наступованья (46), Под'горьямъ (47), смертю (50); б) двох приголосних: жаданья (35), старанья (47), вязенью (47); в) двох приголосних із закінченням — е: жаданье (29), жалованье (36), подякованье (49), наступованье (79), весельемъ (132). Крім того маємо в рукописі форми: росказанія (28, 94, росказання), веселля (32, веселля), спустошеніє (47, спустошеня), позволеніє (51, позволен'є), усукромленіє (52, усукромленя), примиріє (63, примиря), Запорожя (70, Запорожжа), прошеню (74, прошенію), стараніємъ (110, старанніємъ), камѣня (119, камення), удержанія (135, удержання), постановленю (172, постановленію), нареканемъ (177, нарекан'ємъ), прихиленя (182, прихиленія).

При цій нагоді не зашкодить занотувати форми: Заслав'я (15), Браслав'ю (28), здоров'ю (37) поб. лвовляне (116, лвовяне)

Щодо решти форм із подвоєним приголосним, у порівнянні з друкованим текстом маємо в рукописі: а) одно н зам. двох: подданихъ (16), иних (25, 60, 77, 98, 102, 112, 172, 198), нимъ (27), іная (75), Винѣцкій (84), иними (94, 176, 203), совершено (122), ком'моныкомъ (142), мурованой (146), иние (175), военимъ (143), короного (199), а далеко частіше б) два н зам. одного: подданный (5), заслѣпленны (5), данный (6), незличонними (18), незличонная (20), даванно (22), шанованно (22), ударованно (22), отпушено (22), инними (35, 175, 205), званной (53), перебранной (69), новопоставленнихъ (77), иннихъ (81, 169, 173, 176, 177, 194, 207), насланный (91), подданнымъ (106), посланный (109), зосланныхъ (116), некоронованнымъ (126), розгнѣванній (128), инныхъ (131), названной (132), комон'ныкъ (143), священникъ (169, 170), священника (169, 173), военных (170, 192), новопоставленній (171), военнимъ (174), военними (193), инного (197), военномъ (197), военніє (201), инние (205); в) одно м зам. двохъ: комисара (4, 7, 8), комисаромъ (8, 9), комисару (8), комисарахъ (109); г) два м зам. одного: коммоника (65), ком'моныкомъ (142); д) одно м і с зам. подвійного: комісія (95); е) одно с зам. двох: коммисіи (95), коммисію (109), коммисія (109), коммисію (150).

У рукописі ж зам. з у друкованому тексті маємо: жичливи-

ми (4), убожства (5), жичливим (6), запорожського (8), Божського (10), запорожського (12), рожною (39), запорожцѣ (55), запорожские (98), запорожскими (106), Збаражский (126), запорожские (128, 148, 195), запорожскимъ (140).

У рукописі ж зам. жд у друкованому тексті приходиться: потверже́ніемъ (89), санжаками (106), рожества (197).

З у рукописі зам. с у друкованому тексті приходиться на сс. 4, 23, 27, 41, 48, 52, 63, 144, 148, 199; розказал (61, 197), зъкупившись (66), розквась (181), розсмотрѣ (196). Из зам. з на сс. 8, 23, 24, 26, 50, 95; изъмѣнникомъ (72), извъзали (113), излучившись (120). Зъ зам. изъ на сс. 37 і 53. Изъ зам. исъ на с. 60, а исъ зам. изъ на сс. 193 і 195. Из зам. із на с. 85, а іс зам. з на с. 122. С у рукописі зам. з на сс. 8, 24, 25, 55, 64, 89, 90, 99, 100, 106, 127, 130, 183, 196, 200; со (56, 190), совсѣмъ (67, 84), россилаеть (73), бесчестіемъ (168, 170), случившись (181). С зам. ис: споткавшись (8), схилыты (82). С відпадає: Божкимъ (135), запорозкій (146), французкого (204). У зв'язку з подібними пере́мінами можна зазначити такі форми: козацтво (19, 20, 60, 61, 73, 94, 97, 99, 144), козацства (20, 25, 26, 55, 80), навіть: козаство (7, 12), козаства (12, 13), счастья (25, щастя), полковництво (78), спищики (90, списчики), несчастливая (108), несчастливого (115), полковництва (122), хоча „небощику“ (50, небожчику).

Г у рукописі відпадає: квалтомъ (103), арматами (166), армать (176). У рукописі г затримується, а в друкованому тексті відпадає: грабовали (13), зграбоваль (85), пограбовали (86), где (54, 111), гармать (193, 200).

Г у рукописі зам. кг у друкованому тексті: гвалтом (6), грунтовъ (7), грунтах (29), венгерскими (47), венгерскомъ (48), венгерского (48), драгунѣю (52), зыгаровихъ (53). Г у рукописі зам. г: венгерского (18), Галга (94), срогая (170, 180), венгерской (180). Зам. г у друкованому тексті стоїть у рукописі г: цуговъ (5) і кг: венкгерскимъ (47).

У рукописі затримано т: намѣстников (5), дочастного (115) і д: сердце (115), сердца (129). У рукописі відпадає д: зрадивши (102).

У рукописі тс зам. ц: шляхетские (12), шляхе[с]гскимъ (13), шляхетских (20).

У рукописі ся зам. съ: одержалися (14), открытися (48), а съ зам. ся: зъехавшись (53), оторватись (54), розорвалась (59), давались (63), поздавались (63), приближилось (66), обернулось

(73), схилитись (76), хотѣлось (80), хотѣлась (80), покѣлонилась (81), здалась (81), съкупились (181), бавячись (182).

Без ь по л і н виступають рукописні форми: полскимъ (12), Шулжинцехъ (19), зѣнковскій (19), козелская (65), зфолговавши (163), далнѣе (173), килко (206), хоч і навпаки: стрѣл'бою (40), ал'бо (48), будьто (49).

Т зам. ч мають у рукописі форми: знатнимъ (6), знатній (13, 100), знатних (16), знатного (89).

Щодо назв місцевостей, маємо в рукописі а зам. о в формах: переяславскимъ (6), переяславского (6), Переяславле (65). Зам. „Чигирин“ маємо в рукописі: Чигринъ (9, 61, 69, 127), Чигрина (48, 56, 59, 69), Чигринъ (60, 128), чигринского (61), Чигрину (69). Відмінно від м'яких форм у друкованому тексті маємо в рукописному: Корсуну (10), Корсунъ (10, 127), Корсуна (10, 86, 121, 127, 160); Корсуномъ (10), але Гусятиня (34, Гусятиня). Замість „Константинова“ в друкованому тексті маємо в рукописі: Костантинова (14), Костантиновъ (14), Костантиновъ (14). Ло зам. ла маємо в рукописних формах: бѣлогородскую (106), бѣлогородскіе (129, 186), бѣлогородская (177), билогородскою (185). Ко зам. Ка маємо в рукописі в іменні: Корамбея (54), Корамбей (54).

Ло зам. ле приходить у рукописі в іменнику: обложеною (20, 21, 28, 64, 95, 139), обложеною (38). Польський „xiądz“ транскрибований із пропущенням і в рукописі: ксонзи (11), џонзовъ (13), џонзомъ (13), а раз: ксензовъ (11, ксендзовъ). Зам. от у друкованому тексті стоїть у рукописному: Метфодій (65), Меѳодій (68, 77), Метѳодия (73).

Рукописне закінчення — ому зам. — омъ приходить: Чорному (20), царському (90), а — омъ зам. — ому: Хмелнѣцкомъ (14), Потоцкомъ (28), московскомъ (172). Рукописне закінчення — ие, — іе зам. — іи приходить: тие (59), виллинскіе (205), а — ии, — ии зам. — іе: волоскии (118), болшии (123), которіи (144), тії морскіи (193). Замість „заднѣпрянскій“ у друкованому тексті маємо в рукописі: заднѣпрского (109, 113), заднѣпрскими (120, 130), заднѣпрские (125).

З займенникових форм часто приходить у рукописі „себѣ“ зам. „собѣ“: 7, 51, 52 (двічі), 65 (чотири рази), 84, 93, 97, 102 — 104, 109, 113, 122, 128, 168, 169, 194, а двічі „всѣма“ зам. „всѣми“: 36, 41.

Із форм дієслова такі рукописні відмінні від друкованих:

хоживали (18, — жу —), поосаживали (29, — жо —), вирубили (29, — ба —), подхоживаль (97 — жо —); далі: вистрачено (13, выт —), визстинали (181, вис —), трвала (67, три —), трвало (77, три —); нарешті а зам. и маємо в рукописі: скончалъ (9), скончати (75), скончалоя (113).

Зам. „килка“ маємо в рукописі „килко“ (58, 142, 170, 183) й аналогічно „килкодесять“ (132, 167, 190), хоч і навпаки: килка (5, 144). Зам. „тилко“ приходить у рукописі „толко“ (25, 30, 52 (двічі), 64, 65, 72, 76, 80 — 82 (двічі), 87, 97, 106, 112, 114), хоч і навпаки: тилко (128). Зам. „опричь“ маємо в рукописі „опрочъ“ (52), а зам. „опрочъ“: опречъ (88) і опричь (199), як зам. „поневажь“ стоїть „понеже“ (51, 73). Зам. „южь“ маємо в рукописі „ужъ“ (9, 10), а зам. „юже“ — „уже“: 26, 54, 58, 60, 63, 65, 66 (двічі), 67, 72, 73, 75 — 78, 80 (тричі), 81, 83 (двічі), 98, 138.

Дуже часто приходить у рукописі и зам. ну: 7 (двічі), 10, 14, 55, 58, 63, 65, 66 — 68 (по двічі), 69, 73 — 77, 79, 81, 83 (чотири рази), 86, 97, 100, 105 (двічі), 106 (двічі), 110 — 112, 114, 117 (двічі), 123, 126, 136, 137 (тричі), 138, 142, 145 (тричі), 150, 183, 192, а раз „ко“ (195).

Зам. „противко“ єсть у рукописі „противъ“ (69), зам. „през“ — „чрезъ“ (57, 132), а замість повноголосних форм неповноголосні: чрезъ (26, 53, 100, 118), предъ (56).

Рукописне и зам. а приходить на сс. 3, 59, 73, 80, 90, 109, 112, 117, 118, 129, 142, 172, 187, 200, а навпаки на сс. 22, 82, 101, 102, 119, 185, 190, 204.

У порівнянні з друкованим текстом маємо в рукописі такі церковнослов'янізми: к'то (55, хто), „что“ зам. „що“ (52, 53, 59 — 63 (тричі), 65, 67, 69, 72, 75 (тричі) — 77, 80, 93), аналогічно „нѣзачто“ (96), „что“ зам. „же“ (52, 54, 55, 178), „чтобы“ й „чтоби“ зам. „жебы“ й „жеби“ (51, 52, 54, 171, 172, 195), „между“ зам. „межи“ (52, 55, 71, 76, 78, 200).

Або в рукописному, або в друкованому тексті переставлено слова: коронного великого (10), вигнало жолнѣровъ (33), былъ здоровья (46), о своихъ войскахъ (48), у радѣ той (49, в той радѣ), былъ на тое (71), По веснѣ заразь (72), гетманомъ наказнимъ (80), козаки запорожские (98), три золотихъ (179).

Відмінно від друкованого тексту стоїть у рукописі и перед: до (20, р. 13), Могилевъ (38, р. 3), его (46, р. 6), козацкіе (46, р. 11), козаки (57, р. 7), мѣсто (101, р. 4), тулячися (111, р. 6), бурмистровъ (141, р. 14), а „в“ перед: Глуховъ (90).

Крім зазначених різниць заходять між текстати варшавської копії й друкованим ще такі відміни, що часто поправляють друкований текст:

	Рукопис:	Надруковано:
с.	4 р. 14 висилають	высилаетъ
"	" 5 " 2 козацкого	козацтво
"	" " 5 посполитствомъ	посполствомъ
"	" " 17 поголовщини, буди	поволовщини, дуди
"	" 9 " 6 достали	доставали
"	" " 11 презо кулка дний безъ перестани	през килки дній без перестанку
"	" 10 " 2 Николай	Миколай
"	" " 11 промежку	промежу
"	" 11 " 7 помощними	помошниками
"	" 12 " 1 послыхавши	послишавши
"	" 13 " 9 гудниковъ	будниковъ
"	" " 12 напоях	на пояхъ
"	" " 28 личба. (До филипова посту под Замостямъ зоставаль).	личба.
"	" 14 " 13 трохи	троха
"	" " 14 вонпиль	вонтпиль
"	" " 15 якъ	такъ
"	" " 20 нагоняючи	наганяючи
"	" 15 " 4 къ Ілвову	ку Лвову
"	" " 13 было	було
"	" " 18 пускали	пускаючи
"	" 18 " 15 ту	туть
"	" 19 " 12 и всѣ	усѣ
"	" 20 " 4 людей	люду
"	" " 7 послалъ	посилалъ
"	" " 8 оставили	зоставали (sic)
"	" " 23 увишли	увойшли
"	" 21 " 9 около	вколо
"	" " 24 пришло би	пришло (было)
"	" " 26 либо	любо
"	" 24 " 13 покувля	покуля
"	" 25 " 5 Ожеговцѣ	Ожеховцѣ
"	" 26 " 5 zostалное	зосталое
"	" " 23 заставала	зоставала

		Рукопис :	Надруковано:
с.	27 р.	15 Силвестръ	Силѣвестръ
"	28 "	18 тойже	тойей же
"	29 "	9 сходило	сходилили
"	30 "	8 великую кривду	кривду
"	31 "	1 людямъ	людемъ
"	" "	10 которим	которими
"	32 "	15 Корсунню	Корсуню
"	" "	21 прошлого	першого
"	34 "	8 шуринау	шуриновѣ
"	37 "	19 о милосердіи	о милосердя
"	" "	23 Смоленскъ	Смоленско
"	38 "	12 одержалься	одержался
"	40 "	26 королю	королевѣ
"	41 "	12 И такъ	И тамъ
"	" "	16 козацкіе	купецкіе
"	43 "	15 едномъ	единомъ
"	" "	21 найшолся	знайшолся
"	46 "	9 отпралялася	отправовалася
"	" "	11 медіаторове	медіаторы
"	" "	20 ущербомъ	ущербкомъ
"	47 "	1 Цариграда	Царигорода
"	" "	10 Антонія	Антоня
"	" "	21 помочь	помощъ
"	48 "	1 сенаторами	сенаторми
"	" "	4 цесарской	царской
"	" "	17 вставаль	в'сталь
"	" "	20 народа	народу
"	" "	25 заздрость	зайздрость
"	" "	27 доказати	доказовати
"	49 "	13 до килка	по килка
"	" "	22 справити	справовати
"	51 "	24 желаеть	жадаеть
"	52 "	2 но	але
"	53 "	1 лстивими	лестивими
"	" "	22 рѣчки	рѣчки
"	" "	23 мѣстѣ	мѣсцу
"	55 "	3 вигнали	выбили
"	56 "	8 Путивль	Путивля
"	" "	11 Путивлю	Путивли
"	" "	15 тысячь	тысячей

	Рукопис :	Надруковано:
с.	56 р. 27 Бороздни	Борозни
"	57 " 19 потягли	притягли
"	58 " 1 пришедши	пришовши
"	" " 6 с милю	с тилу
"	" " 7 зъломалъ	зламалъ
"	" " 24 приняти быти	быть приняти
"	59 " 3 привиллегиями уже	привилеями южь
"	" " 17 протопопи	протопопа
"	61 " 15 Выговского	Выговскому
"	62 " 3 Чернецкого	Чернецкого
"	" " 11 петровцю	петровицю
"	" " 19 Янчарскимъ	Гончарскимъ
"	63 " 10 уступил	уступалъ
"	" " 19 выкупилися	выкуплялися
"	65 " 6 о позволеніи	о позволеніи
"	" " 8 оббрали	обрали
"	" " 28 которіе де	каторіе
"	66 " 1 зъ собою стривоживши	собою стривоживши
"	" " 4 По „села“ полишене місце на його назву.	
"	68 " 22 Бугушовки	Богушковой
"	69 " 15 съ берега стрелбою	з берега стрилбою
"	70 " 5 панованя	пошанованя
"	" " 6 яко... меновалось	якъ... наменилося
"	" " 12 проежаючи	приеждаючи
"	71 " 6 не на ласце	неласце
"	" " 8 него	оного
"	" " 12 удовялъ	удавалъ
"	" " 16 в Батуринѣ спровадилъ и научилъ	въ Батуринѣ впро вадилъ и наустилъ
"	" " 17 сердце	сердца
"	" " 22 ажъ	Аже
"	73 " 11 стяглося	стягалося
"	" " 25 посполитства	посполства
"	74 " 19 пѣшь	пѣшо
"	" " 22 оружи	орюжи
"	75 " 7-8 килка человѣкъ	килка человѣка
"	76 " 4 люблять	улюблять
"	" " 14 старшинъ	старшихъ
"	" " 19 риштунки	ринштунки

	Рукопис :	Надруковано:
с. 77 р. 1	настановленю (sic)	настановливаню
" " " 16	ста челоувѣкъ	ста челоувѣка
" 78 " 9	тоейже	тоей
" 79 " 9	пакты	пакта
" " " 11	Боришполе	Боришполь
" " " 21	зослано... зослано	заслано... заслано
" 80 " 2	Стало войско	Становиско
" " " 15	зътягнувшы	затягнувши
" " " 18	осажанъ	осажень
" " " 25	жолнѣровъ	жолнѣрской
" 81 " 17	трудностию	трудностю
" 82 " 4	Карачевомъ	Корачевомъ
" 83 " 2	напотимъ	напотомъ
" " " 3	зъ собою стривоживши	собою стривоживши
" " " 18	уступаль	уступиль
" 84 " 7	Корсуни	Корсуню
" 85 " 1	маетностей	маетности
" " " 11	прислали	присилали
" 86 " 6	рази	разій
" " " 7	дней	дній
" " " 15	войшли	в'вишли
" " " 18	ханени	ханскіе
" 87 " 14	з Угребняковъ	зу Гребенниковъ
" " " 16	уступити	уступати
" 88 " 1	стрѣлки	стрѣли
" " " 20	пригорнулъ	привернулъ
" 89 " 1	року	руку (sic)
" " " 7	наказаннимъ	наказнимъ
" " " 21	обложено	въ облеженю
" 90 " 13	вново	вновъ
" 91 " 24	пожакovali	пожакoвалъ
" 93 " 16	нечлѣгу... були	ночлегу... были
" 95 " 2	приступила	приступала
" " " 4	ходячи	ходили
" 97 " 18	Бруховецкого	Бруховецкому
" 98 " 14	пообдирали	побдирали
" 99 " 8	зостаючи	зостаючіе
" " " 20	татарами	татарми
" " " 24	зъ своимъ	зо всѣмъ
" 101 " 19	родного	рожного

	Рукопис :	Надруковано:
с. 103 р.	7 поприсягу	присягу
" " "	21 на султановъ	султановъ
" 104 "	4 напервое	на певное
" 105 "	10 а же	але
" 106 "	18 ушибли	ушибши
" 107 "	8 татарами	татарми
" " "	9 а	же
" 108 "	11 мѣсцѣ	мѣсцу
" 109 "	2 примати	приняти
" " "	18 Мѣхайла	Мѣхала
" " "	19 поза Днѣпро	по Заднѣпрю
" 110 "	22 жебѣ	жеби
" 111 "	4 застаючи	зостаючая
" " "	7 Димитрій	Дмитрій
" 112 "	19 збунтовались	збунтовавшись
" 113 "	10 скурою	шкурою
" " "	21 патрарха	патрархи
" 114 "	22 же южѣ божій	южѣ Бозскій
" 115 "	8 божихѣ	божихѣ
" " "	13 яко	якъ
" 116 "	12 козакамѣ	козакомѣ
" 118 "	10 Цецору	Цоцору
" 120 "	4 Димитриевичѣ	Дмитріевичѣ
" " "	9 мѣстечко (sic, мѣстечка) коло	мѣстечки около
" 121 "	9 ис компанѣю	с компанѣю
" 122 "	25 двигнулѣ	двинулѣ
" 123 "	13 звонпили	звонтпили
" " "	21 zostалася	зоставалася
" " "	25 равне... противѣ бойницѣ	равніе... против бойницѣ
" 124 "	3 вирубали	вирвали
" " "	4 фундамента... стѣну (sic)... гноемѣ	фундаменту... дѣру... гноіомѣ
" " "	11 Раковского	Раковской
" 127 "	14 Браславль	Браславле
" 129 "	6 изволилися	зезволили
" " "	7 зволилися	зезволилися
" 130 "	3 боярину	бояриновѣ
" " "	6 виступила	виступили

	Рукопис :	Надруковано:
с. 131 р. 17	такову	такую
„ 132 „ 1	книжицѣ	книжцѣ
„ 133 „ 14	покалѣчало	покалѣчило
„ 134 „ 21	близъ	близко
„ 135 „ 6	маетности	маетностями
„ „ 25	Божія	божая
„ 136 „ 2	остатку	останку
„ „ 18	доставаючи	доставали
„ 137 „ 12	моцно того	того
„ „ 17	тотъ	той
„ 138 „ 5	Нивах	Пивахъ
„ „ 6	стоялъ	сталъ
„ „ 23	городам	домомъ
„ 140 „ 19	починили	починила
„ 142 „ 4	тое	того
„ 143 „ 22	едень	единъ
„ 144 „ 24	боронылася	оборонилася
„ 145 „ 4	проважала	спроважала
„ 146 „ 4	Мошна	Мошни
„ „ 15	Четвертинскій	Четвертенскій
„ 147 „ 6	не можно... куда	неможна... куди
„ 148 „ 7	доконченя	докончання
„ 149 „ 23	пренесеніе	перенесеніе
„ 151 „ 5	солнца	слонца
„ „ 13	якъ	яко
„ 152 „ 7	Бранскимъ	Брянскомъ
„ „ 15	вовторныкъ	вовторокъ
„ 163 „ 11	у войска	у войску
„ „ 24	допомогаючи	допомагаючи
„ 164 „ 7	дожжов	дожчовъ
„ 166 „ 10	Голицинъ	Галѣцинъ
„ „ 14	приболшало	приболшано
„ 168 „ 9	Голицину	Галѣцину
„ 169 „ 15	хочайби	хочай
„ „ 20	поповичемъ	поповичъ
„ 170 „ 4	конечного	конского
„ „ 10	собрание	зобраніе
„ „ 14	роковній	роковий
„ „ 15	дней	дний
„ 173 „ 13	Яковомъ	Яцкомъ

		Рукопис :	Надруковано:
с. 173	р. 16	отняли	оттяли
" 176	" 10	салтанов	солтановъ
" "	" 17	Колончаку	Коланчаку
" "	" 20	Коланчаку	Каланчаку
" 177	" 8	замутилося	замитилося
" 178	" 8	веснѣ	весну
" "	" 10	Четвертински	Четвертенский
" 179	" 3	Днѣпромъ	Днѣстромъ (sic)
" "	" 16	москвитяна	москвитина
" "	" 27	года	року
" 180	" 22	чинить	чинити
" 182	" 3	генеральной	енеральной
" 183	" 3	наступаючихъ	наступуючихъ
" "	" 14	для	задля
" 184	" 11	христианского	христианского
" 185	" 18	татаромъ	татарамъ
" 186	" 14	великою	високою
" "	" 18	все войско	войска
" 190	10-11	о милосердіи	о милосердие
" 191	" 10	велую	великую
" "	" 14	Соколнинъ... Циклеръ	Соковникъ... Цыслеръ
" "	" 17	юже наготовился	южъ наготовалися
" 192	" 12	посланъ	посланий
" "	" 13	вапна... Казикерменъ	вапно... Казикермена
" 193	" 1	пришолъ	пойшолъ
" "	" 4	пишое	пѣшо
" 193	" 5	Осланъ	Асланъ
" "	" 7	городъ	городокъ
" "	" 13	обще	посполу
" 194	" 1	божіею	божею
" "	" 7	Кролевца	Королевця
" "	" 8	зъначніе з курфи- стромъ ...змешкали	значне з курфѣстромъ ...змешкаль
" 195	" 12	збути	згубити
" 196	" 5	повернулъ	повернули
" "	" 14	сентябри	септеври
" "	" 16	меж	межи
" 197	" 2	велено ховать	казано ховати
" "	" 3-4	у Донъ	ку Дону
" "	" 9	поздираючи	позбираючи

Рукопис :	Надруковано:
с. 197 р. 15 иж жонами	из жонами
„ 198 „ 8 сентябра	септеврія
„ 199 „ 3 тритцат год	роков тридцять
„ „ „ 4 честию	честю
„ 200 „ 2 а то	(послѣдовала, же)
„ „ „ 5 поткалися	споткалися
„ „ „ 19 рази... безпечни	разивъ... безпечне
„ 201 „ 8 генераль	енераль
„ 202 „ 5 войско	войска
„ „ „ 22 Курландіи	Курляндіи
„ 204 „ 3 одержалися	отдержалися
„ „ „ 5 соизволяли	зез'воляли
„ „ „ 12 служби	службу
„ „ „ 18 козаками	козаки
„ 205 „ 2 его	того
„ „ „ 9 малы	мѣлы
„ „ „ 18 маетности	маетностями

Щоб не повторюватися, не буду розводитися над тим, як мова варшавської копії не менше покривається з мовою заяви Федора Кандиби, як і друкованого тексту Літопису Самовидця. Уважний читач зверне на це увагу. Та не можу мовчки тут поминути, що й графічні властивості деяких літер у Кандиби знайшли свій відгомін у мові. Мало того, що Кандиба мішає *ы* й *и*; приглядаючись його почеркові, запримічуємо, що деколи по-встає сумнів, чи в даному місці стоїть *ы*, чи *и*. На с. 191 надруковано „Украину“, а в рукописній копії маємо „Украинѣ“ тільки тому, що в Кандиби *ѣ* й *ѣ* мають деколи сливе ідентичний вигляд. Так і на с. 187 маємо „пустошити Украину“, а в рукописі „Украинѣ“, очевидно, замість „Украину“. Подібне зближення почерку *к* і *м* у Кандиби вияснює заміну „тамъ“ і „такъ“ у рукописі й друкованому тексті.

Сучасне франкознавство (1916 – 1932).

Написав *Ярослав Гординський*.

Говорити про франкознавство, тобто про студії над Іваном Франком, у значінні шевченкознавства, чи в значінні студій над такими визначними явищами української поезії, як Слово о полку Ігореві, або народні думи, було би ще передчасно. Франкознавство щойно починається й нині ми не багато ще відійшли від того стану, що його зазначають дослідники з нагоди 10-ліття Франкової смерти, коли то П. Филипович згадав хочби трудність „підійти до вивчення Франкової поезії з погляду історично-літературного“¹⁾, а видавці праці А. Музички про „Шляхи поетичної творчости Івана Франка“²⁾ заявили, що ця праця „є одна з перших спроб розпочати Франкознавство, стати одною з перших цеглин його“.

Не значить це, що про Франка писали мало. Навпаки, бо про нього стали писати ще тоді, як він жив. Здається, перша замітка про Франка з'явилася ще 1882 р. — німецький *Magazin für die Literatur des In- und Auslandes* помістив³⁾ завагу про Франків переклад Гетевого „Фавста“. І дальші статті про Франка були в чужих мовах: у 1885 р. російська рецензія на „Захара Беркута“ В. Горленка⁴⁾ й польська Яна Ілговського⁵⁾. Перші

¹⁾ П. Филипович. Шляхи Франкової поезії. Іван Франко. Збірник. За загальною редакцією І. Лакизи, П. Филиповича, П. Кияниці. Київ (1926), ст. 183.

²⁾ Одеса, 1927, ст. 3.

³⁾ Ч. 43, ст. 589 — гл.: Володимир Дорошенко. Спис творів Івана Франка. Вип. I. У Львові, 1918, ст. 5, ч. 87.

⁴⁾ Кієвская Старина 1885 р., кн. 2, ст. 369—370 (Дорошенко, *op. cit.*, ст. 5, ч. 95).

⁵⁾ *Kraj* 1885, ч. 18, ст. 19—20 (Дорошенко, *l. c.*).

українські рецензії надрукувала аж львівська „Зоря“ 1887 р.: Г. Цеглинського з нагоди появи оповідання „Місія“ та збірки „З вершин і низин“ і А. Борковського на оповідання „Домашній промисл“⁶⁾). І з того часу, коли ще до того додамо замітки з приводу публіцистичних Франкових статей, починаючи від 1885 р.⁷⁾, можемо числити почини франкознавства. До кінця Франкового життя появилось багато статей, заміток, рецензій, а також і окремих праць про Франка. Та про властиве франкознавство можна говорити щойно тоді, як Франкова праця стала перед нами вповні закінчена -- від часу поетової смерти в травні 1916 р. Власне оглядові того франкознавства, за час від 1916 до 1932 р., хочу присвятити цю доповідь. За тих 16 літ прибиралося так багато матеріалу в Франковій справі, що я не був би в силі знайтися в ньому, якби не зичлива поміч нашого відомого бібліографа Володимира Дорошенка, що зібрав приблизно повну бібліографію Франкіянів і дозволив мені користати з неї.

Як згадано, статей, зв'язаних якнебудь із Франком, маємо справді багато. „Спис творів Івана Франка з додатком статей про нього і рецензій на його писання“, що його видав у двох випусках В. Дорошенко, містить 6.607 чч. самих Франкових творів. Але Дорошенко не числив окремо рецензій і статей про Франка, що появились за його життя. А їх буде до 1.000. До того Дорошенкова бібліографія ще не закінчена, бо там вичислена Франкова белетристика до 1913 р., критика й публіцистика до 1916 р., а наука до 1914 р., немає там також Франкових рецензій та дрібних критичних заміток. А все те збільшує Франкіяна до яких 10.000 чч. Коли ж додамо до того біля 2.000 статей, зв'язаних із Франком, що появились після його смерти, в 1916—1932 рр., то дістанемо число Франкіянів на яких 12.000 чч. Обмежимося, як сказано, на Франкіяна останніх 16 літ.

Франкова смерть із кінцем травня 1916 р. викликала деякий відгомін у світі. Тоді з'явилося к. 230 статей про Франка — з того 120 у чужих мовах: найбільше в німецькій мові, далі в російській, польській, чеській, мадярській, французькій, білору-

⁶⁾ Зоря 1887 р., ст. 194—5, 241—2 і 323. (Дорошенко, *op. cit.*, ст. 9, ч. 182, 189 і 195).

⁷⁾ Дорошенко, *op. cit.*, ст. 70—71, ч. 1880, 1884 і 1886

ській, хорватській. В українській пресі надруковано тоді яких 90 статей про Франка. Та найбільше число Франкіянів, бо аж 300, принесло десятиліття Франкової смерти. Далі йдуть роки: 1929 (264 статті) і 1927 (235). Понад 100 статей мають рр.: 1928 (157), 1930 (148) і 1917 (104) — інші роки не дають навіть і 100 статей — найменше їх у 1920 р., бо ледви 35 статей, і в 1919 р. (40) та 1922 р. (44). Так нерівномірно щодо числа статей представляється сучасне франкознавство.

Щодо якості, то, розуміється, переважають дрібні часописні статті, як: відгуки з приводу роковин смерти, присвяти Франковій пам'яті, вірші на його честь, тощо. Їх є понад 750 — найбільше (141) з приводу 10-ліття смерти в 1926 р.; найменше (18) у 1925 і 1931 рр. Цікаве, як чужа преса поінформована про Франка. Отже від 1916 р. появилося там яких 200 статей про нього, але з того, як згадано, 120 припадає на сам 1916 р. Решта літ дає: 1928 р. — 23 статті, 1926 р. — 15, 1927 р. — 13, 1932 р. — 13, 1919 р. — 11, інші роки — менше, а 1923 і 1924 рр. ледви по 1. З того бачимо, що зацікавлення Франком поза межами України невелике. Найбільше дала тут німецька преса, далі маємо статті російські й польські, й дещо чеських. Тільки дуже зрідка появляються статті в інших мовах, як білоруська, болгарська, хорватська, французька, малярська, данська, шведська, еспанська, англійська. Тут почислено й переклади Франкових творів чужими мовами. Усіх їх понад 80, найбільше в російській мові, далі в німецькій, англійській та польській; менше їх у мові французькій та малярській, ще менше в білоруській, чеській та болгарській, і по одному в мовах італійській, шведській, хорватській та румунській. Із більших Франкових творів згадаю російські переклади його байок, казок і „Мойсея“ пера П. Дятлова, англійський „*Abu Kassim's Slippers*“ (Вол. Семенини 1929 р.), французький „*Le petit Myron*“ (Г. Келлер 1929) і найновіший, із 1931 р., чеський „*Horský orel*“ (Юрія Гаєвського). Так можна сказати, що чужинці мало поінформовані про Франкові твори й хіба за його життя знала його більше передусім польська преса.

Але все вичислене не творить іще справжнього франкознавства, бо його головну основу становлять видання Франкових творів і наукові студії про Франка, його діяльність і творчість. Таких праць маємо, покищо, зовсім небагато. Видання,

що пробує охопити цілість Франкової творчости, є тільки властиво 1. Далі є ще ціла низка видань поодиноких Франкових писань — числом до 200. Полишаючи на боці менші, дрібніші статті про Франка, не маємо за останніх 16 літ навіть 200 більших праць, що обговорюють Франківські проблеми.

Бібліографію Франкіянів веде далі Володимир Дорошенко, що продовжуючи й доповнюючи давнішу бібліографію М. Павлика, вспів, як згадано, досі видати 2 випуски тієї бібліографії — дальший зібраний матеріал жде на видання. Дорошенкова бібліографія, ведена незвичайно докладно й солідно, дасть монументальну працю, якщо тільки після її закінчення появиться ще особовий та річевий показчик до неї. Також на Радянській Україні склав Український Науково-Дослідчий Інститут Книгознавства великий бібліографічний показчик до творчости й діяльності Івана Франка за редакцією К. Довганя, але з того показчика оголошено, покищо, в 1926 р. тільки дві частини, а саме Франкові „Статті літературні, критика й рецензії“ та „Статті публіцистичні й літературно-наукові“, разом усього 616 чч. Із замітніших Франкових бібліографій згадаю ще показчик Виставочно-Консультативного Відділу Всенародньої Бібліотеки України в харківському „Червоному Шляху“ в 1926 р. (кн. 5), де вміщено переважно видання з Радянської України від 1917 р. — разом усього 141 чч. Так справа Франкової бібліографії поведена на добрий шлях і тільки побажати б дальшого продовження її. Щоправда, бібліографічних статей з обсягу франкознавства поза згаданими публікаціями маємо надто мало. Згадаю тут хочби невеличку статтю: Б. М. „Що видано з творів Ів. Франка на Радянській Україні?“⁶⁾ — її автор доходить до висновку: „Як бачимо, найбільше видано Франкових невеличких книжок, що придатні для шкільного вжитку. Значна частина творів Франкових ще невідома (у 1927 р. Я. Г.) населенню Радянської України“. Коли загальна Франкова бібліографія подає гарні надії на здійснення, то в поодиноких питаннях франкознавство є в дрібних починах.

Передусім ми ще далекі не то від повного, але й від правдивого образу Франкового життя, хоч маємо кілька життєписів, що охоплюють або все Франкове життя, або його більші доби.

⁶⁾ Плужанин 1926 р., ч. 4—5, ст. 35—36.

Вже з нагоди Франкової смерти появилася в Петрограді книжка С. Єфремова про І. Франка (в другому й третьому виданні в Києві 1919 і 1926 рр.) і в ній подано докладний Франковий життєпис (з такими розділами в 3-ому виданні: I. З-під сільської стріхи на верхів'я творчости. II. Співець боротьби і праці. III. З собою самим на війні. IV. Пролог—не епілог). На цій праці спирається також В. Сімович (В. Верниволя) у гарному вступі до видання Франкових поезій 1922 р. Ці гадки повторяє в головному й П. Кияниця з нагоди 10-ліття Франкової смерти в Збірнику „Книгоспілки“ („Життя й діяльність Івана Франка“⁹⁾). Тоді й надрукував А. Музичка статтю про „Життєву путь Ів. Франка“.¹⁰⁾ Крім того є ще більші популярні життєписні нариси, як нпр. два американські (Д. Якимова й М. Цеглинського — оба з 1918 р.), харківський І. Ткаченко (1926), А. Крушельницького про Франкові молоді літа (Львів 1928) й інші менші. З цих праць найповажніше місце займає спроба Музички, розведена ширше в його замітній праці про „Шляхи поетичної творчости Івана Франка“ (Одеса 1927), де показано тісний зв'язок тієї творчости з поетовим життям на тлі життя українського народу загалом. Признаючи згори, що дати й події з зовнішнього Франкового життя відомі, пробує Музичка дати образ внутрішнього поетового розвитку та звертає пильну увагу на його середовище, лектуру, політично-суспільну працю й под. Усе те дає цікаві й декуди справді нові висліди, хоч Музичка освітлює Франкову постать дещо однобічно, бо оцінює його діяльність переважно тільки із становища політично-суспільного й партійного діяча. Все ж таки праця Музички це одна з нечисленних спроб заглянути справді глибоко в Франкове життя. До праці Музички підходять хіба багато менші щодо розмірів „Критичні замітки з нагоди 10-ої річниці смерти Івана Франка“ п. н. „Великий Камень“ В. Десняка¹¹⁾, де на тлі економічного стану Галичини обговорено Франкове оточення, його громадянську працю, його погляди на матеріалізм, клясову боротьбу, націю, індивідуалізм, капіталізм, робітниче питання й найголовніші риси його творчости. Інші біографи (як н. пр. Кияниця й под.) дають, що-

⁹⁾ Ст. 1—42.

¹⁰⁾ Життя й Революція 1926 р., ч. 5, ст. 70—83.

¹¹⁾ Червоний Шлях (харківський) 1926 р., ч. 5—6, ст. 165—204

правда, відомості про зверхнє Франкове життя, але вони не визначаються ані глибиною, ані критичним відношенням до справи (з виїмком Сімовича). Часто ліричний і публіцистичний тон заступає бідність фактичних даних, партійність заступає шлях об'єктивності й видно виразу схильність до легендарности. Досить буде сказати, що біографи використовують сміло белетристичні писання Франкові, забуваючи деколи на конечну в таких випадках обережність, хоч відомо, що мистецький твір складається у великій частині з уявних понять. Так нпр. сам Франко перестерігав перед тим, щоби його оповідань про василіянську школу не брати за дослівну правду, чи за автобіографію — одначе це не спиняє декого ілюструвати беззастережно тими оповіданнями Франкове життя. Так критична Франкова біографія жде ще на свого дослідника, а покищо важне є оголошення якнайчисленніших документальних знадібків до справжнього пізнання Франкового життя.

Оголошення таких знадібків уже й почалося. Найбільшу заслугу має на тому полі акад. Мих. Возняк, що дав цілу низку праць про Франкове життя. На першому місці згадаю тут „Листування І. Франка і М. Драгоманова“, що його видала 1928 р. ВУАН у Києві. На жаль у те видання, ведене без відповідного порозуміння з автором, попало доволі помилок і до того користання з нього утруднює брак покажчика; та не вважаючи на те, воно є першорядним джерелом для пізнання Франка. В тих 347 листах із 1877—1895 рр. знайдемо пребагатий матеріял для Франкового життєпису — цей матеріял досі й не використаний уповні. Крім того видав Возняк: „13 листів Ів. Франка до Ол. Кониського“¹²⁾, дві Франкові автобіографії¹³⁾, 12 листів Івана Франка до Володимира Левицького з 1884—96 рр.¹⁴⁾, обговорив „Першу любов Івана Франка“¹⁵⁾ й багато іншого. І не тільки те. Пробуючи розгадати загадкову й повну глибоких таємниць Франкову постать, Возняк узявся до шильного перестудіювання і його поглядів і його оточення. Тут згадаю, що власне ця сторінка Фран-

¹²⁾ Життя й Революція 1927 р., ч. 4, ст. 34—98.

¹³⁾ За сто літ 1927 р., т. I, ст. 166—86.

¹⁴⁾ Україна (київська) 1927 р., ч. 5, ст. 99—105.

¹⁵⁾ Календар Україн. Народного Союзу на р. 1927, Jersey City, ст. 35—55.

кового життя виходить звичайно у негалицьких дослідників блідо, а то й деколи невірно. Тому особливої ваги набирають такі Вознякові праці, як „Іван Франко в добі радикалізму“¹⁶⁾. Поза Возняковими працями маємо таких більших статей дуже мало; одною з найважливіших є гарна праця ак. К. Студинського: „Іван Франко і товариші в соціалістичнім процесі 1878 р.“¹⁷⁾, де з великим знанням галицьких відносин змальовано живо цей епізод у Франковому житті. Додати б, що дещо з Франкової переписки оголосив також Ів. Ткаченко¹⁸⁾. Більше вже є дрібніших статей, як нпр. Івана Коссака: „Іван Франко та його брати“¹⁹⁾, Ігната Житецького „Одруження Івана Франка“²⁰⁾ та ін. Є й такі замітки, як Ів. Негребецького: „До родоводу Ів. Франка“²¹⁾, або Мих. Мочульського: „Одно видіння Івана Франка“²²⁾. Дуже важний матеріал для Франкового життєпису дають також спомини про нього. Їх подали вже численні Франкові знайомі, як М. Коцюбинський, В. Щурат, Б. Лепкий, М. Могилянський, Н. Романович-Ткаченко, Ігн. Дашинський, Є. Чикаленко, А. Ніковський, Ів. Лизанівський, Ян Каспровіч і ін. — загалом є їх до 60. Всі ті спомини дають якісь цікаві причинки до пізнання Франка та його діяльності — але найглибші спомини оголосили: акад. Михайло Грушевський і Михайло Мочульський. Грушевський, присвячуючи свої згадки „Апостолові праці“²³⁾, змалював теплими й живими красками постать Франка як визначного вченого в 1894—1908 рр., передусім як свого найкращого співробітника в Науковому Товаристві ім. Шевченка. Та найобширніші й найбагатші на факти спомини дав Мочульський п. н. „З останніх десятиліть життя Франка 1896—1916 р.“²⁴⁾ — вони й творять дуже важне джерело для пізнання Франка за тих 20 літ. Увесь цей життєписний матеріал дозволяє вже нині на від-

¹⁶⁾ Україна 1926 р., ч. 6, ст. 115—163.

¹⁷⁾ Там саме, ст. 56—114.

¹⁸⁾ Нпр. з Оленою Пчілкою — в Літературному Архіві 1930 р., ч. III, ст. 285—312.

¹⁹⁾ Там саме, ст. 164—169.

²⁰⁾ Там саме, ст. 172—75.

²¹⁾ Літер. Наук. Вістник 1926 р., ч. 7—8, ст. 232—34.

²²⁾ Україна 1930 р., кн. 39, ст. 97—104.

²³⁾ Україна 1926 р., ч. 6, ст. 3—20.

²⁴⁾ За сто літ 1928 р., т. III, ст. 226—284

творення критичного Франкового життєпису бодай у деяких добах його життя, а тоді виявиться, що треба там іще доповнити (вказу на нпр. на шкільні Франкові літа, на 70-ті й 80-ті рр....).

Із видань Франкових писань займають щодо розмірів перше місце „Твори“, надруковані у виданні харківського „Руху“ в 1924—29 рр. До друку виготовував їх Ів. Лизанівський, а загальну редакцію перевів С. Пилипенко. Вони обіймають 29 (чи властиво 32) томи малої 8^о — кожний том від 155 до 670 сторінок (разом до 9.000 сторінок!). Такого великого видання Франкових творів досі ще не було й тут перший раз являється Франко в такій численності своїх писань. Розуміється, видавництво не є й дешеве — всі томи коштують понад 22 \$. Поміщено тут усі відомі Франкові оповідання (числом 93), повісті (числом 8), драматичні твори, поезії, поеми, дитячі твори, з чужих літератур, розвідки: „Із секретів поетичної творчости“, „Молода Україна“ й літературно-критичні статті, „Нарис історії української літератури“, вибір публіцистичних статей, а з літературної спадщини: прозу й вірші та невідому повість „Лель і Полель“. Як бачимо, це ще далеко неповна літературна творчість Івана Франка. Тексти видано без вступних завваг і тільки на кінці додано нечисленні уваги, а під текстом пояснення деяких висловів. Одна повість „Лель і Полель“ має вступну статтю Возняка. Це видання має ту безперечну заслугу, що перший раз піднялося важкої праці позбирати найзамітніші Франкові писання, часто вже недоступні ширшій громаді в старих виданнях, або порозкидані по різних часописах. Але з критичного боку має воно поважні вади. Передусім у ньому змодернізовано правопис так, що він не передає справжньої Франкової мови, й тому, хто хоче студіювати Франкову мову, мусить сягнути таки до старих видань Франкових творів, що вийшли ще за його життя, або до його рукописів. Ті зміни даються прикро відчуті найбільше у віршованих творах, де наслідком того деколи рим, а то навіть і ритміка стає незрозуміла. До того пояснення під текстом (нпр. німецьких слів) є деколи помилкові. Та найгірше те, що Франковий текст змінено декуди довільно. Тому признаючи велику вагу того видання, ми все таки не можемо його назвати критичним — у ньому текст непевний. Видання „Руху“ повторено ще 6 разів — з того два рази при допомозі „Книгоспілки“

— раз у більшому виданні з додатком деяких статей про Франкову творчість.

Вже з того огляду видань Франкових творів видно, що текстологічні студії над Франковими писаннями є ще в дуже слабих починах. Найважніші тут уваги до видань різних його творів, оскільки такі замітки згадують про рукописні тексти. Менше згадують такі замітки про різниці від перводруків, виданих за Франкового життя, хоч ті перводруки виходили під оком самого Франка. Полишаючи на боці такі слабі праці, як Л. Білецького про текст Франкового „Мойсея“, згадаю ще цінні спроби текстових реконструкцій у М. Возняка.

Тим самим і Франкова мова полишається ще неперсліджена. В загальних замітках підкреслено модернізацію Франкової мови від 90-их рр. XIX ст., а з окремих праць на цю тему згадаю невелику замітку Д. Т. „Про мову Ів. Франка“²⁵⁾ і більшу статтю Ст. Смаль-Стоцького: „Франко і українська літературна мова“²⁶⁾ та замітки М. Сумцова в його „Начерку української літературної мови“²⁷⁾. Стоцький доходить до гадки, що „наша теперішня літературна мова, се мова Франка“, але ця мова „дуже жива, не закована в ніякі пута“. Але про Франкову мову можна буде говорити докладніше аж тоді, коли збереться більше фактичного матеріалу передусім із перводруків та рукописів.

Ясна річ, що серед таких обставин годі думати про докладний і всебічний образ загальної діяльності Івана Франка. І такого образу ми не маємо й, здається, не скоро будемо його мати. Щоправда, І. Свенціцький пробував ще в 1916 р. в „Української Життя“ схарактеризувати загально Франкову діяльність, але його гарна стаття невелика; ширше задумав таку загальну характеристику також 1916 р. С. Єфремов (поширюючи свої погляди з 1913 р.) та визнаючи Франка співцем „боротьби та контрастів“, „чи боротьби та праці“, хоч це спроба більше публіцистично-популярна, ніж строго наукова; популярний, хоч добрий. є й огляд В. Сімовича в передмові до збірки „З вершин і низин“ (1922). Інші дають тільки огляди деяких ділянок Франкової діяльності. Найкраще й найповніше обговорена:

²⁵⁾ До світла, 1926 р., ст. 5—6.

²⁶⁾ Літ. Наук. Вістник 1926 р., кн. 6, ст. 131—142.

²⁷⁾ Харків, 1918 р., ст. 38—40.

Франкова віршована поезія та публіцистика в зв'язку з суспільно-політичними поглядами Франковими. Менше є праць з інших ділянок Франкової творчості, як ось про його наукові праці, етнографічні студії, драматичну творчість, прозу і переклади. Із тих праць перше місце щодо ширини поглядів і дослідних вислідів належиться студіям Музички, Зерова й Филиповича про Франкову поезію та загальним оглядам Франкової творчості в підручнику історії української літератури Дорошкевича. Ці праці приносять справді багато нового в оцінці Франкової віршованої та прозової поезії.

З великою ерудицією вмів Музичка вияснити передусім Франкову творчість до 90-их рр. XIX ст., показуючи її зв'язки не тільки з поетовим життям та його суспільно-політичним оточенням, але й з його лектурою найбільше німецьких писань про суспільне й робітниче питання (нпр. розвідка Лянге й програма Генрі Джорджа та Франкові бориславські й інші оповідання й повісті). Филипович у глибоко подуманій праці про „Шляхи Франкової поезії“ обговорює: ступінь оригінальності у ранніх Франкових поезіях та свідоме відхилення в них від народньої поезії й від Шевченківського стилю, ранні історичні балади, агітаційно-громадянську поезію, джерела Франкового реалізму й його сатири, мотив відносин поета і суспільности, суб'єктивну поезію „Зів'ялого листя“ та вплив початкової недуги на цю збірку, прояви індивідуалізму в „Моему Ізмарагді“, спроби відійти від філософічного містицизму в збірці „З днів журби“ та мотив сили творчого духа в „Semper tiro“ й „Мойсею“. Однак праці Музички й Филиповича властиво спиняються на 90-их рр. XIX ст., від того часу трактують вони Франкову поезію поверховно й не все вірно. Зеров змалював коротко Франка в світлі критики й подав самостійну інтерпретацію його поетичної постаті, спиняючися також на характеристиці Франкової поетичної форми. Дуже цінний огляд Франкової оповідної, повістєвої й віршованої творчості помістив у своїх підручниках історії української літератури О. Дорошкевич. Він не тільки аналізує визначніші Франкові твори щодо зісту й ідеології, але й вказує на їх мистецьку будову й мистецькі засоби та визначає Франкові немаловажне місце в європейській літературі. Але й Дорошкевич, що своєю ясною методою визначається особливо між усіма дослідниками, зупиняється переважно на ранній Фран-

ковій творчості й не охоплює цілоти Франкового письменницького дорібку. З інших праць згадаю ще більшу розвідку П. Кудрявцева: „Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка“²⁸⁾, де сказано між іншими: „Мені навіть важко пригадати ще кого-небудь з українських письменників, хто в своїх творах приділяв-би так багато уваги Євреям, як то ми бачимо в творах Франкових“. Праця Кудрявцева, написана з основним знанням і великою ерудицією, є справді цінною студією з Франкової творчости.

Дуже мало праць присвячено поодиноким питанням Франкової віршованої творчости — їх усього 6. Найвизначніші праці дали В. Щурат і П. Филипович. Щурат показує в цікавому світлі Франкову поему про Івана Вишенського, — він ставить її в генетичний зв'язок із німецькою поемою К. Ф. Маєра, а другу поему „Панські жарти“ виводить із тодішніх спеціальних галицьких відносин та піддає критиці її історичний підклад. Додам, що Щурат готує велику працю про основи Франкової творчости й тільки треба жалувати, що ця праця не побачила досі світа — бодай частинами. Филипович написав про „Генезу Франкової легенди „Смерть Каїна“ (1924) і подав туг гадки про відношення Франкової поеми до Байрона, Фльобера й Данте, далі про апокрифічне джерело поеми та намагався схарактеризувати її ідеологію. З інших заміток про Франкові поезії згадаю: завваги про поему „Мойсей“ (М. Гордієвського), про деякі тюремні сонети (А. Кримського) й деякі притчі (Л. Луцева) та про староукраїнські джерела Франкових поетичних мотивів (Д. Козія).

Щодо суспільно-політичних Франкових поглядів, то недавно (1932) надрукувало видавництво „Рух“ про те більшу окрему працю, як збірну студію К. та А. Березинських. Праця складена з витягів із Франкових писань, важніших праць про нього та з відповідних джерел. Найліпше уявлення про ту працю дасть перегляд її 20 розділів: Суспільні взаємини в Галичині в останній чверті XIX і на початку XX стол. З університету до в'язниці. Франко з робітниками. На поліційному налігачі. Погляди Франка — соціаліста на історичний процес. Франко атеїст.

²⁸⁾ Збірник праць єврейської Істор.-археогр. Комісії ВУАН II, 1929 ст. 1—81.

Соціалістичний світогляд Франка. Відірвання Франка від міста й робітничого життя. Кілька уваг щодо світогляду Франка. Від соціалістичної робітничої партії до буржуазно-демократичної. Вплив буржуазної ідеології на національні погляди. Франко-ідеолог радикальної партії. Конфлікт з буржуазним оточенням. Критика Марксизму від Франка. Франко з націонал-демократами. Між матеріалізмом та ідеалізмом. Під впливом буржуазної соціології. За етичний соціалізм. Історична роля Івана Франка. Праця Березинських спирається на багатому матеріалі, зібраному сумлінно, але має дещо однобічний і навіть партійний характер, як це показують хочби вичислені наголовки розділів. Багато місця присвятили дослідники відношенню Франка до соціалізму. Вияснює цю справу вже акад. М. Грушевський у своїй праці „З починів українського соціалістичного руху“ (1922), далі М. Возняк („Франкова популяризація соціалістичної програми з 1881 р.“, розділ Марксового „Капіталу“ у Франковому перекладі, про Енгельса у Франковому перекладі й ін.), а Андр. Річицький називає Франка просто „Каменярем соціалізму“.

З інших дослідів над Франковою публіцистикою є важні матеріали М. Возняка („До початків співробітництва Франка в „Зорі“, про Франкові журнальні пляни в 1884—86 рр., до його публіцистичної діяльності в 1879—83 рр., про „Громадський Друг“), замітки Мих. Драй-Хмари про Франкову полеміку з Лесею Українкою в 90-их рр. XIX ст., стаття О. Грушевського „Драгоманов і галицька молодь 1870-их рр.“²⁹⁾ й ін. Але публіцистична діяльність І. Франка така широка, що її вияснення й докладне охоплення вимагатиме ще численних і трудних дослідів. Все таки Франкова публіцистика 80-их рр. XIX ст. стоїть перед нами вже доволі ясно.

Наукову працю І. Франка обговорює в своїх споминах окрім М. Грушевського ще й М. Мочульський, що кладуть головну вагу на провідні ідеї й мету Франкових наукових праць. Є й дві окремі розвідки про Франка як ученого — вони доповняють старшу працю з того поля проф. Ол. Колесси. Д. Багалій у статті „Іван Франко, яко науковий діяч“³⁰⁾ переглядає теми,

²⁹⁾ Україна 1926 р., ч. 6, ст. 44—55.

³⁰⁾ Там саме, ст. 21—42.

що на них спинявся Франковий науковий інтерес: загальний образ української літератури, старе українське письменство, старий український театр, студії над народніми піснями й над усною словесністю та вкінці нова українська література. Розглянувши ближче ті Франкові студії, доходить Багалій до висновку про їх високий рівень та вартість. Інший дослідник, І. Айзенштот, оцінює Франка як історика письменства³¹). Він вказує на те, що від 90-их рр. XIX ст. Франко звертається рішуче до наукової роботи, а далі обговорює методи Франкового опрацювання історії літератури, його досліди над народніми піснями, літературну критику в естетично-психологічному дусі, теми його наукових студій, ерудицію, його помилки й голоси противників. Розуміється, обі ті праці разом із деякими меншими (нпр. Я. Гординського про Франкову наукову працю в 1911—13 рр., К. Довганя про Франкові літературно-критичні погляди в 1890—1900 рр.) не можуть дати певного і докладного образу Франкової наукової діяльності, що ще жде на свого дослідника й критика. Спеціально присвячено ще деякі праці Франковим етнографічним студіям (О. Грушевський, М. Возняк).

Поза невеликими замітками про Франкову драматичну творчість (Я. Мамонтов, К. Довгань, М. Возняк) та про його переклади (М. М. Семенів, О. Бургардт, Я. Гординський) більше зацікавлення викликала ще Франкова проза.

Відповідно до характеру дослідів над Франком загалом звернула увагу дослідників Франкова рання мистецька проза до кінця 80-их рр. Маємо тут кілька глибших, хоч невеликих, праць — щоправда, дуже небагато. Гарно методично опрацьований огляд Є. Ненадкевича „До стилю Франкової новелі 70—80 років“ (у збірці „Про оповідання Івана Франка“, вид. „Рух“) та „Із студій над стилем Франкової й Стефаникової новели“³²). Тут схарактеризовано ранню Франкову новелю в тематиці (селянські, дитячі й робітничі мотиви), далі композицію, жанр, пейзаж і літературний портрет — усе те показує нам Франка як суворого натураліста. Із спеціальних питань Франкової прози найбільше зацікавлення викликали його робітничі оповідання й повісті. Найглибше увійшов тут у Франкову творчість Олексій

³¹) Червоний Шлях 1926 р., ч. 5—6, ст. 205—217.

³²) Записки Волинського ІНО, 1927 р., т. II, ст. 81—109.

Полторацький у своїх замітках про „Соціологію тропів Франка“ („Цикль оповідань про хижаків“)³³⁾, де автор розглядає поетичні образи в повісті „*Voа constrictor*“ — спеціально центральний образ хижака-удава, виводячи його від попередніх Франкових оповідань. У вступних словах до повістей „*Voа constrictor*“ та „Борислав сміється“ (А. Крушельницький, О. Дорошкевич і ін.) оповідається звичайно про сучасні тим повістям економічні відносини в Галичині й Франкові спроби розв'язати робітниче питання та про генезу на тому тлі тих повістей. Докладнішу студію про „Борислав сміється“ дав Дорошкевич, що обговорює тут крім того літературні впливи на Франка (Чернишевський і російське письменство, Золя, польська реалістична повість, Шпільгаген), а далі з'ясовує композицію, мистецькі образи й ідейну вагу повісти. Робітничим повістям та оповіданням Івана Франка присвячені ще й інші праці, як ось: Л. Смілянського „Робітництво в українській літературі. І. Нечуй-Левицький та І. Франко“ (1930), О. Панасюк „До творчої методи Івана Франка в повістях з робітничої тематики“³⁴⁾ та М. Степняка про вплив Б. Пруса на генезу повісти „*Voа constrictor*“³⁵⁾. Менше опрацьовані інші Франкові прозові твори. „Про тюремні оповідання І. Франка“ написав замітну розвідку М. Степняк, виказуючи на них Франків натуралізм передусім у розгортанні сюжету та в утворенні літературних характерів. Повість „Перехресні стежки“ видав (1929) із вступним словом Петро Волинський, доказуючи, що герой повісти Рафалович є яскравим виразником нових Франкових поглядів на суспільне життя, що повстали у поета від 1899 р. Так назагал бачимо, що Франкова проза опрацьована дуже уривково.

Вже у вичислених працях про Франкову поезію й прозу порушено не одне питання з Франкової стилістики й поетики. Зокрема відзначаю ще праці про Франків сонет у Василя Чаплі „Сонет в українській літературі“³⁶⁾ та М. Зерова про Франкову байку й притчу (1931). Додам ще завваги І. Очинського про „Естетичний світогляд у Івана Франка“³⁷⁾. Назагал на полі Фран-

³³⁾ Життя й Революція, 1927 р., VI, ст. 367—376.

³⁴⁾ Життя й Революція, 1932 р., ч. 2—3, ст. 87—93.

³⁵⁾ Червоний Шлях, 1929 р., ч. 1, ст. 174—186.

³⁶⁾ Харків—Одеса 1930 р., ст. 81—88.

³⁷⁾ Прапор Марксизму 1929 р., ч. 5, ст. 56—74.

кової стилістики й поетики зроблено ще так мало, що ми нині не можемо з'ясувати собі Франкового ступня поетичної творчості. Інші ділянки франкознавства не виказують навіть і таких починів. Так нпр. не знаємо майже нічого про популярність Франкових творів на Україні (є тільки принагідні згадки про те). Дуже цікаві замітки про „Франкові твори в сучасній радянській школі“ подав А. Шевчук³⁸⁾, де розказано й про те, як діти сприймають Франкові твори. Маємо й такі праці, як Євг. Ненадкевича „Франко й проблема читачівства“³⁹⁾. А втім це важне питання ще зовсім не опрацьоване. Завважу, що зразу (від 1916 р.) здобувають собі читачів передусім Франкові діточі казки й байки — їх і видають звичайно з ілюстраціями, а далі більше зацікавлення викликають Франкові оповідання, найбільше робітничі.

Ще гірше стоїть справа з відостями про Франка в чужих літературах. Тут, скільки мені відомо, є тільки дві статті: І. Борщака про Франка у Франції (1927) та праця І. Брика „Ivan Franko. Listek z dějin ukrajinsko-české vzájemnosti“ (1926). Далі згадаю ще коротку, але змістовну замітку Я. Полферова про Франка в музиці⁴⁰⁾, де показано, що Франко, що майже не знає інтимної лірики, дається музикантові дуже трудно й тому він у музиці ніяк не відбитий, хоч епічна міць і героїчна лірика є вдячним полем для музики⁴⁰⁾.

Так представляється сучасне франкознавство. Характеристичною його прикметою є дуже нерівномірне темпо й повна випадковість праць про Франка. Вже це свідчить, що франкознавство є ще зовсім незорганізоване й його ведеться безпляново. Наслідком того виступає велика нерівномірність по-сунена так далеко, що Франкіяна обертаються залюбки довкола кількох тем, полишаючи все інше майже на боці. Відси походить, що насвітлення Франкової постаті є доволі однобічне. При такому стані франкознавства ми ніяк не можемо думати про вірне, не кажучи вже про докладне охоплення всієї складної постаті поетової.

³⁸⁾ Радянська Освіта 1926 р., ч. 9, ст. 1—10.

³⁹⁾ Записки Волинського ІНО, 1926 р., ст. 117—135.

⁴⁰⁾ Червоний Шлях, 1926 р., кн. 5—6, ст. 230—234.

⁴¹⁾ Це сказано про 1926 р. — нині справа змінилася хочби з уваги на композиції С. Людкевича, що вмів підхопити власне героїчні моменти у Франковій ліриці.

Віл'єм Шекспір — республіканець?

Написав ВОЛОДИМИР БЕЗУШКО.

ЛІТЕРАТУРА:

The Works of William Shakespeare, ed. by William George Clark and William Aldis Wright. The Globe Edition, London, 1928; Shakespeares Werke, herausgegeben von Prof. Delius; Shakespeare's Plays and Poems, by Rev. W. Harness; A Plea for the Liberty of Interpreting, by Lascelles Abercrombie (Annual Shakespeare Lecture of the British Academy 1930); John Bailey, Shakespeare, London, 1929; Prof. A. Brandl, Shakespeare; Roman Dyboski, William Shakespeare, Kraków, 1927; Chamber's English History; Bishop Creighton, The Age of Elizabeth; Prof. Edward Dowden, Introduction to Shakespeare; Prof. Dr. A. Eichler, Shakespeares Begriff des Gentleman (Germ.-Roman Monatschrift, IX Jahrgang, Heft 11, Nov/Dez. 1921); John Richard Green, A Short History of the English People, 2 vol., London, 1929; Frederic Harrison, Oliver Cromwell; W. C. Hazlitt, Shakespeare's Library, в двох частях, Лондон, 1875; Wolfgang Keller, Shakespeare und sein König (Jahrbuch der deutschen Shakespeare Gesellschaft, 54 Jahrgang, 1918; Gustav Mai-Rodegg, Hamlet Entdeckungen eines Schauspielers; Moulton, Shakespeare as a Dramatic Artist; Raleigh, Shakespeare; Cyril Ransome, Short Studies of Shakespeare's Plots; George Sainsbury, A History of Elizabethan Literature; Prof. Levin L. Schüking, Die Charakterprobleme bei Shakespeare, Leipzig, 1919; Janet Spens, Elizabethan Drama; Alfred Steinitzer, Shakespeares Königsdramen; J. Dover Wilson, The Elizabethan Shakespeare, London, 1929; Prof. Wolff, Shakespeare.

Оця праця була в своїй основі готова ще в році 1925 і признана докторською п. з. „Королі в творах Шекспіра“ в грацькім університеті. Такою признано її й при нострифікації в краківськім університеті в р. 1928. Автор переклав цю працю на українську мову і доповнив літом 1930 р.

Автор радо складає на оцьому місці щирю подяку своему знаменитому вчителеві Др. Альбертові Айхлерові, проф. англійської філології в грацькім університеті за випозичення потрібної літератури і за подиву гідну готовість уділити всяких інформацій в його студіях.

Філологічна секція Н. Т. Ш. дякує професорові краківського університету др. Романові Дибоскому за оцінку цієї праці.

Шекспір, людина бурливих почувань, звичайно як творець замкнув лише частинку своїх почувань і думок у своїх творах, тому що всякий твір накладає на творця конечність обмежитися. А всетаки він залишив нам таку різnorodню низку постатей, якої не дав ніхто ані перед ним, ані по нім. Про Гамлета,¹⁾ короля Ліра, Фолстефа пишеться так, начеб то були історичні постаті. Шекспір провадить нас безоднями одчаю, як і через найдивовижніші нісенітниці. Він виявив життя таке, яке воно є в своїх представниках. Він знав, що вільна людина не думає про ніщо так мало, як про смерть і свою мудрість проявляє в роздумуванні над життям, а не над смертю. І тому життя цікавило його. Клич, що він його кинув людині: *Be ready*—Будь готов, це клич високоморальний. Його земляк, оживлений такою ідеєю, міг іти в найдальші краї, зазнавати найнебезпечніших пригод, міг іти до підбою світа; міг вже в тих часах приступати до організації великанської, заморської держави, що нині дивує цілий світ своєю ініціативою, своїм матеріальним багатством, своїми можливостями. Найвільніший з поетів найбільш свободолюбного народу залишив у заповіті своєму народові, як і цілому людству: *Be free* — Будь вільний. Як людина, що так полюбила волю, зобразив він також із такою самою свободою постаті, яким далі приглянемося. А робив це він у добі „святого права королів“, у слабих лише початках парламентаризму. Це приклад, якого історія літератури в такій величі не знає.

1. СУЧАСНІ КОРОЛІ.

Шекспірова творчість припадає на панування королеви Єлисавети і Якова I. Держава з п'ятьма мільйонами населення стала за Єлисавети європейською потугою. Єлисавета, з якої іменем зв'язано погром Великої Армади, а з ним упадок першенства Еспанії в світовій політиці, довела англійський нарід до національної й політичної єдності. При небезпеці, що гро-

¹⁾ Автор залишає таку вимову, бо вона має у нас за собою традицію, подібно як клуб, замість кляб, парламент, зам. палімінт, фолькльор зам. фовкльор. Слова, які ані такої традиції, ані такого поширення не мають, повинні ми писати згідно з найновішими вимогами англійської вимови.

зила з боку Еспанії, всі відчували конечність оборони. Королева сама дала приклад особистої хоробрости, перебуваючи при армії в полі. Коли звернено їй увагу на можливість атентату з боку католиків, дала таку горду відповідь: „Хай тирани бояться; я завсіди так поводитася, що, Бог свідком, числила передусім на вірність і любов підданих, бачучи в них найбільшу силу й охорону; тому, як видите, я між вами, рішена в найтяжчих боях жити, або вмерти з вами. А вже ж що в мене лише слабе тіло жінки, але за те серце в мене королеви і то королеви Англії“ (Крейтен, ст. 179). — Завдяки знаменитій системі розвідної служби — її секретар Волсінгем мав на кожному європейському дворі довіреного Англії — вона була обізнана з кожною важнішою подією заграниці. В безпощадних засудах на смерть князя Норфека, королеви Марії і графа Есекса добачують нащадки ту саму безоглядність, з якою вона виконувала владу. В переважнім питанні доби, а саме питанні становиска церкви в державі, була цієї думки, що добро церкви треба підпорядкувати добру державі. — Її двір²⁾ став осередком національного життя. Англійський нарід вбачав у ній захитника своїх прав супроти папи і його союзників, як також перед самоволею можновладців у краю. Щоби удержати особисті зносини з усіма дільницями держави, згромадила вона на своїм дворі квіт молоді англійської аристократії, з-поміж якої одні могли вчитися у неї політичного мистецтва, інші набиратися знання у вченого Ескема, а ще інші йти в сліди знаменитих мандрівників: Волтера Ролі та Дрейка. У взаєминах із сусідами придержувалася національного егоїзму.

В краю, в якому панувала згідно з волею його заступників: „бажаючи послуху з любови, а не з примусу“, вмiла плекати духа радости, краси, блиску й величності. Вже з самої суворости, з якою пізніше виступили проти театру, можемо представити собі поширення між народом найрізномродніших п'ес за її панування. Згадати б тут: Christmas, New Year's Day, Twelfth Night, Plough Monday, Candlemas, Shrove Tuesday, Easter, May Day (Крейтен, ст. 198). До того долучуються ще вистави „невеликої кількості знаних і сотки забутих²⁾ драматургів“ (Дж. Сейнтсбері, ст. 451).

¹⁾ „Еріх Марекс навіть називає двір Єлисавети найбільшим і найгордішим між усіма дворами ренесансу“ (Май-Родег, ст. 31).

²⁾ Це, що ми не знаємо імен авторів багатьох драм, пояснює Шюкінг (ст. 8) меншою амбіцією авторів, ніж у наших часах.

Її час був саме такий, що впливав корисно на повстання і розвиток великої драми. Це була незвичайно оживлена доба. Дух горожан, що колись захоплювався далеким і незвичайним у хрестоносних походах, проявився за її часів у морських мандрівках по очайдушних шляхах і в колонізації. Добробут цілого краю ріс, а через це бажання життєвих радостей ставало щораз більше. Її сучасник знав трагічне і веселе та дивачне, добро і зло. З гордістю дивився він вже з виступом Шекспіра на минуле і його фантазія вимагала живого зображення славних діл минулих.

Зацікавлення долею людини вибилося понад усі справи. Марльов висказав свій безмежний подив для людини. Для нього: „Небо не є і на половину таке гарне, як ти, або хто інший, що дихає на землі“ („Heaven is not half so fair as thou or any man that breathes on earth“. „Faust“). Люди знали найбурливіші почування. У них, як говорить Дейн'ел, любов могла мертвих воскресити: „Now if thou (love) would'st when all have given him over, From death to life might'st him yet recover“ („Love and Death“)¹).

Поезія плила так природно і свіжо, як джерельна струя. Вона досягнула невидані доси вершини в Спенсері, Марльові, щоб у драмі знайти найбільш гармонійний і найбільш людський вираз у Шекспірі. Гамлет (Kyd, Spanish Tragedy), Ришард III (Marlowe, Tamburlaine), Шайлек (Marlowe, Edward II) вже були відомі в основі, однак їх знаємо передусім із Шекспіра, бо він знайшов для них найвідповіднішу форму виразу.

З особистих відносин Шекспіра до Єлисавети знаємо стільки, що він, збільшуючи її радість, мав написати на її бажання: „Веселі Вінзерки“. Він згадує про неї в „Сні літньої ночі“ і в „Генриху IV“. В „Сні літньої ночі“ вказує він на любу вестальку, що царює на Заході (Келер, ст. XVI). Місце з „Генриха IV“, що відноситься до Єлисавети, звучить так: „My tongue is weary; when my legs are too, I will bid you good night: and so kneel down before you; but, indeed, to pray for the queen“ (Друга часть „Генриха IV“, Епілог). В десять літ після її смерті назвав поет Єлисавету²) в „Генриху VIII“ володаркою, що вкриє Англію славою й добуде для неї

¹) „А тепер, якщо б ти захотіла, тоді, коли всі стратили надію, могла б його із смерті вернути життя“. („Любов і Смерть“).

²) Годі зрозуміти, на якій основі Келлер (ст. XVI) називає її жінкою без більшої освіти. Її політичні й культурні успіхи зовсім не вказують на пересічну жінку.

поважання. Аж там знайшов він слова похвали для її реформації церкви: „God shall te truly known“ („Н. VIII“, V, 5 (37)¹⁾.

Наслідника Єлисавети Якова I назвав Дісрейлі: „найздібнішим мужем свого часу; він був мудрецем — цитує Ренсем на ст. 245. з Disraeli, Calamities of Authors, vol. II — і незвичайно метким суперником“. Здібностей годі йому відмовити, в дійсності з нього був більш теоретик, ніж практик. Грін пише так про нього (Том II. ст. 448): „Але його бистрість ума і вченість тільки передали його нам, говорячи словами Генриха IV, як наймудрішого дурня в християнстві“.

Він прийшов до Англії, як надія пуритан, щоб саме найбільше переговорювати з католиками і старатися найбільше в заграничній політиці про союзи з католицькими державами. Він був щедрий у дарунках, не виракувавши, чи доходи покритують видатки. Тому завсіди був у довгах: був більше задовжений у часі мира, ніж Єлисавета в часі війни.

Під володінням Тудорів нарід вже привик до спільного володіння короля з парламентом. Яків I про таке володіння і не хотів чути. Він так спорив із парламентом і так його понижував, як ніякий англійський володар перед ним. Він уважав себе єдино управненим до володіння титулом уродження, титулом приписуваної духової вищости. Єлисавета намагалася позискати любов народу, Яків уважав себе вищим від такої популярности і тому став найбільш непопулярним володарем. Навіть найбільшого добродійства не хотів парламент прийняти від нього, а саме переведення злуки Шотляндії з Англією, добачуючи в цьому акті різні небезпеки для Англії, що знов доводило Якова до розпуки.

У виборі дорадників був Яків найбільш невдалим володарем і хоч впевняв, що його завданням, як найвищої контролі правосуддя, є стояти на стороні права, забував рівночасно, що ціла його система правління спиралась на самоволі й несправедливості, чого найкращим прикладом було іменовання таких людей, як Кар (з професії: паж) графом Рочестер і піднесення молодого авантюриста Джорджа Віліє до гідности князя Бакінгем та наділення його надзвичайними державними повноваженнями.

Яків I хотів спиратися тільки на королівським першенстві, на „святім праві королів“ („The Devine Rights of Kings“), не

¹⁾ Цитую згідно з прийнятим звичаєм шекспірологів по виданню: The Globe Edition. Подаю звичайно назву драми, числа: дії й сцени і вірш порядковий (в дужках).

маючи за собою ніякого більшого чину для добра краю. Боротьба з парламентом і журба, щоб задержати повноту влади, вивопнюють ціле його панування.

Для Шекспіра Яків I був ласкавим добродієм, беручи зараз по вступленню на престіл цілу його театральну дружину під свою опіку. Обняття володіння Яковом залишило слід у найбільш гармонійному творі Шекспіра, в „Мекбеті“. Єлисавета любила більш комедії й поет написав за її панування найкращі комедії. Яків I мабуть любив більше трагічне, тому не здивує нас, що ця обставина, як також саме життя спричинили розвиток тих почувань і настроїв, які вже проявилися у Шекспіра за Єлисавети.

ЗАВДАННЯ ПРАЦІ.

Шекспір створив велику кількість королівських постатей. Вони на перший погляд, за виїмком Маргарети в „Генриху VI“, з її мужністю, відвагою і політичною проворністю, та Коріоляна (Келлер: „авсежтаки не королем“), мали б не мати ніякого відношення до пануючих володарів. В „Королі Джоні“ торкнувся Шекспір важного питання часу, а саме верховної влади церкви, в „Генриху IV“ дав нам образ великого політика, а політика була істотою Єлисавети. В „Тройлю і Кресиді“ дав образ гризні партій. Ближче обізнання із справою переконає нас, що Шекспір у креованню королівських постатей ще більше зачерпнув з життєвої дійсности.

Приглядатися королівським постатям Шекспіра цікаво не тільки з уваги на ролю, яку вони відіграли в тім часі в соціальному і державному життю, але також з уваги на те, щоб пізнати, як у різnorodній спосіб міг Шекспір представляти одне поняття, до якого ступня особи того самого стану різнилися між собою. Один ентузіяст Шекспіра називає його: the sphere of humanity — тим, що обіймає цілу людськість. Ковлрідж назвав його: the myriad-minded — людиною з незчисленими душами. Драйден виразився: „Шекспір був тим, який з усіх поетів новітніх, а може й старинних, мав найбільш поемну душу“. Шекспір мав чудовий дар вчуватися в душевні стани інших людей і їх представляти. Хоч походив із нижчих верств, став він творцем постатей найвищих суспільних верств. Філдінг, син генерала, став поетом вязнів.

Будемо приглядатися цій незвичайній низці королівських постатей, щоб могли подивляти інтуїцію поета в його дивленню в людські душі, щоб завважати, які характеристичні прикмети

властиві всім його королівським постатям, що саме Шекспір уважав невідкличним атрибутом короля. Правда, що найбільший драматург і поет виявив „знання людської природи“, чого Арнелд, як критик, вимагав від найбільшого поета, але і в нього, у цього найбільш об'єктивного драматурга можна говорити про особисту закрутку постатей. Як далеко можна на це дати відповідь — беручи на увагу те, що нам залишилися тільки окрушки з його біографії, — чи він витворив собі ідеал¹⁾ короля, становище Шекспіра до держави і до суспільних справ, тому що передусім звернемо увагу на королів, як володарів, — на ці питання, тут і там їх торкаючись, постараємося пізніше дати відповідь.

КОРОЛІ З „ІСТОРІЙ“.

Щоб переконатися, наскільки Шекспір у своїх постатях наблизився до правди, яку нам намагається дати сучасна прагматична історія, а якої Шекспір не знав, приглянемося, як вона їх представляє. Для поета творили дійсність його джерела. Однак він, як драматург, міг при представлюванні постатей керуватися власною інтуїцією, власною волею.

Король Джон (1199—1216), відомий в історії як деспот, пожадливіший змислових розкошів, як трусливий, захланний, притім обдарований високим політичним змислом. Ціле його панування виповняла боротьба зовнішня і внутрішня: з Францією, з римською курією і власним народом. Від його руки впав його братанич Артур. Спир із папою довів до кинення клятви на нього. Тому, що почув загрожену свою позицію так супроти світських, як і духовних васалів, погодився незабаром із папським висланником і прийняв від нього папську корону. Магна Charta, як твір не його, є тільки овочем патріотичного Лентена і програного бою під Бувіне: побідний Джон був би ніколи не дав її собі накинути. Тепер бачимо, що самоволя Джона довела до укріплення права і справедливості, а його жорстокість злила норманських баронів, клир і люд в одну націю. А те, що він стратив Нормандію в користь Франції, мало також для краю щось позитивного: відтепер королі, що потратили посілості

¹⁾ Колін (Collin) — (цит. Янценом в Shakespeare Jahrbuch, 1918, ст. 148/149) впевняє, що це належало до проблем Шекспіра. Він пише: можемо „вирізнити три проблеми в Шекспіра: як далеко оплатиться бути добрим чоловіком, який радше все перенесе, ніж мав би іншому вчинити кривду; друга проблема торкається доброго володаря і справедливого володіння, а третя займається ладом взагалі в світі (Weltordnung)“.

у Франції, почали почуватися англійцями, що доси невсе було. Сам Джон помер загально зненавиджений у краю.

Ришард II (1381 — 1399) володів зразу розумно. Був у добрих взаєминах із Францією, ірландців приневолив до послуху й умів зломати повстання селян у краю. Сам розтратний і мстивий виказав безоглядне змагання до абсолютизму. Він посягав навіть за поверненням нічим необмеженої влади. Передусім увільнився через морд і вигнання від найбільш впливових осіб, як Гльостер, князь Норфек і князь Гереферд; він став найбільш деспотичним володарем. На нарід наложив незвичайні податки. В його судах панувала самоволя. Всі його сучасники згідно потверджують, що він відкинув раду досвідчених. Свою пізнішу долю завдячує частинно свому окруженню, найгіршим креатурам. Конфіскація дібр, лихе поступовання з магнатами, прихильність вікліфістам, його самоволя в оподаткуванні населення довели до того, що коли він був зайнятий карною експедицією в Ірландії, магнати, світські й духовні стали в обороні вигнаного Генриха і йому передали владу. Ришарда полонено і мабуть замордовано в однім замку. Штайніцер (ст. 44) підкреслює таку рису його характеру: „Не бракувало йому відваги й також деякої рішучости, якщо йому вдалося побороти вроджену нерішучість“.

Генрих IV (1399—1413), внук Едварда III і Джона з Гент, був здібний і обдарований сильною волею, але також самолюбний і невдячний. Він узурпував престіл не лише для себе, але й для свого сина тоді, коли ще жив правний наслідник. Силою й проворністю умів положити кінець численним змовам, інтригам і збройним розправам, а передусім удержав престіл при таких знаменитим бунтівнику, як Персі, що навіть мав більше право до трону, ніж він сам. Щоб позискати собі прихильність церкви, вислав він численних визнавців Вікліфа на костир. Він не побоявся віддати катові навіть архієпископа, який почав боротьбу проти нього. Клятва папи з того приводу не викликала ніякого вражіння в краю. Через битву під Шрусбері, одну з найзавзятіших і найкривавіших, які знала англійська історія, тобто після побіди над Персім, найулюбленішим лицарем англійським того часу (Штайніцер, ст. 83), як і через те, що стало загально відомим, що він завинив смерть Ришарда II і його рідні, стратив він любов народу, яка йому допомогла здобути престіл. Через зручну політику в користь парламенту коштом магнатів зумів він конституційно удержатися при владі. Його урядники присягали на право. Багато жури спричинювало йому розпутне

життя його сина. Ледви привернено мир у державі, як він,¹⁾ понурий і хоровитий, паде від немочі, не маючи певности, що син буде гідний найбільших його зусиль, праці його життя.

Генрих V (1413—1422), король найсвітлішої воєнної доби середньовічної Англії, був найбільшим володарем від часів Віл'ема Завойовника. Обнявши владу, помирився зараз з найвизначнішими магнатськими родами, як Персі і Марч. Він наказав також зложити тлінні останки Ришарда II в Вестмінстерському соборі. Церкву позискав собі винищенням визнавців Вікліфа і засудженням на смерть їхнього провідника Сер Джона Овд-касла. Його любило оточення й народ, який він хоронив перед гнітом можних, бо він був справедливий суддя. Але його глибока релігійність зовсім не перешкодила йому в насильствах і безоглядності супроти ворога, а в переговорах з ним був він хитрий і підступний, бо така була дипломатія того часу (Штайніцер, ст. 104). Він воював із Францією. В Англії та війна була популярна, бо неспокійна шляхта бажала заняття і лаврів, а наємне військо заплати й добичі. В його битвах записала історія нові Термопілі (Azincourt). В мирі обіцяно йому в дідичстві корону Франції. Одначе нагла смерть того геніяльного воєвника перешкодила Англії використати вповні овочі його оружних успіхів.

Генрих VI (1422-1461) при смерті батьковій не мав ще й року. Ціле життя був хоровитий на тілі й духово нерозвинений, ма-буть дідично обтяжений на умі по Карлі VI. Особисто був він шляхотний і релігійний. Євген VI відзначив його, як вірного слугу церкви, золотою рожею. Для браку духових сил „не міг проводити ніякій раді, а тимбільше панувати над фєвдальною Англією“ (цит. Штайніцер, ст. 143). Він був іграшкою в руках інших. Його здібна жінка навіть дуже старалася задержати трон у власнім роді. Найбільше прислужився тоді державі князь Бедферд, з якого смертю англійська справа у Франції була втрачена. Франція війною лише скріпилася. Ціле панування Генриха VI виповнили війни з Францією, повстання Кейда і війна Рож. До повстання Кейда завважимо, що його спричинило невдоволення політикою Маргарети і тяжке господарське положення в краю. Якщо зважимо, що панування Генриха VI спеціально характеризує зрадливість: „Складано присягу, щоб її зараз зломити... Віроломство всіх проти всіх“ (Штайніцер,

¹⁾ Штайніцер (ст. 91) завважує за Ремсі: „Генрих IV не був людиною без сумління“.

ст. 145), так не дивуватись, що ані Маргарета, ані князь Бедфорд, а ще менше Генріх VI, не опанували ситуації.

Ришард III (1483—1485) умів загорнути престіл, а лорд Бакінгем довів до окликання його королем. З природи не був ані жорстокий, ані захланний, але й не дуже то зважав на засоби в виконванні своїх плянів. Він був овочем найбільш кривавих часів англійської історії, в яких затратилося всяке розуміння моралі й права. Щоправда, він сам завинив кілька мордів навіть у королівській родині, але історія стверджує, що Едвард VI і Генріх VIII більше витратили своїх ворогів, ніж він. Щоб удержатися на престолі, мордував він опозицію, якої не можна було ніяк заспокоїти. Ришард III, як володар, був дуже талановитий. Він вельми заслужився для Англії на її дорозі до світової імперії. Парляментарне життя оживилося за нього. В праводавстві та в адміністрації заведено улпшення. „Навіть непримиримі вороги мусіли признати, що закони, які він видав, були знамениті“ (Штайніцер, ст. 244). Йому завдячує своє існування Інститут дослідів над посіданням, титулами й історією вільних родів Англії, який досі існує. Свою великодушність виявив він наданням вольностей підданам королівських дібр. Він дуже дбав про поширення торгівлі з Іспанією й Ісландією. В ділах, в поведенню був він правдивим князем. „Його наслідник Генрік VII зовсім не був таким блискучим героєм, як це подано на кінці Шекспірової драми“ (Штайніцер, ст. 243). А також право Генріха VII до престола опиралось лише на дуже слабих основах (Штайніцер, ст. 274).

2.

Джерела, з яких Шекспір брав відомості до своїх „Історій“, представляють цих королів так:

За основу до „Короля Джона“ послужила старша драма того самого змісту, що появилася без подання імени автора в р. 1591: „The First and Second Part of the Troublesome Raigne of John King of England“. В цьому творі читаємо таку присвяту To the Gentlemen Readers (читачам):

„You that with friendfy grace of smoothed browe
 Haue entertaind the Scythian Tamburlaine,
 And giuen applause unto an Infidel:
 Vouchsafe to welcome (with like curtesie)
 A warlike Christian and your Countreyman.

For Christs true faith indur'd he many a storme,
And set himselfe again the Man of Rome.“¹⁾

В драмі прославлено короля Івана, як того християнського вояownika, що відважився на боротьбу з Римом. Патріотичний тон Шекспірівського „Короля Джона“ (з уваги на цілість твору) долучується до такого самого тону оригіналу. Передусім наведемо кінцеві слова з „Troublesome Raigne“, які майже в незміннім виді залишив Шекспір у своїм творі:

„Thus Englands peace begins in Henrys Raigne,
And bloody warres are closde with happie league.
Let England liue but true within it selfe
And all the world can neuer wrong her State.

.....
If Englands Peeres and people ioune in one,
Nor Pope, nor Fraunce, nor Spaine can doo them wrong“²⁾.

Голінshedом користувався Шекспір в цій драмі тільки мало; ішов передусім за своїм попередником у драмі. Зміни завів він не так в інтересі історичної правди, як радше з уваги на вимоги драматичного мистецтва. У Голіншеда король Іван боязкий аж до погорди, а при тім жорстокий. Злочини, яких допустився, накинули йому обставини.

Ришард II. Тут Шекспір ішов старанно за Голінshedом. Зміни торкаються детронізації й змін у часі й місці. У Голіншеда ані сліду з таких думок, як легітимізм королів і їхнє боже післанництво. В Голіншеда Ришард II є деспотичним королем, який звільнився від впливу магнатів і оточення. В краю викликав вів роздратовання марнотратною господаркою. Iustitia regni мабуть зовсім зникла з краю, а запанувала самоволя в судах. В джерелі являється Ришард II справді королівською постаттю і як на свій час володарем не без визначної освіти, яку зовсім спаралізували нахил до самоволі, шкідливий вплив дворян і лестунів і неспроможність найтися в реальних обставинах. У Голіншеда він всетаки муж діла. Насильство Ришарда

¹⁾ Ви, що так радо прийняли скитського Тамбурліна і знали признання для поганина, прийміть із рівним жестом воявничого християнина, вашого земляка, бо він перебув неодну хуртовину для правдивої Христової віри і виступив також проти Мужа Риму.

²⁾ Так Генрих дав почин мирові в Англії й положив кінець кривавим війнам щасливим союзом. Якщо Англія залишиться вірна сама собі, то навіть цілий світ не зможе ніколи її побороити.

— — — — —
Коли піри Англії злучаться з народом, не страшні їм ані папа, ані Франція, ані Еспанія.

II, передусім щодо Булінбрука, підкреслено вже в джерелі. Єпископ Карляйл назвав Ришарда: „noble prince“. З джерела довідуємося, що Ришард перед смертю хоробро боронився. Навіть убійник мав жаліти над його смертю. „Кажуть, що Сер Пірс Ексетер, замордувавши його, плакав дуже гірко, бо почув вину в сумлінню, вбивши того, якого так довго слухав як короля“. В імені здетронізованого короля вибухли повстання і тому Булінбурк не мав спокою в краю. У Голіншеда зовсім не видно тих сентиментальних рис, якими Шекспір надарив свого короля. Лише його незручне обходження з магнатами спричинило його детронізацію.

Генрих IV. Джерелами були тут: Літопис Голіншеда, Stow-a, Annals or General Chronicle of England і The Famous Victories of Henry the Fifth (1589 р.) В деннику С. Формена читаємо таке: Генрих мав звернутися до одного вченого з запитанням, чи він буде королем. Учений відповів, що його син буде королем, але не він. Щоби вчений не зрадив тайни, Генрих казав його повісити. „Така була поведінка тієї доби, але я кажу, що так міг робити тільки злочинець і що це був поцілуй Юди, повісити чоловіка за те, що він йому сказав правду“! На підступний характер Булінбрука, на його політичний талант вказав вже Голіншед. Він вернувся до краю, щоб „за Вашим (королівським) ласкавим дозволом“ відзискати майно, як впевняє. Генрих IV, послідовний до крайности, зручний, незвичайно діяльний, солідний у своїм оточенні, творив вже в джерелах контраст до Ришарда II.

Генрих V. Про його молодечі літа так писав Голіншед: „Він дібрав собі таких товаришів, які були йому до вподоби, і з ними проводив час на забавах і вправах, яких забажав“. Широко представлене молодече життя Генриха V, буйне в розпуснім товаристві по коршмах та на лісних пригодах також у „The Famous Victories of Henry the Fifth“ (1589). Про зміну характеру з обняттям престолом Генрихом V писав Голіншед так: Всі зложили присягу; король змінив на новім становищі оточення і спосіб життя. „Так як передтим він товаришував із нездарями, так тепер він прогнав їх усіх від себе, але добре нагороджених, заборонюючи їм під великою карою наблизитись до себе, мешкати, або перебувати в віддаленні десяти миль (1 англ. миля більше $1\frac{1}{2}$ km) від його двора і його особи і на їх місце він вибрав поважних і мудрих політиків, щоб за їх радою панувати чесно й достойно; він згадував, як одного разу, розгнівавши цим дуже свого батька короля, він вдарив у лице найвищого суддю за те, що він за провину заарештував одного

його любимця, і коли суддя в своїй рішучості заарештував його, то він послухав“. Літописець Голінshed наводить такі слова Генриха V з його стрічі з жовнірами в ночі: „Я хочу робити тільки те, чого вимагає Бог. Я не буду шукати за вашим командантом у цій порі, але якщо він, або хто з вас хоче бачитися зі мною, нехай буде по його волі“. В джерелі читаємо також: „The right to conquer with the sword“, це значить стільки, що виправдувати війну в життю народів. Про реформаторські плани Генриха V ані згадки в Шекспіра. Порівняння державного життя з життям бджіл (дія I, 2) взяв Шекспір з роману Lily's „Euphues and his England“ (1580). Природа, писав Лілі, дає нам образ ладу і порядку; всі бджоли керуються між собою справедливістю: „всі вони працюють, всі вони збирають мід, летять разом роєм“. Мимоходом скажу, що середньовічний погляд, висказаний у цьому романі: „але вони повинні це зрозуміти, що тут є король і що він робить, це нехай Бог судить, бо він його виконавець, але не люди, над якими він наставлений“, — зазначився в Шекспіра деінде, але не в „Генриху V“. Характер Генриха V зобразив Шекспір доволі оригінально. Ні сліду в його джерелах цього воєнного духа і фанатичного патріотизму, який знаходимо в Шекспіра. „Генриха V“ написав Шекспір у своєріднім настрою, про який нічого не знаємо, із заміром дати вітчизні взір хоробрости і любови вітчизни.

Генрих VI. Його молодечі літа мали використати французи, які були під його володінням. Вони піднесли повстання, а помагала їм Діва Орлеанська. По геройськи боронив королівських прав Толбет, який і впав у завзятих боях. З причини горожанської війни в Англії не наспіла ніяка поміч. Одначе англійці витривали на полі бою. Дофена назначено королівським намісником. Король Генрих одружився з Маргаретою, що літописець Голінshed підносить як велику провину, бо задля подружжя Англія мусіла стратити кілька провінцій у користь бідного батька Маргарети. Ані в Голіншеда, ані в Гола не знайшов Шекспір ніяких спеціальних рис для Генриха VI.

Ришард III. Джерелами для цієї постаті були літописи Голіншеда, Гола і також твір Томи Моруса. Голінshed каже, що Ришард III був: малого росту, з лиця негарний, кривоногий, ліве рам'я у нього вище від правого, вираз лиця у нього войовничий. Він прийшов на цей світ „узублений“. „Він був замкнений у собі і скритий, великий гіпокрит... людина, що не знає серця, назовні прихильний, але внутрі ненавидів; навіть цілуючи мав в думці морд, він не щадив нікого, хто тільки стояв на

заваді його цілям“. „Він був лукавий, сердитий і потребував любови; він був злющий та жорстокий, не все із злої волі, але часто з самолюбства для своїх цілей“. Він щедро наділяв своїх підданих, про що нема ані слова в Шекспіра. Він схилився більше до війни, ніж до мира. В джерелі не мав він тієї жорстокости, якою наділив його Шекспір. Літописець згадує про його сон перед битвою, як і про його хоробру оборону. Це понурий тип, але незвичайно діяльний. Дещо перебрав Шекспір із „True Tragedie of Richard III“ (1594). Ришардапри значив король державним протектором. Коли він сам обняв владу, сповнив стільки злочинів, що всі горожани вимагали його покарання.

„The Sunne by day shines hotely for reuenge.
The Moone by night eclipseth for reuenge.
The Stars are turnd to Comets for reuenge...
And all, yea all the world I thinke,
Cries for reuenge, and nothing but reuenge.
But to conclude, I haue deserued reuenge.
In company I dare not trust my friend,
Being alone, I dread the secret foe;
I doubt my foode, least poyson lurke therein“.¹⁾

В знаменитий спосіб представляє нам Гол жертвования корони Ришардові III. Він не прийняв. Вкінці прийняв і виразився, що пануватиме, „керуючись розумною радою, а ще більше покладаючися на Боже провидіння, ніж на силу людини“. Він обняв владу в Англії, прирікаючи рівночасно, що підіб'є Францію під своє панування. На його смерть висказав літописець такі слова: „Він сам мужно борючись, поляг поміж ворогами, а на смерть собі вповні заслужив“.

3.

Із Шекспірових драм виходить така характеристика цих королів:

Король Джон. Постать цього короля представив Шекспір на середньовічній тлі, серед кривавих незгод магнатів і духовенства, серед темної гущі народньої. Ті часи знали жорстокі інтриги в посяганню за владу в державі, знали криваві розправи. Час вимагав людини посвяти, а таким зовсім не був

¹⁾ Сонце за дня гаряче світить, вимагаючи пімсти; місяць нічю переходить у затьміння для пімсти; зорі переміняються в комети для пімсти. Справді цілий світ вимагає безоглядної пімсти. І на це я заслужив. В товаристві я не вірю приятелєві; на самоті я боюся скритого ворога: я не довіряю їді, чи в ній не чигає отруя.

король Джон. Він був зовсім відданий одній справі, а саме за всяку ціну хотів вдержатися на престолі. Це й видно з його поступовання з французькими містами. Пилип Бастерд має такі слова на його присуд:

„Since kings break faith upon commodity,
Gain be my lord, for I will worship thee“ („К. J.“, II 1 (597).¹⁾)

Король Джон кермувався засадою, що сила має першество перед правом. Тому каже згладити претендента до престолу Артура. Характеристичне, що поет дещо злагіднив вину Джона в смерті Артура. З невідомих причин прибильшив поет значіння Артура, який в дійсності був тільки знаряддям проти Джона в руках французів, а зовсім не ангельським, невинним хлопцем, як це завважає Штайніцер (ст. 20).

Король Джон не хоче дальше признавати верховної влади папи над англійською церквою. Він зриває з Римом, щоб не платити папі данини. Королеві Джонові не можна відмовити активності. Він мусів побороти такі труднощі: довести до щасливого кінця англофранцузьку війну, удержатися на престолі супроти інтриг папського легата, устоятися супроти фалшивих пророків з духовенства з причини конфіскації дібр. В усьому виявив він воєнну хоробрість, політичний розум і змісл достосовання до обставин. Послідовно йти вибраним шляхом — це не його справа. Цим, як і пожертвованням визначався Фокнбрідж, якого поет обдарував своїм найбільшим ентузіазмом.

Він висказує ці горді слова про Англію:

„This England never did, nor never shall,
Lie at the proud foot of a conqueror,
But when it first did help to wound itself.
Now these her princes are come home again,
Come the three corners of the world in arms,
And we shall shock them. Nought shall make
us rue,
If England to itself do rest but true“ („К. J.“, V, 7, 112 — 118).²⁾

Шекспір вложив Фокнбріджеві перші реформаторські слова в уста, якими визначається пізніше Гамлет. Фокнбрідж жа-

¹⁾ Тому що королі ломлять присягу для користи, нехай користь стане моїм богом, її я хочу шанувати.

²⁾ Ця Англія ніколи не лежала й ніколи не повинна лежати у стіп гордого завойовника, за винятком того, коли вона сама помагала себе ранили. Тепер коли її полководці вернули домів, хай цілий світ на нас постане, ми зуміємо ставити чоло. Як тільки Англія залишиться вірною собі, ніщо нам не страшне.

ліє над упадком Англії, над терням і небезпеками цього світа. В ньому бачимо правдивий патріотизм, моральну дужість, хоч у недобірній формі. Цими прикметами буде визначатися Генріх V.

Король Джон вмирає в монастирі, до якого пішов, шукаючи спокою; там мабуть отруїв його чернець. Він у Шекспіровій драмі виступає передусім як цей, що причинився до більшої свободи англійської церкви, як один із перших борців за свобідну англіканську церкву. Він звертається проти Риму, проти папи, не так проти духовної влади, як проти світської влади папи, проти чужинного узурпатора. Як би там не було, на цілу драму і на короля Джона треба глядіти з патріотичного пункту видження, бо того бажав сам її творець. Ті, що закидають королеві Джонові тільки слабість характеру й трусливість, не в силі навести ніяких важливих основ цього з драми.

Ришард II.*) Непослідовним являється Ришард II вже в своїм першій засуді, який видає в спорі між Булінбруком і Мовбре. Цим засудом він хотів звільнитися від вини замордовання кривняка й кинути підозріння на Булінбрука. Як непростійного, нетерпеливого характеризує його Гонт в цей спосіб:

„His rash fierce blaze of riot cannot last,
For violent fires soon burn out themselves;
Small showers last long, but sudden storms are
short;
He tires betimes that spurs too fast betimes“

(„R. II.“, II, 1, 33—37).¹⁾

С. Ренсем (ст. 184) завважує із свого боку, що „він був обдарований незвичайною духовою силою, але його рішення скорше завмирили, ніж перейшли в діло“.

Через конфіскаату майна Булінбрука попадає з ним у завзятий спір, а далі й з іншими магнатами, які боялися того самого. Він конфіскує навіть майно свого вуйка Гонта після його смерті. А тому що був дуже марнотравний: „More hath he spent in pease than they in wars“ (R. II, II, 1,255), — „Більше він витратив у часі мира, ніж ті у війні“ — потребував багато гроша. Він накладає великі податки на нарід, через що тратить його прихильність і попертя. — За висказом його магнатів:

*) Штайніцер (ст. 46) завважує, що Шекспір представив Ришарда II з останніх літ його панування.

¹⁾ Його дика непогамованість не потриває довго, бо сильний огонь скоро вигасає; лагідний дощ триває довго, але буревії є короткі. Той мучить коня скоро, хто його занадто підганяє.

„The king is not himself, but basely fed
By flatterers“ (R. II, II, 1, 241—2) ¹⁾ —

вину за його лиху політику поносить частинно його оточення. Воно складається, крім двох єпископів, ще з двох креатур, лестунів, які ведуть його із собою в пропасть.

Його думки про боже походження королівських прав може поетичні, але ніякий реальний політик виключно на них не опереться.

„Not all the water — каже він — in the rough rude sea
Can wash the balm off from an anointed king;
The breadth of wordly men cannot depose
The deputy elected by the Lord“ (R. II, III, 2, 54 — 57). ²⁾

Або слова, висказані в обличчі небезпеки з боку надтягаючих військ узурпатора Булінбрука :

„Is not the king's name twenty thousand names?
Arm, arm my name! a puny subject strikes
At thy great glory“ (R. II, III, 2, 85 — 87). ³⁾

Він представляє собою святе право, традицію, непоперту ніякою реальною силою; він, як та дитина, вдоволяється самим признанням права.

Сам обдарований буйною фантазією, але слабкої волі, є він нездібний удержати міру в своїй палкості, направити її на цільні діла. Він є іграшкою імпульсів. Такий характер, як він, хитка вдача знаменується саме тими наглими переходами з гордості в несміливість і зневіру. Тому в драмі він є раз деспотичний і химерний, зарозумілий, то знов зовсім зломаний. Завважуємо в нього брак рівноваги між словом і ділом. В своїх замірах він мужній, але тільки на словах, хоч сам голосить гарні речі про вагу і рішучість королівського слова. Він є пасивною вдачею, яка тужить за спокоєм; він подібний у тому до жінки, щоб все на щось спиратися.

Не можемо відмовити цьому фантастові й химерникові декілька додатніх прикмет. Він визначається великою інтуїцією: він сам передвиджував свій упадок. Дивно звучать вже його перші слова в драмі про Булінбрука :

¹⁾ Це не королівські діла, а лихо піддесливих.

²⁾ Уся вода бурливого моря не змиє бальзаму з помазанника — короля: смертні не можуть скинути з престолу заступника, вибранця Божого.

³⁾ Ім'я короля — сорок тисяч імен. До зброї! Малий підданець грозить твоєї славі.

„As were our England in reversion his,
And he our subjects' next degree in hope“ (R. II, I, 4, 35 — 36). ¹⁾

Він перший уживає слова „король“, звертаючись до Булін-
брука:

„Well you deserve: they well deserve to have,
That know the strong'st and surest way to get...
Though you are old enough to be my heir.
What you will have, I'll give, and willing too;
For do we must, what force will have us do“

(R. II, III, 3, 200 — 206). ²⁾

В нього дома жінка, що любить його і віддана служба; це
й заставило критиків говорити про „amiability of his personal
character“. Одначе сама ввічливість не зробить усього.

„Вона не вратувала Людвика XVI. Як і той, був слабим
та нерішучим і наш Ришард II; саме ця слабкість спричинює
і живить революційного духа. Ледви який історичний твір вчить
нас так наглядно істоти революції, як ця драма“. (Людв. Екард)

У час смерти виявив себе Ришард II гідним імени короля,
чим і вище стоїть від Генриха VI.

Слова, які він висказує до вбивця, вказують на настрої
розпуки Гамлета, до якого крім того він подібний своєю мелан-
холією і багатою реторикою:

„I have been studying how I may
compare

This prison where I live unto the world“. (R. II, V, 5, 1 — 2) ³⁾

Він паде від сходячого генія Булінбрука.

Генрих IV. Вже навіть дуже скоро старався він про по-
пулярність. Ришард завважив це сам:

„How he did seem to dive into their hearts
With humble and familiar courtsy“ (R. II, I, 4). ⁴⁾

Якщо йому бракує тонкості в поступованню, то саме тому
він більше надається для цього світа, ніж Ришард II. Цей

¹⁾ Немовба він був наслідником англійського престолоа, він перший
у праві з наших підвладних.

²⁾ Ви заслужили собі це. Ті заслугують, що знають найкоротшу до-
рогу до цілі... Хоч Ви доволі старий, щоб бути моїм спадкоємцем. Що Ви
захочете, я дуже радо дам; мусимо на те пристати, чого вимагає від нас
сила.

³⁾ Я застановлявся над тим, як порівняти цю в'язницю, що в ній живу,
до світа.

⁴⁾ Як він умів поринати в їх серця з дружньою, при тому покірною
привітністю.

зимнокровний, безоглядний змагун до своєї цілі, великий практик знаменито використовує помилки Ришарда II.

Конфіскація дібр королем вказує йому саме на те, що пропав час права і що надійшли часи: „When he shall take who has the power and he shall keep who can“. Такий час, який визвав Ришард II, вимагав сильних людей. Таким і був Булінбрук.

„Сильний, мовчаливий чоловік“ (Спенс, ст. 56) дає початок у Шекспіра цій славній низці непобідимих лицарів, яких серце грімко вимагає боротьби, а у яких за словом іде діло. Він уміє вичекати своєї хвили, ніщо не може закаламутити йому спокою, він передбачує біг річей, а коли успіх у нього забезпечений, він добирається незвичайно зручно й усією силою до цілі. До раз вибраної цілі змагає безоглядно при допомозі добрих і злих засобів.

Він лицемірно заявляє, що своїм походом проти Ришарда II хоче тільки очистити край з таких дорадників короля, як Буші і Грін. У виконанню своїх плянів не вагається й перед скритовбивством. Приязнь і лагідність є в його поступованню так само добрі, як підступ і насильство, зрада і обман.

Він опанував так людей, як і події. Хоч узурпатор, а зискує признання у народу і магнатів, тому що вміє вдержати спокій і лад у краю, він — неправний король. Його засада, що сила йде перед правом, має тут добрі наслідки. Тут маємо наглядний висновок, що влада тому належить, хто є здібний володіти краєм; саме життя надає першенство справності, вмілості пристосовання й енергії перед правним діланням.

Генрих IV намагається як король передусім задержати узурповану владу. Правда, що його нарід виніс на те місце, але на народі годі будувати. Ті самі, що його вивищили, приготують повстання. Він міг сказати:

„An habitation gidly and unsure

Nath he that buildeth on the vulgar heart“ (2 Н. IV, I, 3, 89 - 90). ¹⁾

Народ бажає: „O earth, yield us that king again

And take thou this“ (2 Н. IV, I, 3, 106 — 107) ²⁾,

бо для народу:

„Past and to come seems best; things present worst“.

(2 Н. IV, I, 3, 108).

Король зумів зломати опір магнатів, при чому пізнаємо його чорну невдяку передусім супроти родини Персі, яка йому

¹⁾ Хиткі й невпевні підстави того, хто будує на серці люду.

²⁾ „О земле, верни нам тамтого короля, а забери цього“, бо для народу: „в ціні найбільшій минуле й майбутнє; що сучасне — це найгірше“.

допомогла здобути трон.

Лицарство за його володіння стоїть перед нами в своїх добрих і злих представниках, як престолонаслідник Гері, Готс-пер Персі, Фолстеф. Девізою часу було: „Doomsday is near: Die all, die merrily!“ Хоробрість, зброя, честь понад усе:

„By heaven, methinks it were an easy
leap
To pluck bright honour from the pale-fac'd
moon
Or dive into the bottom of the deep,
Where fathom-line could never touch the
ground
And pluck up drowned honour by the locks“

(1 Н. IV, I, 3, 201 — 205). ¹⁾;

так говорить одна особа того часу.

Булінбрук, як король, держиться здалека від горожан і свого оточення, щоб тим більше яснити через свій рідший виступ: „By being seldom seen, I could not stir But like a comet I was wonder'd at“ (1 Н. IV, III, 2, 46 — 47).

Синові наказує покинути товариство Фолстефа. Вказуючи синові на велику відповідальність короля в його ділах, зазначає, що король мусить відмовляти собі навіть найкращих річей:

„Uneasy lies the head that wears a crown“ (Не легко лежить голова, що носить корону) (2 Н. IV, III, 1, 31). *) Він дає синові в послідніх словах перед смертю добру раду, якої часто держалися в політиці в минулому і сучасному; „Be it thy course to busy giddy minds With foreign quarrels“ (2Н. IV, IV, 5, 214 — 215) — „Займи хиткі уми посторонніми сварами.“

Король Генрих IV належить безперечно до найліпших по-

¹⁾ Справді, мені здається, що не трудно добути ясної чести з блідо-го місяця, або пірнути на дно, що до нього ніколи не доходить олівниця й звідтам добути за кучері затоплену честь.

*) Генрих V висказує слова про корону, якими доказує, що пізнав її вартість:

„The care on the depending
Hath fed upon the body of my father;
Therefore, thou best of gold art worst
of gold:
Other, less fine in carat, is more precious,
Preserving life in medicine potable;
But thou, most fine, most honour'd
most renown'd,

= Жура, злучена з тобою, їсть ті-
ло мого батька; тому ти найліпше
золото є найгірше: інші менш варт-
ні є цінніші, бо задержують життя
в питнім ліку. Але ти, найгарніше,
найпочесніше, найславніше, зїдаєш
того, хто тебе носить.

Hast eat thy bearer up“

(2 Н. IV, IV, 4, 159 — 165).

статей поета. Про нього можемо сказати, що він міг репрезентувати маєстат слів, висказаних Гонтон в „Ришарді II“:

„This royal throne of kings, this sceptr'd isle,
This earth of majesty, this seat of Mars,
This other Eden, demi-paradise,
This fortress, built by Nature for herself
Against infection and the hand of war,
This happy breed of men, this little world,
This precious stone set in the silver sea,
Which serves it in the office of a wall
Or as a moat defensive to a house,
Against the envy of less happier lands,
This blessed plot, this earth, this realm, this
England,

This nurse, this teeming womb of royals kings“

(II, 1, 40 — 51). ¹⁾

Генрих V. У Генриху V представив поет свій ідеал короля. Королевич Генрих у „Генриху IV“ щойно ріс на наших очах, у „Генриху V“ виступає вже як дозрілий володар. Можливо, що в його молодечім гультайстві і в пізнішій звороті до іншого життя бачив Шекспір паралелі до власного життя. Він міг сказати про себе, що вулиця й коршма були для нього академією (А. Брандль). Поет сам дав вияснення гулящого життя королевича: 1 Н. IV, I, 2, (218 — 240) і 2 Н. IV, IV, 4, (68 — 77).

Взором лицарства того часу був Персі: „in speech, in gait,

In diet, in affections of delight,
In military rules, humours of blood,
He was the mark and glass, copy and book,
That fashion'd others“ (2 Н. IV, II, 3, 28 — 32). ²⁾

Він підносить бунт проти короля. Королевич Генрих у таких словах висказує конечність змиритися з ним особисто:

„Two stars keep not their motion in one sphere;
Nor can one England brook a double reign,

¹⁾ Це королівський престіл, цей коронований острів; це земля маєстату, осідок Марса, це другий Еден, напів рай. Це твердиня, що її збудувала природа для себе проти зради і проти війни. Тут щасливий нарід — малим світом. Це дорогоцінний камінь у морській обвідці, що служить за мур, або є наче той рів для оборони дому проти зависти менше щасливих країв; це благословенне місце, ця земля, це королівство, ця Англія, пістунка і родителька справжніх королів.

²⁾ В мові, в поставі, в способі життя, в своїх уподобаннях, у штуці военній, у темпераменті він був ціллю, дзеркалом і книгою, що формували інших.

Of Harry Percy and the Prince of Wales“

(1 Н. IV, V, 4, 65—68).¹⁾

Королевич, який не був відомий лицарству перед битвою, виринає в повнім сяйві. Персі, як узурпатор, один із найкращих, натрапляє на незнану силу і паде.

Армія Генриха V ясніє золотим оружжям, вона повна відваги й принади, а стільки в ній радості, що в літню пору. Хоробрістю сливе його вояк. Супроти непослушного розпусника Генрих V є безоглядний, чого добрим приміром є повішення Барделфа за грабіж монстранції. В битві його вояк має бути, як цей тигр:

„... imitate the action of the tiger ;
Stiffen the sinews, summon-up the blood,
Disguise fair nature with hard-favour'd rage (Н. V, III, 1, 6-8).²⁾

Сам королевич схарактеризований так:

„I saw young Harry, with his beaver on,
His cuises on his thighs, gallantly arm'd,
Rise from the ground like feather'd Mercury,
And vaulted with such ease into his seat,
As if an angel dropp'd down from the clouds,
To turn and wind a fiery Pegasus
And witch the world with noble horsemanship“

(1 Н. IV, IV, 1, 104—110).³⁾

З половиною своєї армії вміє він ставити опір найкращій французькій армії, при чому поет завважує, що не всі в краю знали свій обов'язок:

„France hath in thee (England) found out
A nest of hollow bosoms, which he fills
With treacherous crowns“ (Н. V, II [Chorus]).⁴⁾

В краю вмів Генрих V здавити численні повстання, в Франції довів війну до побідного кінця. Він був відданий усією душею вітчизні. Він герой, який все готов віддати життя за вітчизну, але й жертвувати тисячами. Йому беруть за зле, що він,

¹⁾ Дві зорі не кружляють по тій самій лінії, ані Англія не може перенести подвійного панування, а саме Гері Персі і князя Вейлського.

²⁾ Унаслідіть вчинки тигра, відважно напружіть ваші сили, змініть вашу добру натуру на тверду жорстокість.

³⁾ Я бачив молодого Гері, з шоломом на голові, з охороненими наголінниками, добре узброєного, як він гордо піднімався з землі мов окрилений Меркур і з такою легкістю сів на коня, неначе ангел, що упав з хмар, щоб герцювати Пегазом і світ дивувати.

⁴⁾ Франція знайшла в тобі гніздо порожніх грудей і наповняє їх зрадливими коронами.

як пізніше Наполеон, розтратив незвичайну енергію, яка була нагромаджена в краю. Злі наслідки зужиття найкращих британських сил за морем виявилися щойно за наслідника. Як король він прославлений як: „*mirror of all Christian kings*“. Як володар умів задержати міру і гідність супроти оточення. Він був справедливий супроти підвладних, а для вояків був взором хоробрости. Він виразився, що кожний має обов'язок супроти держави і короля, але що кожного горожанина душа є всетаки свободна: отже кожному його особиста дужість.

Сам він далекий від того, щоб говорити про своє боже післанництво. Для короля не залишається навіть спокійний сон: він є власником тільки порожнього церемоніалу; як часто мусять король зажити отрую з облесним словом. Король у нього вирізнений тільки більшими обов'язками.

Правдою є, що він користувався передусім брутальною силою¹⁾, яку вмів укривати під покришкою релігійної гіпокризії, під заслоною архієпископської ради: таж він жив у добі, яку він може репрезентувати, в якій право уступало місце силі. Можемо сказати, що в ньому знайшов свій вираз певний погляд на життя, а саме: уважати війну оправданим природним наслідком людських справ. Влада в світі: сильному, хороброму, — оце наука з „Генриха V“.

Проф. А. Айхлер (ст. 367) бачить такі прикмети, з'єдинені в „Генриху V“ — і подібних постатях: „гарні прикмети тіла... активні чесноти відваги... побожність... неустрашиму готовість прийняти смерть... скромне геройство... рівновагу в усіх супротивностях життя“.

Генриха V називають „істотою незвичайно гармонійною і величньою“. А знов інші добачають у нього: отвертість, злучену з геніяльною штукаю володіння“. Його називають також ідеалом активної, практичної людини. Слова Месенджера („*The Unnatural Combat*“) можемо з найбільшою слушністю віднести до Генриха V: „*Men were men only, when they durst look down With scorn on death and danger, and contemn'd All opposition thll plumed Victory Had her constant stand upon their helmets*“²⁾, бо Генрих є передусім символом хоробрости.

¹⁾ Вимордовання французьких полонених треба взяти на рахунок Шекспірового надмірного патріотизму (ст. 121). Не виключене також, що Шекспір взяв цю вістку від Голіншеда, зрозумівши зле його текст. (Штайніцер).

²⁾ Люди (мужі) лише тоді заслуговували на своє ім'я, коли з погордою гляділи на смерть і небезпеки і так довго боролися, доки окрилена перемога не знайшла сталого пристановища на їх шоломах.

Генрих VI. В імені молодого королевича панує протектор. Крім магнатів має також духовенство великий уділ у володінню. До нього відносяться слова:

„None do you like but an effeminate prince

Whom, like a school-boy, you may overawe“ (1 Н. VI, I, 1, 35-6).¹⁾

Девізою панування Генриха VI мали бути: „With fire and sword to persecute the dauphin“, дома: „peace and love“. В його імені боровся по геройськи Толбет у Франції. Король кінчить ту війну і визначається при тому мудрим присудом у спорі між Білою і Червоною Рожею. Він жениться з Маргаретою з партії Червоної Рожі, якої відзнакою замаює себе; Білій Рожі залишує панування в Франції. — Хоч на те подружжя нарікали з причини втраті кількох провінцій у користь бідного батька Маргарети, одначе це подружжя в своїх наслідках виявилось добрим, бо якраз Маргарета була тією, що вивела державу з найбільших труднощів. Вона зуміла щасливо покінчити війну в Франції, вона здавила повстання Кейда, вона положила кінець узурпаторським повстанням магнатів. Слушно названо її „незвичайно енергійною жінкою, елементарною силою“ (А. Брандль).

Коли Генрих VI жалує за вірним Гльостером, Маргарета називає його „too fool of foolish pity“ (переповнений глупотою спочуття) (2 Н. VI., III 1, 225). Анна так висказується про Генриха VI: „O, he was gentle, mild, virtuous“ (О, він був шляхотний, лагідний і чесний) (R. III, I, 2, 104); для Гльостера Генрих VI „was fitter for that place than earth“ (він надавався більше на той світ, ніж на землю) (R. III, I, 2, 108). Генрих VI, правдива іграшка обставин, є тільки святцем королем: Він є чоловіком, що уникає зла, але що йому бракує всякої енергії, він стає причиною такого зла, яке накладає цілу вину на нього. Він*) є найслабший між королями.

¹⁾ Вам до вподоби розніжнений князь, що його ви тримали би в страху наче школяря.

*) „Генрих VI“ був одним із найранших творів Шекспіра. Новіша критика добачує в цьому творі сліди співпраці Марльова, Піла й інших. Свобідна будова твору (в трьох частих), брак центральної особи (король тут зовсім не є героєм), клясичні натяки наводиться, щоб це доказати. В деякім противенстві до цих новіших тверджень є слова сучасників Шекспіра, які одиноко його славлять як автора твору. Генрі Четл в „Kind-Hart's Dream“ писав: „а крім того багато поважних людей говорить про його отвергість і чесність в ділах, про його сміховинний спосіб писання, що тим більше промовляє за його мистецтвом“. Неш (Nash) в р. 1592 писав: драма є „рідким, високо моральним приміром. Славні діла батьків наших оживають із гробу забуття на те, щоб на сцені доказати право на справжні почесті

Ришард III. „Генрих VI“, як історична драма, є знаменитим тлом для дозрівання такого демона, яким є Ришард III. Тільки серед такої жорстокости, серед такого проливу крові, полученого з бунтом і віроломністю, в такому положенню, яке знаходимо в „Генриху“, може пробудитися дракон, якого характер так знаменито представив Шекспір. Вже прихід на світ Ришарда III супроводжують такі явища природи:

„The owl shriek'd at the birth, — an evil sign;
The night-crow cried, aboding luckless time;
Dogs howl'd, and hideous tempest shook down
trees;
The raven rook'd her on the chimney's top,
And chattering pies in dismal discord sung“. (3 Н. VI, V, 6, 44-48).¹⁾

Мати в тих словах представляє його молодість:

„A grievous burden was thy birth to me;
Tetchy and wayward was thy infancy;
Thy shool-days frightfull, desperate, wild, and
furious,
The prime of manhood daring, bold, and venturous,
Thy age confirm'd proud, subtle, bloody, treacherous,
More mild, but yet more harmful, kind in
hatred“, (Rich. III, IV, 4, 166-172).²⁾

Його вигляд:

„Deform'd, unfinish'd, sent before (my) time
Into this breathing world, scarce half made up,
And that so lamely and unfashionable
That dogs bark at (me), as (I)he halt(s) by them“. (R. III, I, 1, 20-23)
„And therefore, since I(he) cannot prove a lover,
To entertain these fair well-spoken days,
(I am) he is determined to prove a villain
And hate the idle pleasures of these days“. (R. III, I, 1, 28-31)³⁾

у нащадків і я кажу, що немає від них кращої, більш різкої догани для нашого зледащилого, розніженого покоління“; предки переживають тріумф на сцені. Останнє є не в Генриху VI, але в Толбеті і Маргареті, дійсній представниці королівськості в драмі.

¹⁾ При уродженню кричала сова, — зловіщий знак: ворона заповідала нещастя; пси вили, а страшна буря вивертала дерева; крук загніздився на вершку комина, а гомінкі сороки скреготіли жахливо.

²⁾ Твоє уродження було тягарем для мене; сварливий і упертий був ти в дитинстві. Твоя молодість була страшна, дика й шалена. Перші літа мужеські смілі й ризиковні; в дозрілості ти гордий, підступний, зате шкідливіший, в доброті криючи ненависть.

³⁾ Споганений, невикінчений, перед часом прийшов на цей світ, май-

Його око :

„A cockatrice... Whose unavoided eye is murderous“
(R. III, IV, 1, 55-56).¹⁾

„Since the heavens — каже Ришард III — have shaped my
body so,

Let hell make crook'd my mind to answer it.

I have no brother, I am like no brother ;

And this word „love“, which greybeards call
devine,

Be resident in men like one another

And not in me: I am myself alone“. (3 Н. VI, V, 6, 78-83).²⁾

Його спосіб життя, його ціль :

„But too command, to check, to o'erbear such

As are of better person than myself!“ (3 Н. VI, III, 2, 166-167).³⁾

Засоби до цього: Мечем промостити собі дорогу, причім
він не знає

„neither pity, love, nor fear“ (3 Н. VI, V, 6, 68)⁴⁾

„He knows (Vilian, thou know'est) no law of God
nor man

No beast so fierce but knows some touch of

pity“. (R. III, I, 2, 70-71)⁵⁾ — в його серці немає ані іскри з цього.
Він є дійсним „troubler of the poor world's peace“ (R. III, I, 3, 221).

Він спричинює смерть оцих осіб: Генриха VI, Клеренса, Ріверса,
Грея, Вона, двох королевичів, Анни і Бакінгема. Маргарета мала
такі слова для нього :

„The worm of conscience still begnaw thy soul!

Thy friends suspect for traitors while thou
livest

And take deep traitors for thy dearest friends!

No sleep close up that deadly eye of thine

Unless it be whilst some tormenting dream

же в половині розвою, кулявий і то в такому виді, що пси гавкають, коли
біля них проходив.

І тому що коханком у тих гарних днях бути я не можу, рішився я
стати злочинцем і зненавидів розкоші цих днів.

¹⁾ Потвора..., що її нехибний зір є вбивчий.

²⁾ Тому, що небо надало такий вид мому тілу, нехай пекло відповідно
до того скривить мою душу. Я не маю брата і до ніякого брата я непо-
дібний. А це слово „любов“, що його старці називають божеським, нехай
мешкає в людях подібних до людей, а не в мені. Я є сам (для себе).

³⁾ Лише приказувати, поконувати тих, що є гарніші від мене.

⁴⁾ ані помилювання, ані любови, ні страху.

⁵⁾ Він не знає (злочинче, ти не знаєш) ані права Божого, ні люд-
ського. Навіть найстрашніша звірина вміє пожаліти.

Affrights thee with a hell of ugly devils“ . (R. III, I, 3, 222-227).¹⁾ Жінка для нього: „Relenting fool, and shallow, changing woman“ .²⁾ (R. III, IV, 4, 431). В життю бродив він так глибоко в крові: „So far in blood that sin (will) pluck(s) on sin“ (R. III, IV, 2, 65).³⁾ По доконаних мордах так говорить королева Марґарета про нього:

„Earth gapes, hell burns, friends roar, saints pray
To have him suddenly convey'd away“ (R. III, IV, 4, 75-76).⁴⁾

Найкривавіші часи англійської історії має закінчити Річменд: Англія за довго перебувала в божевілью, за багато кривавлася, за багато доконала братовбивств, за багато пролила синівської крові. Надтягають війська Річменда, щоб повалити найжорстокішого тирана. Ришарда III перемогли. Він бажав би ще уникнути заслуженої смерти. В ньому жие ще могутня воля до життя, до дальшої боротьби проти цілого королівства. Це читаємо з послідніх його слів, коли то він хоче втекти з поля бою: „A horse! a horse! a horse! my kingdom for a horse!“ (R. III, V, 4, 13).⁵⁾

Дехто каже, що „в противенстві до Марльова в Шекспіра вже досить сильно виступає моральний момент і що ніякий противник не дорівняв би Ришардові III, колиб він не впав, порушений власним сумлінням“. Ця думка не зовсім справедлива. Правда, що вона могла зродитися з останньої дії, але тому що навіть власна мати бажала його упадку, то він повалений не так внутрішніми силами, як зовнішніми, в протиставленню до таких героїв, як Лейді Мекбет і Лір. До того забагато в ньому войовника.

Ришард III гордий, хитрий, непогамований, жорстокий, є мішаниною інтелектуальної сили і моральної нікчемности. Завзято і невгнуто змагає він по своєї цілі. Невгнутий він є в своїй палкості, до того він дуже здібний і хоробрий. Як нащадок найкривавіших часів, став Ришард III убивцем дому Плентедженетів.

Спенс (ст. 55) завважує про Ришарда III: „Ришард є експериментом в герою-злочинці“ — отже Ришард патологічне явище.

Колін (Рецен. Янцена в *Jahrbuch der Shakespeare Gesell-*

1) Нехай хробак сумління гризе твою душу! Своїх приятелів держи, живучи, за зрадників, а справдішніх зрадників за найліпших приятелів. Нехай сон не замикає твоїх убивчих очей, хіба що страшна з'ява наведе на тебе пекло страшних діяволів.

2) Дурень, що жалує — це поверховна й змінлива жінка.

3) В крові так далеко, що гріх породжує гріх.

4) Земля отвирається, пекло горить, приятелі сильно вимагають, свят моляться, щоб його смерть нагло відси забрала.

5) Коня! Коня! Королівство за коня!

schaft з р. 1918; ст. 134) впевняє, що в Ришарді III маємо до діла з проблемою високо талановитої індивідуальності, з правом використати всі засоби, які ведуть до влади.

Подібно виражається відповідно до своєї егоцентричної теорії З. Фройд (Реценз. Карла Грабава в *Jahrbuch der Sh. Ges.*, 1918, ст. 115): „Тому що природа сама мене скривдила, винна вона мені відшкодування... Я маю право бути тим винятком, де інші вагаються в своїх сумнівах. Я можу кривдити, бо мене скривджено“. Хоч Шкінінг бажає багато вияснити у Шекспіра модою часу (ст. 31), скажім, подумати написання „Ришарда III“ для противаги „Темберленові“ Марльова, то можна би застосувати сказане до Шекспіра: він міг також сказати, додаймо, в добі, коли передусім уродження, багатство, офіційальна, висока освіта мали значіння, що він творить виняток із своїми незвичайними здібностями. Але я сумніваюся, щоб Шекспір якраз це мав на цілі в цьому творі. Інтерпретація Фройда тоді була б можлива, колиб Ришард III був у Шекспіра переможцем. Ним Ришард III не є. Сили, які визвав, принесли кару. Ціла справа відповідала би більш теорії Фройда, колиб Ришард III вийшов з нижчих верств: а то він походить із королівського дому. Хоч його думки, що відносяться до тілесних вад, звучать так природно супроти світа, то всежтаки Шекспір каже йому впасти за його провини. Творячи цю потвору ренесансу, ледви мав це поет на думці, що йому підсуває Фройд. Якщо Фройд відносить свою інтерпретацію до початкового монологу Ришарда, то мусіли б ми аж надто перецінювати вартість поодиноких місць у Шекспіра, щоб могти йому притакнути. Слова Шекспіра були призначені для театру, а не для читання. Колиб поет був бажав зобразити підсувану Фройдом ідею, то був би це зробив у якійсь дівчій особі, в репрезентанті ідеї, як це він зробив зовсім отверто в питанню оцінки по заслугі, в особі Генриха IV і в дочці лікаря, про що ще дальше згадаємо. До того не все треба у Шекспіра вичувати особисті настрої; він був мистець і мав те, що так в артистів на сцені подивляємо: повне заглиблення в чужі стани душевні, він мав цей дар як практик, як артист, а ще більше як письменник. Правда, що Макіявелі переконав Шекспіра, що такі безоглядні натури, як Ришард III є можливі, бо ж він їх вимагав. Але Шекспір не зовсім ішов за Макіявелі. Його можна б назвати навіть Анти-Макіявелі.

Шекспір представив Ришарда III згідно з представленням Томи Моруса. Він ще більше притінив його, щоб публіка тим більше могла подивляти сходяче сонце, основника династії Ту-

дорів, надію Англії. В цей спосіб міг здобувати свої позиції молодий, незнаний письменник і артист, сам із „цих нижчих“.

З приводу представлення Шекспіром таких постатей, як Ришард III, Річменд, Бенков (з „Мекбета“) і ще для інших причин, про що мова в одній праці, годі вповні притакнути наведеній гадці Джона Бейлі (ст. 10): „вже підкреслено, що в добі панегіриків, віршів із виразом чемностей, або співчуття Шекспір не написав нічого такого...“

4.

Події до своїх „Історій“ пізнав поет з джерел, в які вчитувався. Вони давали йому образ минулого, що несе відповідь правді. Поет своєю інтуїцією збагатив де в чому історичне знання своїх сучасників. Завважуємо, що за винятком Ришарда II*), який із своєю фантазією, з неґацією реального, навіть із деяким збоченням від нормального стану, своєю суперечністю між завданням і спроможністю долучується до таких постатей, як король Лір і Гамлет; всі інші королівські постаті, як король Джон, Генрих IV, Генрих V, Генрих VI і Ришард III криють у собі багато історичної правди.

Генриха V прославив поет у своїм епосі-драмі як великого героя. Цілий його характер, „як його нам представляє Шекспір, як найблагороднішого представника англійської нації в середніх віках, зовсім відповідає тому образу, який нам дає історія“ (Штайніцер, ст. 165)... „дещо сильно ідеалізований“ (Штайніцер, ст. 215).

За Генриха VI в дійсності панувала його жінка Маргарета, якою впроваджує нас поет у героїчне плем'я своїх жінок (Елеонора, Констанца, Лейді Мекбет і Герміна).

Ришарда III ще за життя називали кривавим королем; втіленням диявола на землі став він щойно в Шекспіра. Він зовсім не був таким циніком, яким його представляє Шекспір. Останню битву програв він тому, бо його зрадив Стенлі. „Нарід ставився пасивно супроти обох воюючих таборів“ (Штайніцер, ст. 315). При творенню цієї постаті сильно співділяли традиція і твір Томи Моруса.

Король Джон провадив вмілу політику з сусідами і з папою. Чому поет не вдарив у тон гурапатріотизму, пояснюється це тим, що він сам у церковному питанні займав середню позицію, признаючи як добрий горожанин офіційну церкву,

*) Щодо Ришарда II, то Штайніцер (ст. 46) не має слушности (що правда, він це писав про цілу драму), коли пише, „що цей твір більше згоджується з історією, ніж який інший твір (з „Історій“) поета“.

внутрішньо притягнений церемоніалом старої церкви. Марльов був би створив з короля Джона титанічну постать, яка не признавала ніякої вищої влади на землі понад себе. Шекспір із своїм почуттям для правди і дійсності не зробив того.

Генрих IV залишується в нашій пам'яті як один із найзручніших політиків у державі в її внутрішніх справах, хоч історія не представляє його таким визначним. Тому скажемо, що Штайніцер (ст. 315) прибільшив, впевняючи, „що тут маємо вірний портрет Генриха IV, на якого вірніше зображення не спромігся би й найліпший історик“.

У Шекспіра Ришард III знайшов своє продовження в Мекбеті, як Генрих VI у Данкені. Можна сказати, що Коріолян, герой своєї вітчизни, має прикмети Генриха V, але він уживає цих добрих прикмет також на зло вітчизни, що в Генриха V було б неможливе. Булінбрук проявляє схожість у демонічних рисах з Ягом.

Бачимо, що Шекспір почував внутрішнє споріднення із своїми постатями, бо їх, а не інших вибрав для своїх драм і ними так довго займався (молодеча і середня доба творчости). Він мусів уділити їм і власних настроїв і зобразити їх не так то зовсім докладно за знаними, чи незнаними джерелами.

Вище згадано вже почуття дійсності в Шекспіра, і то спеціально в порівнанні з Марльовом. В противенстві до тієї нашої гадки висказав сам Шекспір свій подив для подібної поезії, яку дав Марльов. Знаходимо такі слова в „As You Like It“ (III, 3, 18-21): „Що це таке „поетичний“? Чи це чесний у ділах і на слові? Чи це правда? Ні, напевне ні — відповідає блазен Тачстен, бо найправдивіша поезія найбільше видумує“. З „Генрихом IV“ „впровадив (поет) новий складник: особи і події неісторичні змішав із тими, які подає літописець. Квілер-Куч каже, що це початок романів, які нам дав Скот“*). Не вважаючи на те, висловлена гадка про Шекспіра задержує вартість і ще зміцнюється відношенням поета, між іншими, до страхіть (horrors). У своїх „horrors“ Шекспір ніколи не переходив меж можливого. Він умів їх злагіднити або патосом, або гумором, умів їх поставити в межі людськості.

5.

Ще раз приглянемося королівським постаттям, але вже в такому порядку, як їх правдоподібно творив поет, щоб повести

*) „Але Шекспір не був їх винахідником. Ним мабуть був Ант. Манді із своїми творами „The Downfall“ „, The Death of Robert Earl of Huntington“. (Спенс, ст. 39).

паралелі між поодинокими постатями і щоб бачити їх повстання.

Мабуть чи не першим королем, якого створив поет, був король Фердинанд у „Love's Labour's Lost“. (Такої думки є Джон Бейлі, ст. 75). Цей король, як і ціле його оточення (за винятком Байрена), робить вражіння наївності та дитинності. Ціле товариство під присягою перебирає зобов'язання у важній справі, щоб його зараз зломити. Цей король радше зле грає ролю короля, ніж сам ним є. У видаванні осуду і в зложенні присяги не має він нічого спільного з гідністю короля.

Генрих VI це святець, мученик свого звання, тип пасивної, контемплативної людини, що не знає розв'язки справ мечем, як це роблять його противники. Він відвертається від хаосу честилюбства і відступає владу правовірнішому. Генрих VI був неначе підставою до постаті Ришарда II. Оба нещасливі королі втрачають корону через злу господарку і незручність.

Непрактичний, повний фантазії і честилюбства Ришард II надуживає сил, якими розпоряджує; побожний, але нездібний і недолугий Генрих VI навіть не пробує сил. Він може моралізувати і навіть прощати тому, що його вбиває. Ришард II жаліє по втраті корони, якої не може відзискати. Він оплакує втрату цього місця, на якому міг бути гордим і щедрим у роздаванні дарів і гідностей. Генрих VI уживав свого становища тільки на те, щоб іншим робити добре, залишуючи собі зло.

Він мабуть жаліє тільки того, що він взагалі був королем і тішиться, що врешті вільний від виконання влади. Ришард II є такий дуже розкошелюбний, мстивий і такий нетерпеливий, що не знаходить ані помочі, ані ради в своїй нещастю. В останній хвилі, як вже завважено, показується гідним корони — він хватає за зброю у власній обороні і вбиває двох убивців. Генрих загалом природніший, відповідно свому нахилу до спокою і вдоволення. Обидва королі вірять у боже післанництво їхньої влади.

В „Ришарді II“ осуджував Шекспір державну господарку, в наступному творі він звернув увагу на зовнішні справи, яких представником є король Джон. В обидвох драмах представляє руїну краю внаслідок негосподарності, в обидвох високо поставлено індивідуальну силу і відвагу: там у Булінбруку, тут у Фокнбріджу. Король Джон активний і проворний, але й він дещо трусливий, хоч менше, ніж Генрих VI і Ришард II. Як названо Генриха VI черцем на престолі, так знов король Джон далекий від того, щоб бути англійським монахом. Він тільки

в тім подібний до нього, що загалом має до діла з церквою. Ми піднесли в Ришарда II все хиткий настрій, який йому властивий, у короля Джона мусимо його назвати безхарактерністю.

Поет, який пізнав політичну гру, переконався в часі творчості, що влада в державі спирається на насильстві й навіть на терорі. Маргарета й Булінбрук це йому ствердили. Постать Маргарети з „Генриха VI“ неначе домагалася представлення безоглядності, сили, терору в постаті мужа. Це сталося в постаті Ришарда III, як повнім контрасті, до деякої міри екстремі, в порівнянні з дотеперішніми королівськими посталями. Король Джон не знав жадної простої лінії поступовання в змаганню до мети. До такої жорстокости, як Ришард III, був би ніколи не дійшов. Ришард це уосіблення зла на світі. Він для нас як той прадеспот, як вічний представник жадоби володіння, як кровожадний, тиранський король. У своїм сліпим, бунтівливим самолюбстві є він знов подібний до свого контрасту, є споріднений з Фолстафом. Ришард III є такий п'яний людською кров'ю, як Фолстаф вином. Гумор Фолстафа пригадує нам діявольські жарти Ришарда III. По кривавих трагедіях, передусім по „Ришарді III“, створив Шекспір у Фолстафі комічну противвагу глядачеві для утіхи, а собі для освободження з понурих настроїв.

Короля Генриха IV наділив поет таким політичним зміслом, як ніякого із своїх королів.

Що до Генриха V, то можемо сказати, що ледви чи є більший контраст у посталях Шекспіра, ніж між сильною волею, гарячим бажанням успіху, обдарованим знаменитою красномовністю Генрихом V і Генрихом VI, який боїться діла. Генрих V — це романтичний бард (беручи на увагу його знамениті монологи й промови), войовник і король в одній особі.

6.

Шекспіра славлять передусім як „філософічного біографа, а не як політика, чи історика“. Ці слова є правдиві щодо дальшої доби творчості поета, бо в „Історіях“ він часто є зобразником минулого й тому нпр. у „Генриху VI“ і в „Королі Джоні“ найвизначнішими посталями були не королі. Одначе це діється аж не так, щоб ми могли сказати з Ж. Спенс (ст. 31): „що героєм драми є радше суспільність як цілість, а не яка особа“, тому що Шекспір поза іншим „не взяв на увагу ані розвою конституційних вольностей“ (Штайніцер, ст. 307), ані „пересторою февдальної держави в новітню монархію, ані абсолютизму і деспотизму“. (Штайніцер, ст. 148).

Також не зовсім правдива є гадка Пейтера: „Королі Шек-

спіра не є великі, ані не були так подумані, радше малі, або звичайні смертники, яких обтяжено величчю, але лише з патетичним вислідом, бо кожному ясна їхня природня слабкість“. Щодо Генриха VI і Ришарда II ця думка правдива, але Ришард III, Генрих IV і Генрих V є яскравими примірами проти таких гадок. Мабуть не є виключене, що поет бажав у Ришарді II дати своїм землякам образ злого легітимізму і доброго іллегітимізму. Одначе на узурпатора не вибирають душевно вбогої людини і Шекспір ніколи такої не вибрав.

А навіть знаменне є становище Шекспіра до узурпатора. В Ришарді III і Генриху IV представляє поет завойовників престола власними силами. Такому Генрихові IV був би признав престіл кожної хвили. З цього, очевидно, не можна думати, що Шекспір противник володаря з божої ласки. Ні! В його схопленню постатей можемо вичитати, що в державі з Божої ласки обов'язок короля є в тісній злуці з Божим і природнім правом. Якщо король його порушить, то наступає усунення народніми зборами. Шекспір віддає першенство заслугі. На це маємо дослівне потвердження у нього — крім вже тут названого становища між королем із права і здібним узурпатором. В „All's Well That Ends Well“ король говорить так:

„From lowest place when virtuous things proceed,
The place is dignified by the doer's deed:
Where great additions swell, and virtue none,
It is a dropsied honour. God alone
Is good without a name. Vileness is so:
The property by what it is should go,
Not by the title...
...Honours thrive,
When rather from our acts we them derive
Than our foregoers“. (II, 3, 132-144)¹⁾

Оцінюючи королівські постаті з „Історій“, всі признають — яке становище вони до них не займали б — що Шекспір оточив їх цим елементом, який називається „poetical grace“ і тому задержать вони все своє місце в літературі. Твори, в яких вони представлені, назвав один англійський політик першою і найкращою лектурою дипломата: стільки в них досвіду, опертого на вірнім спостереженню. Штайніцер (ст. 321) називає „Іс-

¹⁾ Коли з нижчого місця шляхотне діло походить, то діло робить честь цьому місцю. Де вимагають багато почестей, але без заслуг, це честолюбність хора на водяну пухлину. Тільки Бог є добрий сам собою. Зле залишується злом. Внутрішня вартість рішає, а не титул. ...Правдива честь там, де вона спирається на власні діла, а не на діла предків.

торії“ за Шлеглем: „найбільшою, національною епопеєю, яку має якийнебудь нарід... це пропам'ятна книга, рід світської Біблії“. За Шекспірові „Історії“ називає його Штайніцер (ст. 321) „найбільшим істориком, що проявився поетично“, обмеживши передтим (на ст. 318) такий титул для Шекспіра.

Цікаво завважує щодо Шекспірових королів Джон Бейлі в своїм найновішій творі (ст. 32): „Він (Шекспір) змальовує портрети сімох англійських королів. Чи він їм схлібляє? (Це питання вже порушено вище в цій праці). Чи він їх ошадив? За винятком свого героя Генриха V, що за галерія злочинців і дурнів! Зрадлива і жорстока непридатність Джона, елегантна і реторична непридатність Ришарда II, узурпатор Генрих IV, хирляк Генрих VI, божевільний злочинець Ришард III, віроломний і невдячний Генрих VIII: що за низка постатей змальованих монархістом! А найвищі верстви не ліпше вийшли від королів. Просто треба сказати, що тут зовсім не маємо діла з історією дворака. Ніякий республіканець не міг би забажати кращого тексту до своєї промови проти монархії й аристократії, як сцена за сценою в цих драмах. Що за непридатність, зрадливість, жорстокість, байдужість до всього, за винятком власних інтересів, всюди проявляють королі й аристократія! Зрадливість передусім, зрадливість найгіршої якості на кожній сторінці“. А далше на ст. 33-34: „Генрих V зачинає від зради; Генрих VI (?) і Ришард III не дуже різняться від них. Навіть у Генриху VIII зрадливо ошукано Бакінгема, а поведення короля супроти королеви і Вулсі є яскравим приміром невдяки і зради“.

КОРОЛІ З СЕРЕДНЬОЇ ДОБИ ТВОРЧОСТІ.

З „Мірою за міру“ входимо в добу творчости Шекспіра, в якій його герої почувають себе носіями моральної місії. З цього почування наростає у них зловіщий конфлікт. Один із героїв „Міри за міру“ каже, що світа вже не можна поліпшити, що зло можна знищити знищенням світу. Із штуки набираємо вражіння, що зіпсуття за велике для реформатора; воно його радше пірве за собою, ніж дасться опанувати. Тим, що віддає всі свої сили для відродження вітчизни, є князь Відня. Як і в державнім життю, так і в суспільнім бажає він підпорядкувати вимоги природи нормам духового життя. Пошана, карність, розум невідкличні в державнім і суспільнім життю: Claudio, Death is a fearful thing. (Смерть це страшна річ). Isabella: „And shamed life a hateful (А ганебне життя ненависне!)“ (M. f. M., III, 1, 116-117).

Сказано, що колиб Євангелії не було, то ця драма покли-

кала б її до життя: стільки переконливої сили, морального світогляду в постаті князя¹⁾ і в його пізнішій жінці так в словах, як і на ділі.

Слова, які наводимо, з „Міри за міру“, лучать нас з одною з найближчих постатей Шекспіра, з Гамлетом.

„Our doubts are traitors

And make us lose the good we oft might win

By fearing to attempt“ (M. f. M., I, 4, 77-79)²⁾

Говоримо остільки лише про Гамлета, що він сам паде жертвою морального зіпсуття світа.

Згідно з джерелом: Belleforest-Boaistuau Histoires Tragiques, Paris 1559. The Historie of Hamblet, 1585(?) мусів Гамлет, якого названо „crafty and politique“, удавати хорого, щоб уникнути тиранства свого вуйка. Пізніше мав він пімстити на вуйку смерть свого батька і навіть мав стати королем. У джерелі він більше молодечий, притім криваво жорстокий: він казав потяти трупа убитого ним і віддати свиням на жир. Ні сліду філософічного хисту в героя. Шекспір дав нам трагедію нерішучого принца, який так із внутрішніх, як і з зовнішніх причин не міг зараз виконати належної пімсти. На твір мали вплинути „Thyestes“ Сенеки і „Spanish Tragedy“ Кіда. Ж. Спенс (ст. 71) так пише про вплив цього останнього твору: „Це була та ідея, яку він передав у заповіті Шекспірові, а саме представити велич боротьби людської душі, яка вкінці тріюмфує над тілом“.

На мою думку проф. Вольф і також Й. Мортензен мають слушність (щодо повстання трагедії „Гамлет“), коли саме при „Гамлеті“ намагаються нав'язати до деяких переживань особистих поета. Й. Мортензен так пише про повстання драми: „Гамлет це виняткова людина ренесансу, яку відкрив великий геній Шекспіра в моменті зворушення, коли робив рахунок із життя і притім відкривав найглибші тайни своєї душі (Цит. Янценом у Jahrbuch der Sh. Gesellsch. 1918, ст. 150). „Гамлет“

¹⁾ В. Келер (ст. XXIV) бачить у постаті князя самого Якова I. Як би там не було з датою написання „Міри за міру“, яку Келер ставить по „Отеллю“, знаємо, що на Якові I зовсім завелися пуритани (тому, очевидно, ще не називаю комедії пуританською). Він багато більше журився покриттям видатків, ніж піднесенням моралі. До того слова Ескаля про князя вказують скорше на зв'язок із такими постатями, як Генрих V: „Rather rejoicing to see another merry than merry at any thing which proffess'd to make him rejoice“ (M. f. M., III, 2 249-251). (Радше радіючи радістю іншого, ніж власною).

²⁾ Наші сумніви це зрадники, що є часто причиною того, що тратимо добрі нагоди, не пробуючи для страху.

містить важніші думки про штуку, життя і його ідеали, релігію і державну владу, ніж інші драми Шекспіра“.

Гамлет має пімстити смерть свого батька. Він не буде ніколи вдоволений, доки не виконає свого завдання. Світ зовсім інший, ніж цей, який він пізнав у книжках. Він може навіть заявити: „The time is out of joint: O cursed spite, That ever I was born to set it right.“ („Hamlet“, I, 5, 189-190). Річі, що були для нього найсвятіші, тратять вартість. Любка, для якої знав палкі слова кохання, стає в дійсності знаряддям сім'ї. Слова Ляерта про любов Гамлета,

„A violet in the youth of primy nature,
Forward, not permanent, sweet not lasting,
The perfume and suppliance of a minute;
No more“ (Н., I, 3, 7-8)¹⁾

мають для Офелії більше значіння, ніж уся палюча любов Гамлета, хоч її пізніше божевілля — спричинене, щоправда, перед усім смертю батька — говорить нам про силу і глибину її почувань. Його мати — замужня за вбивцем батька. Ані такі представники верхів данської суспільности, як Гільденштерн і Розенкранц, ані такі політики, як Польоній, не могли переконати Гамлета, що світ на добрій дорозі... „to be honest, каже Гамлет, as this world goes, is to be one man picked out of thousand. (Н., II, 2, 178-179)“. Самому світові бажає він заглади: „... we will have no more marriages: those that are married already, all but one shall live; the rest shall keep as they are“ (Н., III, 1, 155-157)²⁾ Оживляючі проміння сонця, життєва радість покидають його Мати каже до нього:

„Good Hamlet cast thy nighted
colour off,
And let thine eye look like a friend on Denmark.
Do not for ever with thy veiled lids
Seek for thy noble father in the dust... (Н., I, 2, 68-71)³⁾).

Тільки вищі вимоги, поставлені Богом людині, велять йому жити; він був би давно покінчив з життям, колиб мав певність, що немає життя на тім світі. Ні, він вірить у життя позагробове.

¹⁾ Як фіялка ранньої весни, завчасна, тому хирлява, люба, але не трівка: запах хвилевий і більш нічого.

²⁾ „Бути чесним у цьому світі, то значить бути одним із тисячі. Самому світові...: Ми не бажаємо більше подруж: ті, що вже жонаті, будуть дальше жити за винятком одного; решта повинна жити такими, як є.“

³⁾ Любий Гамлете, кинь цей хмарний погляд і подивися як приятель на Данію. Перестань опускати свої повіки до землі, шукаючи там свого шляхотного батька.

Він каже, висказуючи притім своє недовір'я до науки, іншої вартості життєвої, яка могла його захопити:

„There are more things in heaven and earth
Horatio

Than are dreamt of in your philosophy“ (Н. I, 5, 167-168).¹⁾

Тому й дає раду артистам брати на увагу моральні вартості життя (Hamlet, III, 2, 1-41). Він змагає до відродження життя, причому мистецтво має бути йому помічне. Користуючися сценою для себе самого, не осягає цілі: викрити морду при допомозі вистави не вдається йому. Суб'єктивний доказ він має для себе, хоч дух міг бути злим духом*), як він сам виражується:

„The spirit I have seen
May be the devil: and the devil hath power
To assume a pleasing shape; yea, and perhaps
Out of my weakness and my melancholy,
As he is very potent with such spirits,
Abuses me to damn me: I'll have grounds
More relative than this“. (Н., II, 2, 627-633)²⁾.

Застановимося, чи Гамлет ділав за устійненим пляном. Маємо такі вискази в драмі щодо його плянового ділання: Гамлет каже про себе: (Н., V, 2, 220-221) „Since he (Laerters) went into France, I have been in continual practice“. (можливо, щоб могли зміригися з сильнішим Клявдієм). В монолозі (Н., IV, 1, 86) згадує він — можливо, що це тільки загально сказано, — про „enterprises of great pitch“. Він каже:

„'tis the sport to have the engineer
Hoist with his own petar: and 't shall go hard
But I will delve one yard below their mines,

And blow them at the moon“. (Н., III, 4, 206-209),³⁾ може тільки про двох дворян, його давніх товаришів. Або: „There's

¹⁾ Більше є річей на землі і небі, ніж снилося вашим філософам.

²⁾ Кожний геолог назвав би цього духа злим духом: ніякий добрий дух на думку християн не буде взивати до пімсти. Пімста сама в собі не є християнська. Ш. Стовпс (з рецензії Грабава в Jahrbuch der Sh. Gesellschaft., 1918, ст. 117) каже: „Гамлет у порівнянні з джерелом — оповіданням про Гамлета Belleforest-a, у Шекспіра схристиянізований в цілості проблеми“. Май-Родер (ст. 88) говорить про навернення Гамлета до віри в Провидіння. Одначе цього моменту обоє не завважують.

³⁾ Той дух, що його я бачив, міг бути дияволом: диявол може прибирати постать, яка йому до вподоби. Може й справді, надуживаючи мою слабкість і меланхолію, бо такий стан душі дуже йому догідний, тягне мене а пропасть: я хочу мати певніші докази, ніж цей.

³⁾ Йде про те, щоб інжинера його власною петардою висадити в по-

a divinity that shapes our ends, Rough-hew them how we will“ (Н, V, 2, 10-11),¹⁾ а в іншому місці: „purposes mistook Fall'n on the inventor's heads“. Це місце може відноситися до плянів Клявдія). А всежтаки Гамлет ділає імпульсивно. Мимо того, що він не доказав морду і не діннявши цілі, попав у безоглядну ворожнечу з Клявдієм, він хоче убити Клявдія. Він не хоче того зробити при молитві, бо інакше він був би його замордував (Н., III, 3, 73-95). Зараз при матері, яка ніколи не сказала: „ні“ на його обжалування, він почує себе сильнішим, бо вона його любить і через свою мовчанку мабуть потверджує морд; до того захочений духом кидається до діла і замість короля вбиває Польонія. Досі він не здобув ніякого певного доказу на морд; він задовольнився суб'єктивним доказом. Тому не можемо притакнути Май-Родегові про зовсім плянове ділання — від початку до кінця. Гамлет засвоює собі пізніше віру в Провидіння, яка зовсім підходить до його ділання, щоб знов вагати, хоч має докази в руках проти короля, що наказав його згладити. Замість утворити стороництво в краю, який його так любив, що король боявся усунути його і казав:

„Yet must not we put the strong law on him (Hamlet):
He's loved of the distracted multitude,
Who like not in their judgement, but their
eyes“ (Н., IV, 3,3-5)²⁾ — він виконує обов'язок, надіючись

на справедливість Божу.

А правні застереження, про які говорить Келер (Köhler) і Май-Родег, чому саме вони в Гамлета мали б грати таку роллю, а у Генриха IV, Персі, архнепископа Йорк (в „Генриху IV“) і в Ляерта, в тій самій драмі мали би бути зовсім без значіння? Ляерт піднімає повстання, а король тільки оправдується перед ним.

Якщо згодимося на те, що Гамлет вдовольняється також суб'єктивним доказом, то мусимо частинно приписати йому самому пересунення морду: він же людина більше контемплативної, ніж діла. Його змісл правди (він не знає „здається“), увага на релігію здержують його від виконання пімсти. Морд треба відповідно доказати. Він каже:

„Thus conscience does make cowards of us all;
And thus the native hue of resolution

вітря. Це буде нелегка штука. Я саме ще глибше їх мін підкопаюся і пушу їх під місяць.

¹⁾ Якесь божество надає постать нашим ділам, що їх ми лише здебільша обтісуємо... Невдатні пляни падуть на голову винахідника.

²⁾ Але ми не повинні стосувати тут твердого права: його любить нарід, що не дає себе вести розумом, а лише видом.

Is sicklied o'er with the pale cast of thought,
 And enterprises of great pitch and moment
 With this regard their currents turn awry
 And lose the name of action". (Н., III, 1 (83-88).¹⁾

Дух говорить про занедбаня пімсти, про „thy almost blunted purpose“ (Н., III, 4, 111). Його сумніви здержують його від діла:

„Now, whether it be,
 Bestial oblivion, or some craven scruple
 Of thinking too precisely on the event,
 A thought which, quarter'd, hath but one part
 wisdom
 And ever three parts coward“. (Н., IV, 4, 39-43).²⁾

Його друг Горацио закидає йому пересаду в роздумуванні над справами:

„'T were to consider too curiously, to Consider so (Н., V,1, 226))³⁾.

Він повільний у противенстві до скорого Ляерта. Він їде до місця учених, до Вітенберги, Ляерт до розкішного Парижа. Правда, що з доказами вини в обидвох справа стоїть зовсім різно, але і з доказом у руках зволікає Гамлет. Тільки вид во-яка, що тядне в боевому поході в далекі краї на стрічу незна-ній долі й обставина, що незабаром має дати вияснення про смерть Розенкранца і Гільденштерна, кажуть йому занехати дальше доказування і приготуватися на останній чин. Як би там не було, коли він не вспів прилюдно доказати вини вуйка, то повинен був або розпочате діло довести до кінця, або від виконання зовсім відступити і погодитися з вуйком: так говори-мо ми інші. Ляерт у своїм завданню говорить про права чести, які приневолюють його не годитися. Він приймає слова поми-рення від Гамлета, але рівночасно заявляє:

„I am satisfied in nature,
 Whose motive, in this case, should stir me
 most
 To my revenge: but in my terms of honour
 I stand aloof; and will no reconcilment“ (Н., V, 2, 256-259).⁴⁾

¹⁾ Так сумління робить нас всіх боягузами. Хоробра підприємчивість блідне під впливом роздумування і заміри, повні сили й значіння, виминають належну дорогу й втрачють ім'я чину.

²⁾ Не знати, кому це приписати, чи забуттю, гідному звиряти, чи три-вожному, дрібничковому роздумуванню над подією. Думка, що береже, має три часті трусливості, а лише одну часть знання.

³⁾ Так розуміти справи — це значило б їх брати аж надто докладно.

⁴⁾ Я в серці вдоволений, що саме в цьому випадку власне найбільше

Король говорить про пімсту, яка не має знати границь :

„No place, indeed, should murder sanctuarize ;

Revenge should have no bounds“ (Н., IV, 7, 127-128).¹⁾

Після цього не можемо згодитися на слова Май-Родера (за Köhler-ом, ст. 12): „Великий під'єм духа, який черпаємо з драми, це свідомість, що часи Ореста минули, що минула вже кривава пімста і що дозрів новий лад моральний“. Гамлет усією своєю істотою знає пімсту і тільки її.

У нього можна говорити про деяке заплутання. Від повного замішання хоронить його релігія, бо він признає, що керування людських справ залежне від вищої сили*). Його самого, так, як стоїть перед нами, можна признати перемогою людини ренесансу. Про символізування переходу з часів ренесансу в добу реформації не можна так говорити, як це робить Май-Родер (ст. 95), бо Гамлет вже на початку не так то зовсім спирається на власну волю: вже зразу увага на релігію стримує його від діла. Він упав жертвою свого тяжкого завдання.

Учасники трагедії в цей спосіб характеризують Гамлета :
Офелія :

„O, what a noble mind is here o'er-thrown !

The courtier's, soldier's, scholar's, eye, tongue, sword ;

The expectancy and rose of the fair state,

The glass of fashion and the mould of form,

The observed of all observers, quite, quite down !“

(Н., III, 1, 158-162)²⁾

Клявдій :

„...he, being remiss,

Mos generous and free from all contriving“ (Н., IV, 7, 135-136)³⁾

Горацио :

„(Now cracks) a noble heart. (Good night),
sweet prince,

повинно побуджувати до пімсти. Одначе йдучи за правилами чести, я не могу миритися.

¹⁾ Ніяке місце не може захистити морду. Пімста не повинна знати ніяких меж.

²⁾ Шляермахер (цит. Май-Родер, на ст. 93) каже, що це пізнання міститься не тільки в Гамлеті, але також „у кожній драмі Шекспіра“.

³⁾ Що за шляхотний дух тут звихнувся! Дворака, вояка, вченого зірмова й меч; квіт ождань могутньої держави; взірць моди, мета найкращих — усе те зруйноване.

³⁾ Він вибачливий, найшляхотніший, не знав ніяких підступних плянів

(And flights of angels sing thee to thy rest!) (H., V, 2, 369-371)¹⁾

Фортінбрас:

„For he (Hamlet) was likely, had he been put on,
To have proved most royally“. (H., V, 2, 408-409).²⁾

Проф. Айхлер (ст. 370) називає Гамлета: „der eine vielleicht umfassendste Gentleman Shakespeares“. На думку А.Брандля (IV, 131, цит. Май-Родер, на ст. 7): „Гамлет це одинока ідеальна по-стать, яку створив Шекспір“. Май-Родер (ст. 16), доказавши за Буркгардтом і Гобіно всесторонність людей ренесансу, пише: „Так, як Гамлет вони нині розкошуються в ніжних почуваннях і мистецькій, духовій праці, зате завтра даються піврати бурли-вому напорові настрою Персі до насилу й геройських діл. Саме в цьому пункті данський королевич є справжньою дитиною свого гордого і великого часу“.

З уваги на правні застереження щодо короля ми мусли задержатися на особі королевича Гамлета. Ми піддали в сумнів ці застереження і підкреслили інші рішаччі причини на проволі-кання Гамлета. Правда, що і в драмі знаходимо високі слова про уряд короля, але їх ніколи не висказав сам Гамлет, тільки сторож тих прав і його креатури. Радість короля —

Клявдій:

...in grace whereof,
No jocund health that Denmark drinks to-day,
But the great cannon to the clouds shall tell,
And the king's rouse the heavens shall bruit
again,
Respeaking earthly thunder“. (H., I, 2, 124-128).³⁾

Розенкранц:

„The cease of majesty
Dies not alone; but, like a gulf, doth draw
What's near it with it: it is a massy wheel,
Fix'd on the summit of the highest mount,
To whose huge spokes ten thousand lesser things
Are mortised and adjoin'd; which, when it
falls,
Each small annexment, petty consequences,

¹⁾ (Оце розірвалося) шляхотне серце. (Добраніч), любий королевичу, (нехай хори ангельські співають тобі до сну).

²⁾ Це певне, якби був дожив, був би взірцем королів.

³⁾ Тому на його честь кожний піднесений нині тост моздірі крикнуть до хмар і королівський бенкет дійде до неба, що відповідь на земний гук.

Attends the boisterous ruin. Never alone
Did the king sigh, but with a general groan“ . (Н., III, 3, 15-23).¹⁾

Клявдій :

There 's such divinity doth hege a king,
That treason can but peep to what it would,
Acts little of his will“ . (Н., IV, 5 (123-125).²⁾

Останні слова мали б спонукати нас бачити в Клявдію від-
нову Ришарда II. Одначе ці слова треба взяти радше за голос
доби Шекспіра про уряд короля, ніж брати їх за характеристику
Клявдія.

В джерелі Шекспіра Клявдій називається Фенгон. Про
нього сказано, що він „зрадливо вбив і одружився з жінкою
брата“. Він стратив дорадника і врешті Гамлет його переміг.
У Шекспіра всі його шанують і ніхто не знає про його морд.
Знаменита є його промова у Шекспіра (I, 2), якої виводам Гамлет
піддається. Зразу є він ввічливий для Гамлета, коли каже його
шкільним товаришам повернути Гамлетові радість і бадьорість.
Пізніше для власної оборони приказує його згладити. З давні-
ших постатей він пригадує нам Генриха IV, з пізніших Мекбета.
Слова, які він висказує про свою дружину (Н., IV, 7, 14-17),
міг також сказати Мекбет про Лейді Мекбет, тільки доля Лейді
є більше подібна до долі Офелії, ніж королеви з „Гамлета“.

Гамлет подібний до найближчої постаті, до Брута (може
й навпаки). Обидва є ідеалісти, обидва з філософічним нахилом.
Брут, доктринер, дивиться на життя так, яким воно повинно
бути, тому не видить дійсного. Обидва мають виконати осо-
бисто важне діло. Брут робить це з повнотою енергії, а все
таки не осягає цілі. Рефлексії Гамлета зображують річі інакше,
ніж вони є, що лучиться з його самотнім завданням, яке його
зовсім опановує. Обидва пануть, але з честю. Обидва не нале-
жать до цього зіпсутого світа.

Можливо, що повстання республіканського Есекса послу-
жило спонуканою для реформаторських постатей в „Юлію Цезарі“.
Йде про забрання влади в державі. Хочуть коронувати доте-
перішнього верховода, мужа найбільш заслуженого для вітчизни.
Щоб звільнити найвищі, державні інтереси від самоволі мас,

¹⁾ Мавстат не кінчить ніколи своїх життєвих днів одинцем, але наче
та пропасть проглотує все, що близько нього. Мавстат, наче те великанське
коло, вміщене на верху гори, до його шприх прилягає незвичайна кількість
річей; коли те коло впаде, то всі ті дочіпки летять із ним у пропасть. Ні-
коли король не стогне, не викликаючи загального зідхання.

²⁾ Божество — так береже короля, що зрада може тільки плянувати,
але доконає лише дуже мало.

хочуть поставити в Римі найвищу владу в особі короля. Цезар є самотнім найвідповіднішим кандидатом до корони. Касій, який по думці Цезара: „looks Quite through the deeds of men“, (I, 2, 202-203), в цей спосіб висказується про Цезара:

„Now, in the names of all the gods at once
Upon what meat doth this our Caesar feed
That he is grown so great?“ (Jul. Caes., I, 2, 148-150).¹⁾

Цезар також відзначається нерішучістю, яка й спричинює його упадок. Касій це філософічна натура: „He thinks too much: such men are dangerous“ (Jul. Caes., I, 2, 195)²⁾ і тому для практичних справ непридатний. Брут, для якого єдино рішає добро народу, також програє. Реформаторські заміри Касія і Брута не повелися. Народ не дозрів ще до них. По трупах товаришів іде практичний, гарячий, здібний Антоній, найліпший бесідник Риму. Йому належить влада: він розумів найкраще клич вулиці: *panem et circenses*.

Шікінг (ст. 46) протиставляє гадці про театральність Юлія Цезара. Притім він завважує: що в нього „це, що розбуджує честь і величчє, є в звуці з патосом“.

Ми ще звернемо увагу на слова Ю. Цезара, які він висказує про свою силу й постійність, які додають до рис для вірцевого володаря:

But I am constant as the northern star,
Of whose true-fix'd and resting quality
There is no fellow in the firmament“ (Jul. Caes., III, 1, 60-62).³⁾

Проти партійности виступає поет у „Тройлю і Кресиді“. Він вказує на Трою, яка єдністю довго опиралася ворогам. У греків не так; у них: „how many Grecian tents do stand Hollow upon this plain, so many hollow factions“.⁴⁾ Між горожанами держави мусить бути задержаний порядок рангами: „Degree being vizarded The unworthiest shows as fairly in the mask“. (T. a. C., I, 3, 83-84)⁵⁾. В природі, між планетами бачимо впорядкування:

„degree, priority, and place,
Insistence, course, proportion, season, form
Office and custom“ і все про осередок, сонце.

¹⁾ Тепер, на всіх богів, скажи мені, чим живиться цей наш Цезар, що став такий великий.

²⁾ Він думає за багато, такі люди є небезпечні.

³⁾ Я є такий сталий, як північна зоря, що в тій сталості не має товариша на небосклоні.

⁴⁾ Скільки наметів грецьких на долині, стільки там партій гоłosловних.

⁵⁾ Коли рангу закриєш, то й найменш важний буде здаватися вартний у своїй масці.

„And therefore is the glorious planet Sol
 In noble eminence enthroned and sphered
 Amidst the other; whose medicinable eye
 Corrects the ill aspects of planet evil,
 And posts, like the commandmens of a king,
 Sans check to good and bad...
 ... O, when degree is
 shak'd,
 Which is the ladder to all high designs,
 The enterprize is sick!“ (Т. а. С., I, 3, 86-103).¹⁾

Соціяльне життя тоді неможливе. Задержанням ступнів залишаються:

„The primogenitive and due of birth,
 Prerogative of age, crowns, sceptres, laurels,
 But by degree, stand in²⁾ authentic place?
 Take but degree away, untune that string,
 And, hark, what discord follows! each thing
 meets
 In mere oppugnacy:...
 Force should be right...
 Then every thing includes itself in power,
 Power into will, into appetite“ (Т. а. С., I, 3, 106-120).³⁾

В „Тройлю і Кресиді“ виразно зазначає поет, що державне життя недомагає, коли сила йде перед правом, що за багато честилюбства веде державу в замішання. „Nature, каже Гектор, craves/ All dues be render'd to their owners“ (II, 2, 173-174).³⁾ Малий і великий мусять підчинитись праву; всяка самоволя мусить зникнути з держави.

„There is law in each well-order'd nation,
 To curb those raging appetites that are
 Most obedient and refractory“ (Т. а. С., II, 2, 180-182).⁴⁾

¹⁾ Ступінь, першенство й місце, постійність, біг, міра, пора, повинність і звичай..... З тієї причини і сонце, ця ясна планета, в почестях на горішнім престолі в оточенні інших; воно своїм ясним оком лічить вплив лихих планет і без опору мов володар видає прикази, так добрим, як і злим... О, коли порушене степенування, що є драбиною великих плянів, тоді замірене діло недомагає.

²⁾ Чи ж первородність і привілеї віку, корони, берла й лаври не стоять на своєму місці завдяки степенуванню? Залиши степенування, спусти тільки ту одну струну, а почувеш, що за дисонанс повстане! Всюди війна... Сила стає одиноким правом. Все опирається на насильстві, на самоволі насильства, на пожаданнях воля.

³⁾ Природа вимагає, щоб звернути належне власникові.

⁴⁾ В кожному упорядкованім народі є право на те, щоб гамувати ті шалені пожадання, що послуку не знають.

Як лікарство знає Тройл для державного життя честь — славу:

„glory...

As smiles upon the forehead of this action (не давби він)
For the wide world's revenue“. (Т. а. С., II, 195-206).¹⁾

Честь оживляє все, не менше сильно, як набій і меч, каже один із героїв на іншому місці.

Ніде Шекспір не виразив засади неминучого поділу в політичній і суспільній життю подібно, як це є в фізичному світі, ніде так докладно не вказав на конечність задержати його, як у „Тройлю і Кресиді“. І щодо суспільних поглядів кажуть про Шекспіра, що йому належить велика честь у кристалізації політичної думки Англії. „Наш найбільший поет, наш найбільший мистець життя — пише один англієць — має визначний уділ у формуванні душі Англії“.

Ми бачили, що Юлій Цезар не хотів прийняти корони, а всетаки впав. Знов усю істоту Мекбета оживляло одне бажання: самому бути коронованим королем.

Голіншед у своєму літописі співає хвалу пануванню Мекбета в його перших десяти літах. Він писав про нього, що колиб він був залишився таким самим до смерті, то було б можна зачислити його до найшляхотніших королів, які колись панували. Але з часом виявилася знов його тиранська натура, що літописець приписав омані діавола.— В часі, коли поет творив Мекбета, цікавили його людські пристрасті: а саме наслідки неправного, узурпаторського, злочинного ділання. Такого Булінбрука поет вивищив, Мекбет через свій злочин терпить кару, паде. Поет умисне у своїй трагедії пропустив все добре з Голіншеда про Мекбета. Лише декілька добрих прикмет зібрав він у кілька епітетів, як: „Bellona's bridegroom“ (наречений Бельони), the peerless kinsman (незрівняний кривняк). Зло в Мекбеті побільшив поет якнайбільше. Шекспір навіть і словом не згадує про те, що Мекбет на підставі давнього закону мав право на престіл, бо королівські діти були ще малолітні. А заважило тут те, що Шекспір написав свій твір для звеличання нового монарха, який знаходить тут свого предка в особі Бенков*).

¹⁾ Слави, що всміхається на чолі діла, не давби за всі скарби світа.

*) У протиставленні до джерела Бенков у Шекспіра чистий і вільний від усякої вини в справі замордовання правного короля. Поет виразно зазначив, що Бенков вищий у вартості й здібностях від Мекбета („Macbeth“, III, 1, 55-56). Для Данкена — можливо щодо Якова і плянового замаху на нього — знає поет лише слова похвали. Він каже:

Мекбетом пригадає Шекспір децю Ришарда III. Так само, як Ришард, є й Мекбет кривавий, підступний тиран, притім хоробрий узурпатор. Але Ришард III був кровожадний з природи, з вдачі; Мекбет стає таким через обставини, бо маємо таку його характеристику перед доконаними мордами:

„too full o' the milk of human kindness
To catch the nearest way: thou wouldst be
great;
Art not without ambition, but without
The illness should attend it: what thou wouldst
highly,
That wouldst thou holily“ („Macbeth“, I, 5, 18-22).¹⁾

Він каже про себе, про своє минуле:

„The time has been, my senses would have
cool'd
To hear a nightshriek; and my fell of hair
Would at a dismal treatise rouse and stir
As life were in 't“ (M. V, 5, 10-13)²⁾.

Ришард II з уродження на тілі і душі покривджений, Мекбет вивінований природою якнайкраще:

„...I had else
been perfect,
Whole as the marble, founded as the rock,
As broad and general as the casing air“ (M., III, 4, 21-24).³⁾

Всі ближчі обставини, містичний світ, заохота*) власної жінки спонукують Мекбета до морду. Ришард III не потребував ніяких дорадників, він доконував мордів, бо вони одинокі його вдовольали, його, вродженого злочинця. Думки Мекбета після доконаного морду не дають йому спокою; Ришард III був

„Besides this. Duncan
Hath borne his faculties so meek, hath been
So clear in his great office, that his virtues
Will plead like angels, trumpet-tongued, against
The deep damnation of his taking off“, (Macbeth,
I, 7, 16-20).

= Крім того Данкен панував так лагідно і так чесно, що ці його чесноти будуть наче ангели голосом труб боронити його передпеклом.

¹⁾ Твоя вдача занадто змішана з молоком людської доброти, щоб ти ступив на найкоротшу дорогу. Ти хотів би бути великий, ти не без шанобства, однак бажав би досягнути велич чистими руками.

²⁾ Був час, коли я деревів, чуючи нічний крик, а моє волосся при страшних оповіданнях їшилося, так якби життя було в ньому.

³⁾ Колиб не те, я був би досконалий, здоровий як мармур, непорушний як скала, а такий загальний, як повітря довкола.

*) Шюкінг називав (ст. 70) Мекбета слабосилим, бо до замордовання Данкена потребує заохоти жінки.

безоглядний і не знав ніяких завдань крім ясно зазначених цілей. Він був типом найжорстокішого тирана. Патос і фантазія Мекбета надають йому людських рис, якими він близький до Ришарда II і Гамлета*).

В противенстві до „Гамлета“ в „Мекбеті“ йде все з незвичайною швидкістю. Як змагав Мекбет до цілі, так після сповнення діла хоче за всяку ціну задержати здобуте. Мекбет, як хоробрий вояк, обдарований незвичайною фантазією, гіпокрит, мстивий, людина сильних почувань, чим більше доконав мордів, тим більше збайдужів у них. Він іде за наглим бажанням своїх думок, які йому так чорно зображують положення. В своїй долі він порівняний до того, що знаходиться на краю страшної безодні, хватається в розпуді кожного стебла, щоб себе ратувати, і всетаки паде. Доконаний морд мститься на ньому. Він втрачає свого самотнього товариша, свою жінку і приходиться до такого переконання про життя:

„Life 's but a walking shadow,
..... it is a tale
Told by an idiot, full of sound and fury,
Signifying nothing“ (М., V, 6, 24-28).¹⁾

Досі він відбув відворотний, душевний розвиток до своєї жінки: від душевної слабости до визнання:

*) Вже комедією „Міра за міру“ — як зазначено, почав Шекспір яскраво підкреслювати моральні вартості в життю. У Гамлета думка про позагробове життя задержувала його від діла. Мекбет не звертає уваги на друге життя; він впевняє, що кара не мине нас на цьому світі: „We'ld jump the life to come. But in these cases/ We still have judgement here; that we but teach /Bloody instructions, which being taught, return/ To plague the inventor: this even-handed justice /Commends the ingredients of our poison'd chalice/ To our own lips“ (М., I, 7, 6-11)²⁾. Він, що в своїй хоробрості жорстокістю справив ворогам другу Голгофту, що про себе справедливо міг сказати: „What man dare, I dare“ (М. III, 4, 99) пішов на дно через своє зле діло, якого боявся, через лихі сили. У нього злі сили знайшли послух. На проречений ними певності він розбився: „And you all know, security /Is mortals' chiefest enemy“ (М. III, 5, 32-33). І тут, як і в „Гамлеті“ маємо потвердження, що керування людськими ділами є в Божих руках. Аж до замордовання Данкена мав Мекбет у моральних ситуаціях страх і почував себе непевним (Шюкінг, ст. 72). Тільки з уваги на це Мекбет був сильнішим у бажаннях, ніж у ділі (М., I, 7 (41-45) і тому не можна говорити у нього про слабу волю і трусливість, як це робить Шюкінг (ст. 75).

¹⁾ Життя це тільки тінь, що проминає... це оповідання недоумка, голосне і повне шалу, але без значіння.

²⁾ Я не звертав би уваги на будуче життя. Але в цих випадках ми маємо присуд таки тут; кривава наука, яку ми даємо, мститься на нас самих. Справедливість кермує подану нами чашу отруї до наших уст.

„The mind I sway by and the heart I bear
Shall never sag with doubt nor shake with fear“ (M., V, 3, 9-10)¹⁾.

До його упадку причинюються зовнішні і внутрішні сили викликані ним повстання, армія з Англії і признання безвартогости цього життя.

С. Ренсем (ст. 94) бачить у ньому: „правдивого шотляндця, повного забобону і страхіть невидного світу“, який замішаний у морд, через нього страчений.

Взаємини між володарем і підданим у державнім життю є так означені в „Мекбеті“:

Мекбет до Данкена:

„The service and the loyalty I owe,
...Your highness' part
Is to receive our duties; and our duties
Are to your throne and state children and
servants,
Which do but what they should, by doing every
thing
Safe toward your love and honour“ (M., I, 4, 22-27)²⁾.

Лейді Мекбет до Данкена:

Your servants ever
Have theirs, themselves and what is theirs in
compt,
To make their audit at your highness' pleasure,
Still to return your own“ (M. I, 6, 26-28).³⁾

Підданий є осяяний королівським блиском; він може йти в гору по королівських щаблях гідностей. Король розділює достоїнства й відношення: ..., „signs of nobleness, like stars, shall shine /On all deservers“ (I, 4, 41-42).⁴⁾ Того самого вимагав Монтейн в своїх „Есеях“.

Шекспір боронив у „Мекбеті“ правного стану річей в державі. Слова Лейді Мекбет після осягнення цілі могли бути упіпненням для всіх бунтівничих духів, могли вносити успокоєння всіх протилежних напрямів:

¹⁾ Дух мій і серце ніколи не задривать із тривоги.

²⁾ Служба і вірність для Вас... Ваш королівський маєстат отримує від нас належний обов'язок, а наші обов'язки це діти й слуги престола й держави; вони все роблять, що до них належить, з любови й почести для Вас.

³⁾ Ваші слуги є все готові здати рахунок із того, що їм повірено в заряд і на Ваше зарядження вернути те, що все залишається Вашою власністю.

⁴⁾ Відзначення, як зорі будуть опромінювати тих, що на них заслужили.

„Nought's had, all's spent,
Where our desire is got without content:
'Tis safer to be that which we destroy
Than by destruction dwell in doubtful joy“ (M., III, 2, 5-8).¹⁾

Король Лір цікавить нас передусім як психологічна студія. Коли перестудіюємо джерело, то переконаємося, що король Лір є власним твором поета. Подаємо тут скупе звітлення Голіншеда про Ліра: „Коли Лір постарівся, двох князів, які одружилися з його дочками, думаючи, що їм за довго чекати, заки влада в краю перейде в їх руки, повстали оружно і захопили владу. Лірові залишено частинку“. Лір пішов до наймолодшої дочки, якій заподіяв велику кривду, а від якої таки одержав поміч проти двох інших дочок. Корделія особисто вирушила в поле, побідила своїх сестер і наново привернула батькові престіл. По дволітнім, спокійнім правлінню помер король Лір. Сестриніці Корделії побідили її й забрали в полон. З розпуки Корделія повісилася. Про божевілля Ліра, його полон і трагічний кінець Шекспір не знайшов ані сліду в літописця. Але одна народня баяда представляє в подібний спосіб смерть Ліра, як це робить Шекспір: „But when he (Lear) heard Cordelia's death /Who died indeed for love/ Of her father, in whose cause/ She did this battle move;/ He swooning fell upon her breast/ From whence he never parted:/ But on her bosom left his life,/ That was so truly hearted“. ²⁾

З того матеріялу створив Шекспір свій найвизначніший твір. Про „Ліра“ (і також „Гамлета“ та „Мекбета“) виразився Гете, що в них приблизився до нас новий світ, досі нам незнаний. У тій добі творчости віддався Шекспір студії характерів. Він ставить нас, по думці Гете, перед роздрту заслону людської трагедії: це світ, в яким віє буревій людських пристрастей. Людська доля виявляється в творах Шекспіра того часу. Епіграматичний матеріял, тривання дії „Гамлета“ лучиться із швидкістю дії „Мекбета“ в „Лірі“.

„Король Лір“ знайшов вже своє освітлення з психологічного боку в студії Штарка: „König Lear“, eine psychiatrische Studie, Jahrbuch der Shakespeare Gesellschaft, 1873, Bd. 34. Тому що з цього боку цей твір є найособливішим плодом Шекспі-

¹⁾ На ніщо все, коли наші успіхи не супроводить вдоволення. Безпечніше бути тим, що ми знищили, ніж через знищення мати сумнівну радість.

²⁾ Але коли він (Лір) почув про смерть Корделії, що згинула з любови до свого батька, що для нього вона вдалася в війну, він зімлілий упав на її груди, і з них вже не піднісся, а на її грудях, що були такі вірні, скінчив життя.

рового духа: пригадати тільки вибух божевілля Ліра в часі бурі, удає божевілля Едгара, професійне божевілля блазня, якого названо дивачним орнаментом варварських часів, — це сцени, якими Шекспір дорівнює найбільшим творам людського духа. Чарлс Лем, мабуть мав передусім на думці сцену бурі, виразився, що скорше можна відіграти на сцені одну з постатей Михайла Ангела або Сатану Мілтена, ніж короля Ліра. Це доказ всеобіймаючого генія поета, який створив таку постать.

Вже на початку дії виступає Лір як химерний і самовільний характер. Гонеріл завважує, що Лір, заки ми з ним познайомилися... put away /These dispositions, that of late transport you/ From what you rightly are“ („К. Л.,“ I, 4 (241-242).¹⁾ Він стратив розум і тому Кент називає його глупим („When majesty stoops to folly“ („К. Л.,“ I, 1, 151).²⁾ Гонеріл каже про нього: „Old fools are babies again“ (К. Л.,“ I, 3 (19).³⁾ „If thou follow him, thou must needs wear my soxcomb“ („К. Л.,“ I, 4 (116-117)⁴⁾ каже блазень до Кента. Нестерпучим є Лір на дворі своїх дочок („К. Л.,“ I, 3 (4),⁵⁾ I, 4 (183), I, 4 (220-223), I, 4 (241-242). Аж до прибуття до Реган можемо сказати, що наша симпатія по боці дочок*). Коли умову між Ліром і Гонеріл та Реган зломано і Ліра неслухно обжаловано в повстанні („К. Л.,“ I, 4 (345) і його, про якого Реган каже: O, Sir, you are old; /Nature in you stands on the very verge/ Of her confine“ („К. Л.,“ II, 4 (148-150),⁶⁾ проганяють в часі страшної бурі ті, що йому завдячують корону, наша симпатія пересувається на бік Ліра.

Олбенієн каже про нього: „A father, and a gracions aged man, / Whose reverence even the head-lugg'd bear would lick“ („К. Л.“ IV, 2 (41-42).⁶⁾ Вже його „The best and soundest of his time hath been but rash“ („К. Л.,“ I, 4).⁷⁾ Він був гордий і як володар не знав ніяких перешкод, де б він не звернувся, там уступали перешкоди. Тому не міг він у пізнішому віці привикнути до іншого способу життя, кермуватися терпеливістю і панувати над собою,

¹⁾ позбувся добрих наклонів, а дається уносити іншим.

²⁾ Маєстат улягає (піддається) глупоті.

³⁾ Старі дурні знову стали дітьми.

⁴⁾ Коли ти хочеш іти за ним, мусиш натягнути блазеньську шапку.

*) Якщо слова С. Ренсема відносяться до цього життєвого відтинку Ліра, то не можемо відмовити їм слухності: „Колиб навіть його дочки були ангелами, то саме Лір був такою людиною, щоб робити замішання“ (стор. 128).

⁵⁾ Пане, Ваша старість ставить вже Вас на край могили.

⁶⁾ Старенький батько, якого з пошани навіть медвідь, що його ведуть за шию, поцілував би (в руку).

⁷⁾ Навіть його найліпші літа були покvapні.

тобто створити в собі ці вартості, бо він їх не мав. Вже як старця повинні були дочки пошанувати його. Він будував на любові і привязанню дочок, звичайній основі життя, а його ошукали. Ми бачимо це страшне противенство між устійненою засадою родинного життя і його бурливою, неправильною, рвучою фантазією, яка змальовує йому життя ще чорнішими красками, ніж воно є, противенство між його природним наклонем і новим його завданням. Тому він іде на дно: це доводить його до божевілля.

У вибуху божевілля пізнаємо незвичайно різноманітне багатство його духа. Його палкі почування отвирають до дна його духові скарби. Він побачив зіпсуття, брак моральних вартостей у нашій людській роді, дальшу непридатність людини і тому він бажає їй цілковитого зникнення з землі. При тім пізнанню він сам тратить правильний біг духа, так скоропадним воно є для нього. Лір позбувається, як виразилися Давден і Брадлі (цит. Шюкінг, ст. 186), порожнечі і самолюбства: він піддається на їх думку процесові очищення. Лічить його лікар і Корделія.

Дальша увага поета звернена на це, щоб відповідно змалювати злий характер дочок, через що постать Ліра входить в ясніше світло. Едмунд вже побоюється, що

„(Lears) age has charms in it, whose title more,
To pluck the common bosom on his side,
And turn our impress'd lances in our eyes
Which do command them“ („K. L.“ V, 3 (48-51).¹⁾).

Маєстатичному, очищеному королеві відступає Олбенієн владу. Коли Лір довідується про смерть Корделії, яка в противенстві до нього стільки виказала добра й посвяти і його улічила, паде неживий на землю. Із смертю Корделії зникло сонце для нього на землі.

Твір „Король Лір“ назвав Людвіг могутнім концертом, перерваним сценою бурі, яку назвав великою симфонією, що в ній доходять до виразу найрізноманітніші тони. Сам король Лір прирівняний до сонця, довкола якого кружляють інші планети. — В. Келер (ст. XXVIII—XXX) висказує здогад, що „Король Лір“ згідно з головним мотивом невдячності повстав в атмосфері двору Якова. „Також Яків I мав важні причини нарікати на невдячність“. Келер дещо хотів би ідентифікувати короля Ліра з Яковом, що на нашу думку не є влучне: хіба Яків I, по думці Шекспіра, не потребував очищення, покути. До того Лір нор-

¹⁾ Його вік має чар у собі й може пірвати нарід за собою, а тих, що їх ми звербували для себе, може проти нас обернути.

мальний є хіба на кінці твору. Завважуємо, що в цій постаті підкреслено передусім рису королівського маєстату.

Крайсіг (Kreysig) виражується так про Ліра: „Він не знає ніякого іншого відношення до суспільности, як привілей, право і ласку із свого боку, просьбу, вдячність, покору зі „всякого іншого боку“ (Цит. Шюкінг на ст. 185'6). Шюкінг завважує, що це було звичайне відношення Шекспіра до короля. Ми скажемо, що так не є, бо в молодечій добі займав Шекспір інше становище.

„Король Лір“ походить із хмарної доби Шекспірової творчости, з доби його песимістичного світогляду. Світ треба було змінити. Досі пізнав він моральне зіпсуття в семейному життю („Гамлет“) і упадок моралі в державнім життю („Міра за міру“ і „Тройл і Кресіда“), віроломність супроти пануючого, реформаторські пляни державного життя в „Юлію Цезарі“, невдячність дітей в „Королі Лірі“, панування грубої сили, терору, непогамованих пристрастей в життю.

Такого Тимона*) на морському березі будуть засипляти морські філи до солодкого сну, а морські вітри будуть співати божеську мелодію і так він забуде болі життя, нікчемність людей: he made the winds his funeral dirge, his mourner the murmuring ocean seeking in the everlasting solemnities of nature oblivion¹⁾ бо „The unkindest beast more kind than mankind“ („Timon of A., IV, 1 (36)²⁾). А досі маємо ще боєві натури, які зовсім не думають знаходити пімсти в смерті: Антоній, Кориолян великі постатті, яких протиставляв загалові. Антоній і ще більше Кориолян могли сказати: „Odi profanum vulgus at arceo“. Кориолян висказує ті слова про масу: „With every minute you do change a mind and call him noble that was now your hate“. Him vile that was your garland“ (I, 4 **)³⁾. Щодо маси, то поет все виступав в обороні великої особистости. Масу, як таку, осудив

*) По думці В. Келера (ст. XXX) поет у „Тимоні з Атен“ виразив гірке нарікання Якова I на невдячність, яка його стрінула в його пануванню. Погляд безосновний.

1) Він вчинив із вітрів для себе похоронну пісню; його оплакує неспокійне море; він шукає забуття в величностях природи.

2) Найдикша звірина ліпша від людини.

**) По думці Келера (ст. XXX) поет показав у „Кориолянні“ через боротьбу Кориоляна з плебейми відносини Якова I. до парламенту. „Кориолян“.. є — пише В. Келер — яскравим протестом проти неслухности демократичної засади більшости“.

3) Кожної хвилі змінюєш свою думку й називаєш того шляхотним, якого ти перед хвилею ненавиділа, а того лихим, якого вінчала (лавровим вінком).

поет у повстанню Кейда, в „Генриху IV“, в „Юлію Цезарі“ і в „Коріоляні“. Він не був її прихильником. А тому що і в своїм оточенні бачив незрілість маси, заступав ідею монархії. В цій монархії бажав мати впорядковане життя по заслугі. Доказом того є звеличання узурпатора і знаний присуд в „All's Well That Ends Well“. Шекспір дещо змінив опісля свій погляд. Можливо, що висказував своє власне становище до змов Мейна, Бая, до страшних планів Кейтсбі, Дірбі і Фокса (Fawkes), коли творив „Юлія Цезара“. В „Макбеті“ узурпатори програли. Традицію вшановує тепер поет в цих словах: „The breach of custom is the breach of all“ („Cymbeline“). Він шукав, як мистець тужив за порядком, гармонією, рівновагою, за згодою з самим собою і також з оточенням, з державою. Звідси його розуміння державного життя, його позитивності й кінченості, чого він ніколи не перечив.

КОРОЛІ З ОСТАННЬОЇ ДОБИ ТВОРЧОСТИ.

З останньої доби творчості поета приглянемося: Сімбелінові, Леонтісові, Просперові і Генрихові VIII.

Стільки сердечности, стільки краси, стільки сонця, стільки музикального елементу, такої злуки радісного з поважним не знаходимо в ніякій добі творчості поета, як в останній. На її пограниччі стоять такі слова поета:

I will say of it (art)

It tutors nature: artificial strife

Lives in these touches livelier than life“ (Тімоп of А., „I, 1 (36-38)¹⁾).

До останньої доби можна з повним правом застосувати слова Сідні: „Природа ніколи не прикрашує землі в такий диван, як це різні роблять“... „Її світ є спіжевий, тільки поети дають нам золотий“ („Defence of Poesie“). Для людського життя знав поет оці слова:

„We are such stuff

As dreams are made on and our little life

Is rounded with a sleep“. („Tempest“ IV, 1 (156-158)²⁾).

Напрочуд дивне було в Шекспіра безперечним складником життя. Оком знавця споглядав він на життя, на людські справи. Якась суворість і безоглядність, згідно з його новим становищем до суспільности, яке ми перед тим завважили, стала признакою його королівських постатей з останньої доби. За-

¹⁾ Сказати, що воно (мистецтво) може дати науку природі, бо воно оживило ці риси більше, ніж саме життя.

²⁾ Ми і сонна з'ява з тих самих первнів; сон окужає наше коротке життя.

служеного стрічає нагорода, несправедливого кара. Натрапляємо на несправедливу, помилкову кару, але під кінець усе знаходить щасливу розв'язку: сонце під кінець кидає тим радісніше проміння, тим вище воно піднімається. Чим більша кривда, тим більша радість при розв'язці:

„Some falls are means the happier to arise“ („Cymbeline“, IV, 2 (403)¹⁾.

Огірчення людським родом залишив Шекспір за собою з Ліром, Коріолянном і Тимонем. „Сімбеліном“ вступив він до нового роду свого мистецтва, до певного роду комедій, бо такими є його останні романси.

Джерелами для „Сімбеліна“ послужили „Декамерон“ Боккаччо і „Літопис“ Голіншеда. Зміни, які поробив поет, мали на цілі тільки збільшити казочне. Поведення Сімбеліна повне гідності. Від своїх засад не відступає він і на волосок. В присудах він безоглядний. Високо держить він повагу дому. Його рід не може понизитися перед горожанами, якби це навіть мало статися для найліпшої сім'ї в краю. Тому він не хоче позволити на одруження Імоджени з Постюмесом. Для держави бажає запевнити спокій і добробут. Згадаємо його слова про жінку: „O most delicate fiend! Who is't can read a woman“ („Cymbeline“, V, 5 (47-48)²⁾). В життя пізнав він прощення, що він в V, 5 (422) потверджує.

У „Зимовій казці“ користувався поет оповіданням Гріна „Pandosto“.

„... You may as well

Forbid the sea for to obey the moon
As or by oath remove or counsel shake
The fabric of his folly, whose foundation
Is piled upon his faith and will continue

The standing of his body“ („The Winter's Tale“, I, 2 (426-431)³⁾ — каже Камільо до Поліксена. Такий є Леонтіс. Спонуканий честилюбством, засуджує Леонтіс свою жінку на в'язницю за подружнє віроломство, якого мала допуститися з королем Поліксеном і також за планований нею і Камільом морд на ньому. Останній закид висказав Леонтіс перед судом, не подаючи ніякого доказу на це. Він тратить жінку, що його любить, тратить найліпшого друга Поліксена, друга його моло-

¹⁾ Неодин упадок став початком щасливішого росту.

²⁾ Чорт нерозгаданий! Хто знає жінку?

³⁾ Однаково міг би ти зборонити морю слухати місяця, як присягою, або радою повалити його гупі здогади, що спираються на його вірі й що перетривають до кінця його життя.

дості. Коли його міністри звертають йому уваду на несправедливий засуд, він має такі слова для них:

„Our prerogative
Calls not your counsels, but our natural goodness
Imparts this; ...
inform yourselves
We need no more of your advice: the matter,
The loss, the gain, the ordering on 't, is all
Properly ours!“ („The Winter's Tale“, II, 1, 162-169)¹⁾.

Судові богів, який має незабаром відбутись, піддається честилюбний Леонтіс. Поліксена, який ввічливо поводитьсь із своїм народом, діткнуло також нещастя. Його найулюбленіший син хоче одружитися з дочкою вівчара. Пердіта, хоч найкращий доказ слів: „the affection of nobleness which nature shows above her breeding“ (V, 2 (41-43)²⁾ не може зістати жінкою його сина. Але не в наших руках розв'язка справ. Ця засада, яку Шекспір почав яскраво підносити з „Гамлетом“, є також у цьому творі. Згублені віднаходяться. Молоді, збогачені досвідом батьків, будуть знати в життю прощання та поблажання.

Просперо, а не король є центральною постаттю Шекспіра в його найближчій творі, в „Бурі“. З уваги на державницькі пляни займемося постаттю Проспера.

Джерелами для цього твору послужили Шекспірові: „Відкриття Вермудів“ Сер Томи Гейта, Льорда Джорджа Сомерс і капітана Ньюпорт (1610), давніша п'єса, про яку довідуємося з Ayser, „Die schöne Sidea“ (1605), а яка затратилася, і „Збірка оповідань“ Antonio de Slava.*)

В „Бурі“ втікає поет на далекий, екзотичний острів, який, як думає проф. Вольф, щодо клімату і ростинности є зовсім англійський — щоб знов дати образ суспільного життя. Це дозріваюча суспільність. На острові жиє прогнаний князь із дочкою. З прибуттям на острів зумів князь Просперо підчинити собі духа Ерієла і дикого Калібана. Просперо стає володарем острова. Через студії вдається йому стати учасником надприрод-

¹⁾ Наші привілеї не вимагають вашої ради; ми запитуємо про раду тільки для власної доброти... Радьте самі собі, я вашої ради більше не потребую; ціла та справа, її користи й втрати залежні виключно від нашої волі.

²⁾ Шляхотність постави у неї щось більше, ніж виховання.

*) Шюкінг бачить у „Бурі“ і в „Зимовій казці“ вплив Бюмент-Флечера і вплив народньої поезії: красу і мораль шукати поза суспільністю, в природі.

ніх сил. Його найважливішим завданням залишається виховання дочки. Чи Міранда це символ мистецтва? Чи це значить, що мистецтво може дозрівати в спокою, на самоті? (А. Вольф). Просперо старається відкрити очі на добро культури Калібанові, але даремні його старання! Калібан ще приготує повстання проти пануючого і це повстання поет висміває. Поет кладе натяк на те, що так довго не наступить зміна в суспільності, як довго чоловік буде кермуватися лише егоїстичними мотивами. Аж досі мусить бути задержана понадіндивідуальна влада над масою. На підбудові нерівності повстане світ краси і справедливости. Суспільність Проспера ґрунтується на тривкій нерівності, але також і на праці. До його нової суспільности мають ті доступ, що признають мораль. Жаль-покута можуть також промостити дорогу туди. У Проспера пізнаємо новий світогляд, а власне, що життя спирається на службі один другому (Вольф). І знаменне, що саме благородні в драмі служать і радо це роблять. Злі кричать за волею. Чи на Проспера, того представника найвищої культури, винахідника тих далеких незаних країв, в які він хоче нести культуру, треба дивитися як на представника платонської держави, в якій панують мудрці, — це можна хіба тоді признати, коли ще до того додамо християнський світогляд. На думку Гарнеса (ст. XX) поет представив у Проспері християнського володаря, ученого Якова I*), а в Міранді його дочку: про неї саме старався княжий син, щоб її як дружину забрати у власний край. Чи поет хотів зазначити кінець власної творчости звільненням Еріела, або заакцентувати обов'язок володаря займатися тими справами, а не іншими, як цього хоче Гарнет (цит. Шюкінґ, ст. 277), це, як і багато інших справ, годі вирішити. Сам Просперо каже, що в своїх останніх літах буде знати молитву і покуту.

В Проспері повторяє Шекспір мотив невдячності, як це було в „Лірі“, „Коріоляні“ і „Тимоні з Атен“.

Проф. Айхлер (ст. 368) бачить у Проспері закінчення Шекспірового типу джентелмена. З ним він кінчить ідеалістичний напрям у своїй творчості.

На думку А. Вольфа Просперо разом із Ромеом, Гамлетом і Тимоном представляють розвій поета. В нім приходить до ви-

*) В. Келер (ст. XXXI) бачить також у Проспері: „ein Idealbild König Jakobs“. Проти такого розуміння виступає Шікінґ (ст. 277) в одних словах: „Майже всі риси характеру Проспера маємо вже в вигнанім князю в еспанській новелі, або можна їх вичитати із змісту. Шекспір рішуче не списав їх, думаючи про Якова“. Сідні Лі також уважає неправдоподібним, щоб Шекспір зображав Якова в прогнанім князю.

разу світогляд Шекспіра, який його в тім часі опановував, як це діється в інших названих постатях для інших діб його творчости.

Шекспір вносив такими творами, як „Буря“, успокоєння в бурливій хвилі громадської думки. Він працював для короля, опрацювуючи ті, а не інші мотиви. Вкінці князь, який на цілу голову перевищував свою суспільність, є таки переможець проти напасників. Щоправда, його князь лагідний, розумний і уважний, а не гордий, як Яків I. Шекспір працював над поєднанням обох партій, що себе поборювали: короля і парламента.

В молодості зобразив нам поет минуле; пізніше він наблизився до життя та переконався про великий моральний упадок, гідний цілковитого знищення. В „Гамлеті“, „Юлію Цезарі“, „Тройлю і Кресиді“, в „Лірі“ і в „Тимоні з Атен“ поет виявив, що життя є кермоване злими силами. В останній добі творчости віднайшов поет віру в життєві вартості і сконструував нову суспільність у „Бурі“. Він зовсім не погодився з сучасним йому станом. В останнім творі, в „Генриху VIII“, поет знов обговорює реальне життя. Щойно тут згадує славне володіння Єлисавети.

Генрих VIII володів в Англії між 1509 і 1547 р. У молодості уладжував найгучніші забави, які колинебудь роблено. Знаний був для своїх тілесних і товариських прикмет. Був жонатий із п'ятьма жінками. Накінець жив із Катериною Пар. Він був найбільш деспотичним королем, який панував в Англії. „Треба звернутися аж до часів римського цїсарства, щоб знайти на престолі такого страшного тирана“ (Штайніцер, ст. 278). „Найшляхотніші голови: Томи Моруса, знаменитого представника гуманізму, Фішера, єпископа рочестерського, найнепохитнішого, найгіднішого пошани духовника тієї доби, сімдесятьлітньої графині Селісбері, дочки княгині Клеренс і посліднього Йорка впали під топором ката“ (Штайніцер, ст. 278). Навіть його батько випадково обминув страчення. Тисячі людей засудив він на смерть. Самовільне було його поведення так у політичнім, як і в приватнім життї. Три рази змінював він наступство престоло: він розпоряджався так державою, як приватним майном. В 1544 р. нарушив приватне право, видаючи закон, яким уморив всі свої довги. Так дуже химерним став Генрих VIII аж по усуненню Вулсі. Відділення від Риму і оснований національної церкви — це його діло і це англійці вважають його найбільшою заслугою.

Пишучи „Генриху VIII“, користувався поет такими творами: Літописом Голіншеда, Літописом Гола, „Життям Томи Вулсі“

Кевендіша, „Документами“ Льюарда Герберта і „Книгою Мучеників“ Фокса.

Найважливіше для нас, що він не заспівав на хвалу Генриха VIII так зовсім за взірцем Гола: він підкреслив передусім людський змісловий момент у розводі короля Генриха VIII. Про розкішне уладження балю та про деспотичні засуди Катерини, Вулсі і Кренмера була вже мова в джерелі. Короля представлено як деспота. Про кардинала Вулсі, передусім про його кінець маємо такі слова в літописця: „He shewed such moderation and ended so perfectlie, that the houre of his death did him more honor, than all the pompe of his life passed“¹⁾.

Своє відношення до ранших творів подав нам сам поет: Ви не знайдете, каже він, ані непотрібного воєнного гамору, ані метушні, що властиво може справляти радість тільки хлопцям, ані блазня, якого зовсім природно не треба втягати до поважних річей. Побачите постаті повні терпіння, блиску і маєстату.

Давніше контраст між Генрихом IV і його лицарством, яке він зумів собі підчинити, давав нам багато для характеристики того короля. Тут діється це саме в відношенні Генриха VIII до його великого міністра Вулсі. Кардинал Вулсі, великий політик, найвизначніший достойник у державі, є людиною дуже гордою. За панування Генриха VIII є він більший від короля, хоч не проголосив своєї диктатури. „His own opinion was his law“. Він перед ніким не хилиться. Про блиск і славу цього світа так виражується пізніше Вулсі:

„Vain pomp and glory of this world, I hate you:

... O, how wretched

Is that poor man that hangs on princes' favours!

There is, betwixt that smile we would aspire to,

That sweet aspect of princes, and their ruin,

More pangs and fears than wars or women

have:

And when he falls, he falls like Lucifer,

Never to hope again“ („Н. VIII“, III, 2 (365-372)²⁾.

Вулсі, високо драматична постать, кінчить так, як король

¹⁾ Він виявив таку поміркованість і закінчив життя так спокійно, що година його смерти зробила йому більше чести, ніж уся пишність-велич його минулого життя.

²⁾ Я ненавиджу вас, славо і виставносте цього світа... О, який нещасливий той, що свої надії покладає на ласку княжу. Між тим усміхом, що до нього ми віддаємо, солодким усміхом князів, і їх упадком є більше жури і страху, ніж у війнах і жінках. А коли він паде, він паде наче Люципер, у розпуці.

Лір і Катерина через внутрішній жар почувань, що нам говорити про силу і глибину тих його почувань.

Останній король лучить в собі вади варварського часу і прикмети культурного володаря. Такий Ришард III був тираном з уродження, Мекбет з самолюбства і з конечности. Вони добивалися влади насильством, усуваючи з дороги ворогів, або тих, що їм стояли на перешкоді. Жорстокий, змисловий, розкошелюбний і облудний Генрих VIII є злочинцем в любові. Йому бракує звичайної приличности, бракує йому людських почувань, які у нього такі притуплені, що він кидає свою невинну жінку, що його любить, до в'язниці. При допомозі релігійного лицемірства хоче оправдати своє поведення. Його незвичайні здібності проявляються вже в тім, що він потрапив серед таких чварів на дворі утриматися на престолі і позбутися Вулсі.

Коли забудемо на хвилю пристрасті, змисловість Генриха VIII, то треба признати, що король Генрих VIII придежувався *iustitia fundamenti regnorum*, як лише дістав вгляд у справу.

Штайніцер (ст. 282) завважує таке про драму: „Це тільки молодий король, не ціле його панування, з яким маємо тут до діла і тому він занадто добре виходить в драмі“. Все ж таки не бачу підстави, щоб притакнути осудові В. Келера (ст. 31): „Генрих VIII був образом короля, в яким Яків I міг себе бачити, хоч тільки в загальних рисах“.

В Генриху VIII Шекспіра маємо мудрого і справедливого володаря, цікавого до науки, охорону слабих, який допомагає праву до побіди, в безогляднім визиску вищих верств.

Коли Шекспір надав Генрихові VIII певні риси справедливості, то незгідно з історією, бо Бакінгема страчено не за державну зраду, тільки тому, що походив від Едварда II: отже міг бути претендентом до престолу. Усунення Вулсі також у Шекспіра неслухно мотивоване. Тому що він не міг залагодити в Римі прихильно для Генриха VIII справи з Катериною, його усунено з найвищого уряду.

Згаданий вже В. Келер помиляється передусім у тому, що бачить в Якові I. тільки добрі прикмети. Коли б він бачив у ньому химерність, то ми згодились би, що її зобразив поет у Генриху VIII, що очевидно несвідомо, бо не міг собі дозволити зробити це явно. До того про Якова I є на кінці твору згадка в словах найвищої похвали, тому Шекспір не потребував звертати уваги на Якова I через Генриха VIII.

ВИСНОВКИ.

1.

Бути королем це значилоб: бути учасником безсмертності, заживати любови і глибокої пошани („Macbeth“, I, 4 (22-27) від підданих, які є лише завідателями королівського майна („Macbeth“ I, 7 (25-28)). Король не є обов'язаний до ніякої відповідальності супроти підданих. Він — найвищий суддя в державі — не може бути смертними потягнений до відповідальності:

What earthly name to interrogatories

Can task the free breath of a sacred king? („King John“ III, 1 (147-148)¹⁾

Коли край кривавиться даремно в полі, то кривавиться за свої гріхи. (Henry V, V, 4 (1)). Навіть присяга не зобов'язує володаря до нічого:

„An oath is of no moment, being not took

Before a true and lawful magistrate

That hath authority over him that swears“ (3 Henry VI, I, 2 (22-24)²⁾

Підданий не може ставити ніяких домагань до короля (3 Н. VI, VI, 6 (6)), йому залишується тільки дорога просьби. Король із своїм двором творить осередок життя в державі („Hamlet“, III, 3 (13-25)). Не дивуватись, що поет представив також тих, яких опанувало самолюбство, жадоба золотого кола (of the golden circle). Король був наділений такими незвичайними правами, що для них записувано душу темним силам:

„But for a kingdom any oath may be broken:

I would break a thousand oaths to reign one year“ (3 Н. VI, I, 2 (16-17)³⁾.

Цей погляд про незвичайні привілеї короля поділяли обидва сучасні Шекспірові пануючі. Королева Єлисавета сказала, що вона підлягає тільки Богу. (Ranke, цит. Май-Родер, ст. 39). Шекспір мав і свій погляд на це. Доля Ришарда II є найкращим доказом, що Шекспір думав про тих, які самотньо опирали свою владу на спеціальних управненьях. Шекспір змалював королів

¹⁾ Яке ж земське ім'я може жадати від помазанника божого відповідальності?

²⁾ Присяга не важна, коли її не зложено перед владою правдивою й правосильною, що має владу над тим, що присягає.

³⁾ За ціну королівства можна зломати кожен присягу: Я зламав би тисячу присяг за рік панування.

такими, якими вони, на його думку, були. Він звертався і до таких постатей, в яких зображенню міг висказати і свої думки про короля, не минаючися з історичною правдою. Так було в „Генриху V“. Генрих V був вицвітом його молодечої, творчої доби, тому не має він всіх прикмет, якими повинен відзначатися взір Шекспірівських королів. Такий взір можемо собі витворити, беручи на увагу найкращі прикмети інших королів Шекспіра.

Володар мусить передусім старатися про добро держави; він визначається любов'ю вітчизни і своїх підданих. Він сам хоробрий, справедливий і суворий у виконанню звання: „Pardon is still the nurse of second woe“ („Міра за міру“)¹⁾. Він посібник мистецтва і наук. Він визначається гідністю, маєстатом і непохитністю видержати на раз вибраній позиції. Велич і блеск повинні відзначати його двір, який променіє на цілий край. „(His) palace full of tongues, of eyes, of ears“ („Tit. Andron“. II, 1)²⁾. Король є загалом взором для своїх підданих. Як Шекспірового джентелмена (Проф. Айхлер, ст. 368), так і його короля знаменує риса позірно холодного виступу. Його король признає владу Бога³⁾ над собою, якому в покорі піддається.

Кількома такими прикметами визначалися також сучасні Шекспірові володарі. Розумна, хоробра, сувора і одна з найблискучіших^{**)} королев Єлісавета всеціло жила для вітчизни. Вона, як і її наслідник були добродіями мистецтва і наук. Королева Єлісавета любивалася клясичним образованием; Шекспір сам любив представляти героїчних жінок, яких багато в античному світі.

¹⁾ Прощання стає причиною дальшого зла.

²⁾ Його палата повна язиків, очей і ух.

³⁾ Проф. Айхлер (ст. 365) говорить про цю християнську рису, про яку Шекспір не часто згадує, але яка для нього і для всіх його сучасників була самозрозуміла й містилася властиво вже в середньовічній „gen-tillesse“.

^{**)} Вона сприяла розвові найрізномродніших ігор. Вона лишила по собі гардеробу, яка складалася з трьох тисяч суконь, зроблених із найдорогоцінніших матерій (Крейтен, ст. 197). Притім вона сама була приневолена виступити проти незвичайної виставности убрань. Штайніцер (ст. 287) пише: „В році 1597 королева Єлісавета видала розпорядок проти надзвичайної виставности убрань, в якім назвала цілий ряд заборонених річей, починаючи з перетиканого золотом, або сріблом брокату, а кінчаючи дамасценськими клямарами і покритими оксамітом сідлами“.

2.

Коли ми віднайшли¹⁾ так багато характеристичних рис із володіння Єлисавети і Якова I у Шекспіра, то маємо підставу думати, що його постаті мають багато сучасного поетові. Знаємо, що ім'я такого Дрейка вже за його життя називали безсмертним. Його корабель, яким об'їхав світ, казала Єлисавета зберегти на пам'ятку англійської слави для всіх будучих поколінь. Сер Ришард Гренвіл (Крейтен, ст. 185) боронився одним кораблем проти 50 еспанських кораблів, з яких кожен був два рази більший від його. Він згинув спокійний, бо сповнив обов'язок для рідного краю, королеви, честі і релігії.

Доба, що була така багата на великі особистості в практичній, літературній і науковій життю, тому що була така буйна, мусіла бути багата і на тих честилюбних, деспотичних, тих палких людей, яких зобразив Шекспір. У Шекспірівському заклику до поєднання маємо на сорок літ вперед вказівку на будучу революцію.

Сучасник Шекспіра Дейн'ел так писав про силу („Power“): „Power... that proudly sits on others crimes; charged with more crying sins than those he checks... Whilst man doth ransack man and builds on blood and rises by distress“.“) Цей настрій находимо також у Шекспіра. Він пізнав його зло в життю і закликав до реформи. Найбільший представник англійського слова скінчив так із своїми реформаційними плянами, як зачав найбільший представник діла в Англії Кромвел: з Божим словом*).

Кромвел єднає в собі також найкращі прикмети Шекспірівських володарів: Генриха IV, Генриха V і Проспера, так як помічники великого діла Протектора нагадують різкі, боеві постаті з творів Шекспіра.

В кожному разі Шекспір зобразив у своїх постатях велику правду, бо вони були можливі на англійській землі, вони там були. Різкі, розумні горожани Англії, збагачені знанням людини, яке їм дав Шекспір, підбили опісля світ під свою владу. І могли вони це зробити, коли у них навіть сини люду, як Шекспір і Кромвел, виявили стільки знання життя.

¹⁾ З того переконаємося, що Шекспірове сформулювання завдання драматурга в „Гамлеті“ (II, 2, 547-548) було вже його сильним переконанням. Акторів називає Гамлет: „the abstract and brief chronicles of the time“ (есенційною, короткою хронікою часу).

²⁾ Сила, що гордо сидить на інших злочинах, обтяжена різкішими гріхами, ніж ті, що над ними панує... Муж нищить мужа і будує на крові та знімається вгору через чуже нещастя.

*) Притім боронив він реформації Єлисавети, в якій дальшим розвою Кромвел підхопив слушний момент до революції.

Шекспір вказував більше разів на конечність реформи тобто він не був вдоволений фактичним станом. Щоправда, поет дав нам також образ програної в „Юлію Цезарі“, головно для незрілості люду. Але коли возьмемо на увагу такі деспотичні постаті, як Ришард III і Генрих VIII і Шекспірові державні пляни, виложені в „Бурі“, то немає потреби вважати Шекспіра абсолютним прихильником монархії. Гуманістичний дух доби, дух свободи проявився також у Шекспіра.

3.

Як новик, у тяжкім матеріяльнім положенню, при ворожій виступі академіків проти нього, як одного з цих нижчих, при відмові двірської дами, при мабуть труднім доступі до двору, боронив він зразу засади: оцінювати людей відповідно до заслуг. Ще в „Гамлеті“ каже він: „your fat king and your lean beggar is but variable service, two dishes, but to one table“ (IV, 3, 24-26)¹⁾. В „Королі Лірі“ виражується він про упослідження Едмунда за його позашлюбне походження як про „curiosity*) of nations“ (I, 2, 4)²⁾. Правило Келера (ст. XV) нарушено Шекспіром; а саме Келер був переконаний, що Шекспір не підніс нікого з нижчих до ряду героїв. Він помиляється, бо князь із „Міри за міру“ одружився з Ізабелею, таки „з тих нижчих“. Для цілого Шекспіра це безумовно за мало.

З Шекспірової молодечої доби походять слова про традицію:

„There is a history in all men's lives,
Figuring the nature of the times deceased;
The which observed, a man may prophesy,
With a near aim, of the main chance of things
As yet not come to life, which in their seeds
And weak beginnigs lie intreasured.
Such things become the hatch and brood of
time“. (2 Henry IV, III, 1 (80-86)³⁾.

Ці слова про традицію знаменні для Шекспірової молодечої доби, коли він, як згадано, передусім бажав цінити людей відповідно до заслуг.

¹⁾ Ваш товстий король і худий жебрак є тільки двома різними стравами для того самого стола.

²⁾ Це не мусить бути погляд Шекспіра, але знаменне, що він так виражується.

³⁾ пережиток народів.

³⁾ У кожного чоловіка міститься історія прожитих днів. Коли на неї звернемо увагу, можемо пророкувати недалеке майбутнє, що в зародку виростає з минулого. Так то виколується дія часу.

Пізніше Шекспір змінив дещо своє становище, поручаючи оцінку за ступнями і клясами; притім він зовсім не залишив оцінки по заслугам. Не войовничого короля поставив він своїм землякам як ідеал згідно з вимогами Макіявеля, який уважав першим обов'язком володаря знати воєнне мистецтво, але ученого і притім покійного Проспера. В тій добі Шекспір щораз більше вимагає оцінювання згідно з сумлінням: Так на тій дорозі він прийшов знов до рівної оцінки людей.

Ми досі приглядалися королям Шекспіра в порівнянні з джерелами і з сучасним йому життям. Яке ж їх відношення до переживань самого поета? Шекспіра прославлено як одного з найоб'єктивніших поетів. Повп сказав, що колиб ми не мали назви осіб у його творах, то всежтаки ми означили би якнайдокладніше, що кожна розмова належить іншій особі: так різно держить Шекспір свої постаті, кожна має свою мову*). А все-таки можемо говорити про особисті настрої в його поетичній творчості. Ми ж бачили відступлення від джерел, прим. в таких постатях, як Ришард II, Ришард III, Гамлет, Лір і Генрих VIII. Їх спричинили особисті настрої, особисті заміри поета. Тони прощення з романсів, їх лагідна казочна настроєвість залишили слід також у „Генриху VIII“.

4.

Вже сказано, що королівські постаті з „Історій“ овіяні „by poetical grace“. Це з більшим правом треба це сказати про пізніші постаті поета, бо в них саме передав нам поет найбільші скарби поезії. Не як політик, або соціолог (хоч передбачив події на пів століття) має Шекспір запезнене місце між безсмертними, але як знавець людей і як поет. Людині він сказав, що сильний і розумний може числити на успіх в життю, що добрий грач у життю виграє. Штуку гри треба собі засвоїти, бо від доброго обізнання з нею залежить життя. Це ідеї, які знов у наших часах виринають у Голсверті („Strife“, „The Skip Game“). Як поет дав Шекспір такі скарби, що належать до найбільших досягнень. Його словами, як поета, не яким його політичним епіграмом, хоч і їх дуже багато в його творах, кінчу цю студію:

„The poet's eye, in a fine frenzy rolling,
Doth glance from heaven to earth, from earth
to heaven;
And as imagination bodies forth

*) Шюкінг зазначає, що так не є завсіди в Шекспіра.

The forms of things unknown, the poet's pen
Turns them to shapes and gives to airy nothing
A local habitation and a name.
Such tricks hath strong imagination,
That, if it would but apprehend some joy,
It comprehends some bringer of that joy (A. Midsummer-Night's Dream, V, 1 (12-20) ¹⁾).

Також у нашому обсягу був Шекспір всеобіймаючий геній, своїми почуваннями доторкався цілої людськості, він був також „some bringer of a joy“ („Генрих IV“ і „Генрих V“), а в „Бурі“ виступив він як творець фантастичних світів, незнаних постатей.

¹⁾ Око поета в незвичайнім захопленні дивиться на небо, то знову на землю. І коли уява творить незнані речі, перо поета надає їм форму, місце й ім'я. З такою вмлістю ділає уява, що треба їй тільки підійнятися в радість, і вона зараз побачить носія цієї радості.

Загублена українська грамота половини XV віку.

Палеографічно-лінгвістичний нарис.

Подав

Іван Огієнко.

I.

Проф. В. Розов у своїй праці: „Українські грамоти“, Київ, 1928 р. під ч. 92 на ст. 168—169 передрукував із відомої праці А. В. Уляницького мировий лист поміж Яном Бучацьким та молдавським канцлером Михайлом, передрукував просто з Уляницького, хоч і свідомий був того, що видання це мало наукове. Іншої ради для В. Розова не було, бо оригіналу розшукати він не міг: „гдѣ оригіналь, не извѣстно“, пише автор на ст. 168. Звичайно, жадного опису цього документу Розов не дав, бо самого оригіналу не бачив; ніякого опису не дав, своїм звичаєм, і А. Уляницький.

Не знаю, чому власне В. Розов не розшукав був оригіналу, бо жвін знаходився там, де й усі інші акти, що їх видав А. Уляницький, — у Московськiм Головнiм Архiвi Мiнiстерства закордонних справ. Я знайшов тепер оригінал цієї цікавої й цінної грамоти, яку й видаю тут, даючи до того докладний опис її з самого першотвору.

Цікава доля нашої грамоти. Віки вона переховувалася в польськiм Короннiм Архiвi в Кракові, і тільки 1765 р. з наказу короля цей Коронний Архiв привезено до Варшави. 1794 року, як Суворов узяв Варшаву, Архiв цей помандрував до Петербургу, а пізніше дипломатичні акти, а між ними й наша грамота (лист), передано до Москви, до Головного Архiву Мiнiстерства закор-

донних справ. Нарешті, 1924 р. нашу грамоту — разом із іншими актами—ревіндиковано з Росії до Польщі, і тепер вона переходить в Варшаві, в Головнім Архіві, під № Zam. 79, картон 13.

Писано листа на простому пергамені, що в деяких місцях зовсім зм'як, а де-не-де має й дірочки, напр. їх аж три коло лівого злому. Пергамен у середині шорсткий і ніби його крейдою набито; в деяких місцях робить вражіння, що його ніби підшкреблювано. Наша грамота дуже цінна також оцим своїм пергаменом, — це кирилівський палімпсест, що такі рідкі в нашій палеографії. Дійсно, в багатьох місцях зовсім ясно знати, що попереднє письмо змите, але рештки його таки позосталися й їх можна прочитати ясно, — це було письмо кирилівське. Так, над кінцем слова лятвиновка зверху ясно видно з колишнього письма ...вино; над свкн 16 рядка видно гот; початкове мы першого рядка написане на старшій к, або може на хрисмоні, цебто для написання нашої грамоти скористали з якогось старшого писання, теж грамоти, змили старе, а пергамен використали для нового листа; таким способом знищено взагалі не мало старих грамот. Треба сказати, що позостале з попереднього письма часом заважає читати нове письмо. Кусок пергамену—неправильний чотирикутник: ширина його зверху 30 см, долі 29,5 см, висота 16,5 см.

Долі пергамен, як то постійно буває в грамотах, заломлений вдвоє; залім 2,5 см високий і закриває зліва 3 рядки, справа 2 рядки (останні) тексту. Лівий верх залому був відрізуваний ножиком, але ще тримається, він на 1,8 mm широкий, на 13 см довгий; на цьому різаному на його лівім початку знати рештки старого письма, іншим чорнилом, виразно знати ...KV...

Складається наша грамота 2×3, цебто два рази в висоту й три в ширину; але знати, що складалася й 3×3.

Долі до залому, якраз під словом нашію з 18 рядка, привішено малу печатку. Оклад її з сірого воску, овальний, довгий на 5,3 см, широкий на 4, 2 см; глибоко в окладі (в „ковчезі“) міститься сама сіра печатка, кругла, на 2,1 см в діаметрі. Посередині знати герба,—ніби велике М на щиті, але все це неясне, по-сіріле, по боках кругом напис, але прочитати його не можна, бо все витерте. Печатку привішено на пергаменовій поворозці, на 0,7 см широкій; поворозка коротенька, від привішення до печатки 1,7 см. Для привішення в заломі зроблено один малий поземий проріз, на 0,7 см широкий. З протилежного боку входять коротесенькі обидва кінці поворозки.

На звороті (in dorso) грамоти ніяких давніх написів нема. Подано два латинських змісти акту, один з 1730 р., N 119 (був 79). Праворуч маленька, на 2,2 см в діаметрі зелена печатка з XIX ст. унціяльним письмом: * МОСК. ГЛ. АРХИВЪ * М. И. Д. Кольор пергамену in dorso жовтавий, тоді як спереду він білявий.

Перед написанням листа відлініювали маргінеси його—верхній, лівий і правий, і цю раму для письма добре знати на звороті акту, дальше писання йшло вже без лінійок, принаймні їх тепер ніде не знати. Розмір писаного 22,5 × 13,2 см; маргінеси: верхній 2,4 см, лівий 2,8 см і правий 4,5 см; справа рядки кінчаться більш-менш рівно, бо про те дбав писар. Чорнило трохи зблідло, часом розтерлося. Письмо — півуставний, нестаранний скоропис, цебто скоропис із деякими півуставними рисами; літери високі на 1,5—1,6 mm, письмо трохи похилене вправо (у окремих літер часом нахил і вліво). Розпочинається лист дуже простеньким хрестиком (хрисмон), 3,4 см високим, 0,4 см широким, що займає 4 рядки тексту. Початкового ініціалу нема.

Форма окремих літер виразно вказує, що це молдавський скоропис половини XV-го віку. В *a* права лінія опускається додолу; у *b* великий діл; *v* кругле, в рядку лише верхня мала головка, решта опущена додолу; у *z* верхня перекладаина піднята вгору зліва направо; у *d* довгенькі ніжки додолу, нахилені одна до одної, права трохи менша від лівої; *e* різниться від *є* дуже рідко; *є* тільки на початку декількох слів; *ж*—на середньому стовпчику петелька кінцями вліво; *z* на взір латинської *z*; у *л* ліва лінія довша від правої, а права маленька й товста; *м* зложено ніби з двох *л*; *o*, крім звичайної форми, буває ще на взір трикутника вугликом догори, або на взір уставного *o*, що пишеться в два рази; головка у *p* трикутнікова, а хвіст вправо загнутий; *c* пишеться в два рази, майже прямокутне; *t* триноге; *y* з хвостом вліво, звичайно в сполученні з *o*: *oy*, буває й без хвоста *v*; у *ц* права тоненька лінія просто додолу; *ч* однобоке; у *ь* часом є рисочка між *ь* та *і*, уставної форми *ы* тут нема зовсім; у *ч* верхня головка піднімається над рядок і закинута вліво, часом головка долі не з'єднана, як то часто маємо в молдавських грамотах; *ѳ* легко змішати з *z*,—у *ѳ* зверху або петля, або лінія перехрещена; *ж* найрізнішої форми, часом це *л*, де до попередньої додано ще ніжку. Як бачимо, письмо належить до молдавської школи, там воно звичайне.

II.

Грамоту нашу вперше видав В. А. Уляницький 1887 р. в відомій своїй праці: „Матеріали для історії взаимныхъ отношеній Россіи, Польши, Молдавіи, Валахіи и Турціи въ XIV—XVI вв.“ („Чтенія въ Императорскомъ Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ“, книга 3 за 1887 р., № 85 на ст. 95—96. Видання нашої грамоти, як і всі інші в цій праці, з сьогоднішнього погляду зовсім ненаукове. Через те, що українці часто цитують це видання Уляницького, а проф. Є. Тимченко навіть широко використав його для монументального видання Київської Академії Наук: „Історичний словник українського язика“, Київ 1930 р., спинюся трохи докладніш на виданні нашої грамоти (листа) в Уляницького, щоб показати, що користати з цього видання для лінгвістичних цілей у жаднім разі не можна.¹⁾

Видаючи листа Яна Бучацького, В. Уляницький допустився таких відступлень від оригіналу:

1) Титла порозкривав, не зазначивши доданих літер, поставив свої знаки розділові та великі літери, яких ув оригіналі нема.

2) Грамоту видав гражданкою, а тому замість буков оригіналу *ш, ѿ, ѡ, ѣ, в, є* ужив *о, я, кс, у, е*.

3) В старовину панувала звичка виносити над рядок кінцеву приголосну, при чому *з* чи *ь* у цім випадку по ній ніколи не ставиться; рідше виноситься також кінцева приголосна складу. Те саме маємо і в листі Івана Бучацького, але Уляницький у своїм виданні (йдучи, зрештою, за прикладом тогочасних російських видань) усі винесені літери позносив до рядка, а по них іще й додав від себе *з* чи *ь*, ніде того не зазначивши. Для лінгвіста таке суб'єктивне поводження з оригіналом просто недопустиме, бо воно веде до ненаукових висновків у багатьох випадках. Ось приклади:

Оригінал :

визнака

оуслышнѣ,

Уляницький :

визнавамъ

оуслышитъ

¹⁾ Про те саме див. ще мої статті: „Дві грамоті воеводи валахського Івана Мірчі Великого“ (в „Byzantynoslavica“) та „Дві найстарші молдавські кирилівські грамоті 1388 року“. Див. іще мою працю: „Як видавати молдавські грамоти“ в „Записках Чину св. В. В.“ за 1935 рік.

прѣ, тѧ, тѢ	предъ, такъ, томъ
нѣ, тыѣ нѧ	ихъ, тыхъ, насъ
поминѧ, заплатѣ	поминати, заплатитъ
бѣѣ, имѧѣ	быть, имаеть
нашеѣ, тѢ	нашего, того
пѧдѣсѧѣ, тридѣсѧѣ	пятьдесять, тридѣсять
оузѧѣ	оузьяль
правѣѣ, мѢвѣѣ	править, молвить
лѣѣ, печѧѣ	листь, печать

Як бачимо, рк. *оуслышѣѣ, имаѣѣ* і др. Уляницький раз передав *оуслышитѣѣ*, а другий — *имаеть*, але чому власне так, не знаємо; так само зовсім суб'єктивно Уляницький передає *infinitivus*: то на *-ти*, то на *-ть*, хоч ув оригіналі було *т* винесене. Передавати *вызнаѣѣ* через *визнавамъ* так само нічим не оправдане, бо могло на кінці бути й *-мо* або *-мы*.

4) Саму грамоту Уляницький відчитав ліпше, як інші в його виданні, чому помилок у нього небагато; зазначу:

<i>оригінал:</i>	<i>Уляницький:</i>
вызнаѣѣ	визнавамъ
паны	пани
имаѣѣмъ	имаемъ
ѡстали	отстали
пѣнази	пѣнязни

Крім цього Уляницький зовсім не відчитав одного місця: *оу пѧѣѣѣ. ѣѣ.*, подавши: „оу пять...“ ; в 10-м рядкові по слові „живота“ Уляницький зовсім непотрібно поставив..., тоді як там нічого не пропущено. Замість *ис паномъ 3,9, тоты 14* Уляницький дає: *и съ паномъ, то ты*.

Ото ж, як бачимо, видання Уляницького не можна признати науковим; скажемо, для лінгвістичних дослідів воно зовсім не тільки не годиться, але й просто шкідливе, бо постійно вносить баламутство й ніколи докладно оригіналу не передає.

Проф. В. Розов у своїм виданні: „Українські грамоти“ 1928 р. просто передрукував видання Уляницького, але зазначив у примітках деякі помилкові його читання. Гражданський текст Уляницького Розов непотрібно передав кирилицею, а це, звичайно, повело до нових помилок проти оригіналу; скажемо, в оригіналі по приголосних звичайно пишеться *ѣ*, рідше *ѣ*, а Розов все це передав через *ѣ*; *ѣ*, *ѡ*, *ѣ* передав Розов через *кѣ*, *ѡ*, *ѣ* і т. п.;

звичайно, значно ліпше було б передрукувати цю грамоту просто гражданкою, як то Розов зробив на ст. 140—141. Крім цього, Розов у заголовку грамоти говорить про 80 гривень, тоді як наша грамота на 50 гривень.

Лист Івана Буцацького писаний у Самборі 3 серпня, але рску на нім не зазначено. Уляницький помістив листа під ч. 85, між грамотами 1458 і 1459 роками. Дійсно, поміж 1456—1462 канцлер-логофет Михайло жив у Галичині, під опікою короля Казіміра; на цей час може вказує й те місце в грамоті, де говориться (рядок 16), що Михайло може правити з Яна свій борг перед королем. Плутоват датовання вказівка, що Ян Буцацький помирився з канцлером Михайлом у присутності жінки воєводи Іллі, а сам Михайло зветься канцлером Олександра († 1455 р.). Воєвода Ілля в маї 1443 р. був осліплений, а це певне вдова його, Марина з Польщі, також проживала в Галичині. Що наш лист походить десь дійсно з кінця 50-х років XV-го століття, вказує на це й те, що Ян Замойський († 1605 р.), секретар короля Сигізмунда Августа, який упорядкував у Короннім Архіві в Кракові молдавські грамоти десь у другій половині XVI-го віку, нашу грамоту помістив під 1457—1460 роками. В грамоті нашій є вказівка, що Ян обіцяє вернути борг у п'ятницю по святі Божої Матері (це 8 вересня), а в 1458 р. це свято припадало власне на п'ятницю, й тому цей рік треба відкинути (його чомусь прийняв В. Розов), позостануться тоді десь 1459—1460 роки. Наш Іван Буцацький згадується в грамоті короля Володислава III 30 мая 1441 р. як староста Теревовельський („Iohannem de Bucza cz capitaneum Trebowliensem“),— це запис короля на 100 марок за взяті у старости 4 коні (див. Пташицькій: Описаніє книгъ и актовъ литовской метрики, 1887 р. ст. 229; цілу грамоту видрукував Dr. A. Prochaska: Materyały archiwalne, Львів, 1890 р. ч. 118).

III.

Подаю тепер саму грамоту, списану з оригіналу.

А се мы панъ. янъ буцацкнй ісѣ литвинова кызнава то снмъ листомъ нашимъ (2:) каждому доброму. кто жъ то на нъ. оузрнтъ. илн его оуслыши чтовчи. аже што (3:) коли есми й мали межн нами мерзачку іс паномъ мнхйломъ канцлкремъ. алеѣа(4:)ндра воєводннѣ. и мы есми пришѣши прѣ княгнню. илнша воєводиноую. и прѣ (5:) и^х паны мѣдавскни. прѣ паномъ браєвичемъ. и прѣ паномъ прѣккалбвомъ и прѣ па (6:)

номъ вытолтомъ и прѣ панѣмъ шандромъ. и прѣ паномъ костею дановичемъ. (7:) и прѣ паномъ деннсомъ. ѿ семи смирились и сътокмилиса. ѿ буск мѣрзачки (8:) ѣсми пвсти (sic, -ли) мимо са ѿ не ѿмаемъ тыхъ мимошѣшихъ дѣлаъ ѿ мѣрзачо поминѣ (9:) на вѣки. али ѿмаемъ вѣи и слюкуемъ ис паномъ михайломъ оу вѣрной приа. (10:) зни до нашѣ живота. а таже на то еднанню ѣсми ѿстали панъ михайлу (11:) пѣдесѣ гривенъ. ино есми слюкиан заплатѣ панъ михайлу по матцѣк (12:) вѣжѣи. оу пѣкѣ. вѣ. гривѣ. а тридесѣ. гривенъ. ѿмаемъ заплатѣ. ѿ рожтѣк (13:) хѣѣ. за чотыри недѣли. а коли вѣхми то не пополнили ѿ не заплатили (14:) панъ михайлу на тоты дни вышѣписаныхъ а мѣ са пѣдаемъ. ажебы оузѣ (15:) бѣ нашемъ имѣнии оу карловѣк пѣдесѣтъ во ловѣ. а воземши воли. ѿмаѣ (16:) на ѿ свои пѣназни правѣи предѣ королемъ. а мы противѣ емъ не маемъ ни (17:) што мѣвѣи. а коли вѣхми мѣвили то вѣхми мѣвили противѣ нашѣи (18:) чти. на то есми дали нашѣ ли ѿ печѣ нашу привѣсили в сему нашемъ (19:) листу оу самворѣк мѣѣ авгѣ оу третни дѣ.

Примітки. 1: Перед ынъ стоить вліво скривлена палочка, це замість крапки, пор. рядки 4,5. 1: Слово воучацкий читається зовсім зле, бо сильно витерте, особливо - ки -. 1: У визнаві́ буква ы дуже неясна, власне початкова частина її ніби не має головки долі, а тому скидається й на и. 4: По слові княгиню стоить у значенні крапки довгенька рисочка, але менша як у 1-м рядку по панъ. 5: В слові паны кінцеве ы, власне головка в початковій частині (як у ы в 1-м рядку) досить витерта, чому скидається й на и. 5: По слові мѣдавскии в значенні крапки стоить така сама риска, як в 1-м рядку по панъ. 6: У слові вытолтомъ буква ы написана з малою головою долі, такі ж ы в слові визнаві́ 1 і паны 5. 7: и съ... початкове и неясне. 8: у ѿмаемъ на кінці не зовсім ясне ѣ. а його недописана форма, як видно з інших прикладів, вказує таки на ѣ. 10: Перед а таже знати сліди попереднього письма; під т дірочка, що сталася по написанні грамоти. 11: По слові матцѣк в значенні крапки довга риска. 12: пѣкѣ (пятокѣ) читається ясно. 12: В слові гривѣ дірка над г, а друга забрала зовсім ь. 15: Початок слова пѣ ніби наведений густішим чорнилом і написаний, здається, по підшкребленому. 19: У слові самворѣк буква м не має закінченого правого боку, а тому дуже нагадує н. 19: Поміж словами авгѣ та оу порожнє місце на 5, 7 см, як го звичайно розтягується в грамотах останній рядок.

IV.

Правопис нашої грамоти звичайний для молдавських українських грамот XV-го віку. В грамоті дуже рідко розрізняється є від є, перше пишеться на початку слів єго 2, єсми 7.10; панує кругле є скрізь. На початку слова пишеться тільки оу, а в середині у або ъ, але в середині буває й оу: вѣчцацкни 1, добромѡу 2, чгѡуци 2, вѡвѡдиноѡу 4. Букву ѡ маємо тут не тільки на початку слів, але і в середині по голосній: ѡнѣ 1, ѡлишѡ 4, приѡзни 9, по приголосній тільки ѡ: мѣрзѡчкѡ 3 і др.

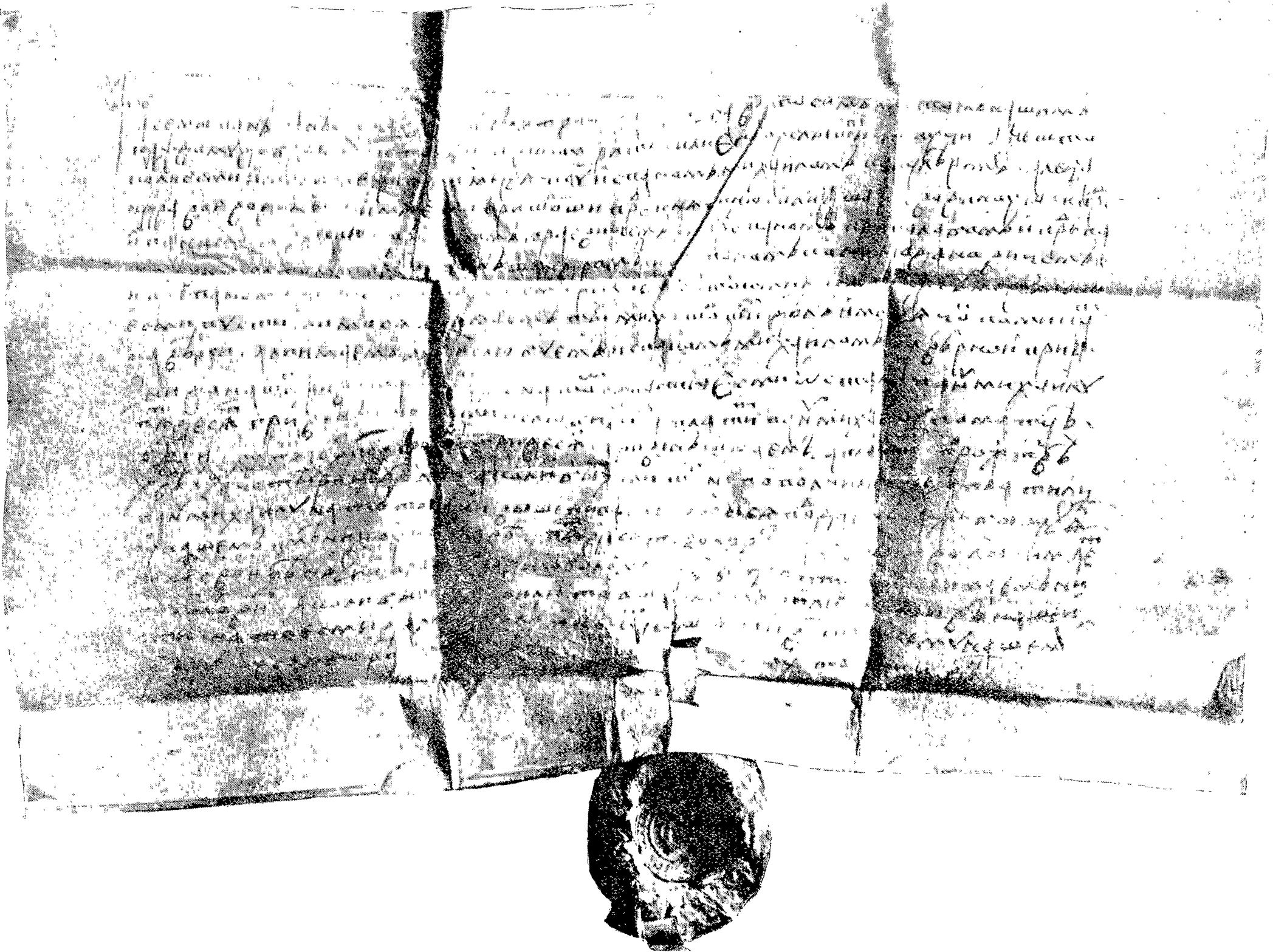
Над початковими голосними, але не над всіма, ставиться, придиha найрізнішої форми, — це або малесенька рисочка, або інше. В молдавських грамотах дуже часто ставиться кендема (дві варії) " над ѡ, те саме маємо й тут, але з однією варією, в мѡ 16 і мѡ 1, вѡмѡ 15. Титло різної форми: або просто догори вигнута лінія, або лінія з кінцями додолу, чи в різні боки. Як знака розділового вживається тут або крапки, або рисочки різного розміру, часом великої, що нагадує чистий придиh або і.

Тогочасним звичаєм, кінцева приголосна слова чи складу може бути винесена над рядок; винесена літера звичайно покривається титлом (але не завжди); правда, в нашій грамоті винесення не часте. Закінчення прикметників -го часто пишеться так, що над слово виноситься тільки г, а о опускається: нашѣ 9, тѡ 13.

Офіційною мовою молдавських канцелярій в XIV — XVII віках була мова українська, тому й наша грамота писана літературною західноукраїнською мовою XV віку. Правда, наша грамота не написана в молдавській канцелярії, — її написано в Самборі, але я не виключаю можливості, що цього листа написав хтось із молдавських писарів.¹⁾ З молдавською школою в'яже цей лист не тільки правопис, мова, але й форма літер.

Усі ознаки мови нашої грамоти — це ознаки українські. Часте оу замість ѡѡ, напр.: оуѡѡ 14, оуѡк 7, оу вѡрної приѡзни 9, оу нашѣмѡ ѡмѡкни ѡѡ карловѡк 15, оу третин дѡ 19. Повноголосне королѣмѡ 16, при частім предѡ 16. Часта зміна е на о по ч, ш: чѡтыри 13, мѣрзѡчѡ 8, ѡпришѡши 4, мѡмѡшѡши 8. Приставне

¹⁾ Напр. Луцька грамота (борговий лист) короля Володислава воеводи молдавському Петру 1388 р. — то грамота зовсім молдавська; див. мою працю: „Дві найстарші молдавські кирилівські грамоті 1388 року“.

ЗАГУБЛЕНА УКРАЇНСЬКА ГРАМОТА ПОЛОВИНИ XV ВІКУ.

i:- іслюбили 11, не паномъ 3. 9. Поплутання *и* з *ы*: вытолтомъ 6. В канцлѣремъ з *ѣ* — то *i*. При сполученні ірраціональних з пливкими вокалізований голосний постійно перед пливким: пополнили 13, мѣви 17, мѣвили 17 bis, вытолтомъ 6, мѣдавскими 5, мерзачку 3, мерзачки 7, мерзачѣ 8, тільки один раз маємо прѣккаломъ 5 (мадярське *porkolab*); це цікава риса, що вказує нам на відсутність тирновського (патріярха Євтимія) правопису по канцеляріях половини XV-го віку.

З фонетичних рис зазначу палатальність *ц*, *ш*: мѣм 19, нашъ 18, нашу 18; зміна *к* на *ц* у по матцѣ 11; *цьс* дає *ц* в воучацкини 1; по *к* може бути й *и*: мерзачки 7; што 2. 17.

З форм зазначу: живий у західноукраїнських говірках L¹ на *-ю* зам. *-и*: на тѣ єднанню 10; D¹ муж. роду тільки на *-у*: панъ михайлу 10. 11. 14; A¹ третин 19, A³ західноукраїнське тоты 14. Закінчення *infinitivus*'а наш писар усе писав над рядком: вѣ 9, заплатѣ 11. 12, мѣви 17, поминѣ 8, правѣ 16, а тому нема змоги сказати, чи тут маємо звичайне *-ти*, чи може й *-ть*. Для Pr 3¹ маємо оуслыши 2 і оузритъ 2. Pr 1³ кінчиться на *-мъ*: нмаемъ 8. 12. 16, са пѣддемъ 14, слюбвемъ 9, але выхми 13. 17 bis. Часті зложені форми перфектума: єсми дали 18, єсми ймали 3, єсми іслюбили 11, єсми ѡстали 10, пѣсти [ли] 8, єсми смрилисѣ 7, способу умовного: выхми мѣвили 17 bis, выхми пополнили 13, форми ці ще й досі живі в західноукраїнських говірках.¹⁾ Форми з *имаемъ*: ймаемъ вѣ 9, ймаемъ заплатѣ 12, нмаемъ мѣви 16, ймаемъ поминѣ 8, ймає правѣ 15—16. Participia: воземни 15, пришѣши 4, мимомѣши^x 8, чтоучи 2.

Синтаксичні риси: межн нами 3, противъ емъ 16, противъ нашей чти 17—18, не паномъ михайломъ канцлѣремъ алеѡандра коєводинѣ 3—4, прѣ княгиню илиша коєводиною 4.

З цікавіших слів зазначу: али 9, мерзачку 3, мерзачки 7, мерзачѣ 8²⁾, мѣвили 17 bis; з румунського прийшло: сѣтокмилсѣ 7 (погодилися, рум. *tăcma* договір); народні форми імен: Ab¹ костью б, Ab¹ дѣнисомъ 7.

Як бачимо, мова нашої грамоти — то західноукраїнська мова XV-го ст., в якій багато живих рис.

¹⁾ Див. мою монографію: „Українська літературна мова XVI го ст.“, 1930 р., ст. 375—384.

²⁾ Пор. західноукраїнське *мерза*, а також *мерзити*, *мерзеній*.

Польський вплив, що сильний як в українських так і в молдавських грамотах, в нашій листі зовсім мало помітний, і поза деякі окремі слова — *паны*, *сюквѣмъ 9*, *илы* — не виходить; *Лѣна єднання 10* відомий і в живих західньоукраїнських говорах; *мы вызнавѣ* — з канцелярської термінології.

Цікаво ще зазначити, що в нашій листі зовсім нема церковнослов'янського впливу, і крім *прѣдъ* нема чого відмітити, — красномовний доказ, що нова українська літературна мова зростала без усякого впливу мови церковнослов'янської. Ця ж така риса в'яже нашу грамоту ще більше з молдавською школою, де церковнослов'янський вплив постійно був дуже малий, тоді як в грамотах українських він помітно більший.

Із усього вищесказаного роблю такі висновки:

1. Оригінал грамоти Яна Бучацького, написаної в Самборі 3 серпня, не загубився, але знаходиться в Головному Архіві в Варшаві.

2. Дотеперішні видання українських і молдавських грамот, особливо ж видані в першій половині XIX-го віку, а часто і в другій, мають багато помилок, і для наукових лінгвістичних праць зовсім не придатні.

3. Серед українських грамот XIV—XV віків маємо й такі, що належать скоріш до молдавської канцелярської школи, як і грамота наша.

4. Мова цих грамот — тогочасна західньоукраїнська мова, з великим числом рис живої мови; в цих грамотах польський вплив завжди досить помітний, натомість вплив церковнослов'янської мови надзвичайно малий.

З української лірики ХVІІ в.

Подав

Михайло Возняк.

У рукописному відділі Курніцької Бібліотеки зберігається під ч.1125 збірник кінця ХVІІ поч. — ХVІІІ в.¹⁾, де побіч польських пісень, віршів тощо задержалися тексти чотирьох українських пісень. Перша з них не відома з іншого тексту. Ось ця :

Pieśń Ruska.

Czom, czom, Diwonko, smutne liczko maiesz,
Czom oczenkami smutno pohladaiesz ?
Boiuseż ia toho, kolib ty dawnoho
Do swoho serdeńka nemiła druzenka.
Czom że ty smutnenka, skazy prawdu szczyru.
Pokoł ne skazesz, potul ne uwiru.
Ne tuży ty sobi, koli Ia lub Tobi ;
A koli neluby, szukay dawney zhuby.
Ach, ach, serdeńko, Bohu prysiachu²⁾ (sic),
Szczo Ia nad Tebe inszoho ne maju.
Poszli wsenki proczki, iak hlanuli oczki
Na Twoi siuzbonki do moiey Diwonki.
Ach, serdenko, ne seż, ia toie znaiu,
I lublu Tebe, o niszczo nedbaju.
Bis stoit o bidu, da wsmich czy neprydu,
Szczo, trochu pobywszy, pokinesz, lubiwszy.
Ach, serdenko, hoden takij smicha,

¹⁾ З цим збірником міг я зазнайомитися в науковій роботні Бібліотеки Оссолінеуму, за що складаю щирю подяку Управам обох бібліотек, львівської й курніцької.

²⁾ Очевидно, помилка замість „prysiahaju“.

Kotryi lubit, a boit se hrycha albo licha.
 Kto vse uwazaie, toy sercia ne maie.
 Ty, moia poticho, nedbay ty na lichu.
 Ach, ach, serdenko, wiray serciu momu:
 Lubluż Ja Tebe krypko bez soromu.
 Da toż pono lichu, szczo lublu ne ticho,
 Szczo tebe iubiti bez bidy ne byti.
 Ach, ach, serdenko, ne bud mały wiry:
 Boh nechay sudyt, chto Tobi neszczyry.
 Serce moie ruczyt, że, chot czas rozluczyt,
 Bez zadnoho trudu lubit Tebe budu.
 Buduż Ja Tebe tak krypko lubity
 Wsim wperesadu, pokol prydet zyti.
 Chot idi za hory, chot płyni na mory,
 Tebe nepokinu, za more popłynu

Найближча українська пісня курницького збірника не має ніякого заголовка. На половину коротший її текст надрукував акад. В. Перетц у другій частині першого тому „Историко-литературных исследований и материалов“ (с. 170—171) з рукописного збірника половини XVIII в. в ленінградській Публічній Бібліотеці (Q. XIV, № 127). Для порівняння старшого курницького тексту з пізнішим ленінградським наведу тут останній у фонетичній транскрипції з поправленням очевидних помилок, що їх зробив списувач XVII в.

Пойду в дубровоньку, Гляну по світоньку: Немаш миленького, Немаш хорошого ¹⁾ ! Хто в жалю споможе? Ти сам, кріпкий Боже, Побий вороженьки За їх неправдоньки. Чи я сижу в хаті ²⁾ , Чи я лягу спати, Стоїть мій миленький	В очах хорошенький ³⁾ . На мураві грають, Пташеньки співають; Я бідна думаю, Радости не маю. Доля проклятая, Мати нещасная, Що мене ⁴⁾ зродила, На біду пустила. Повини, вітроньку, Скажи новиноньку,
---	---

¹⁾ В оригіналі: миленького, хорошаго.

²⁾ В ор. хате.

³⁾ В ор. мои миленьки, хорошенки.

⁴⁾ В ор. мя.

Що милий ділає
Із ким розмовляє^{1.)}
Знай же собі добре
Що^{2.)} не інша вина:
Ти к моєї смерті^{3.)}

Самая причина.
Як на гробі станеш,
На могилу взглянеш,
Припомниш утіхи,
Радоснії^{4.)} сміхи.

При перечитуванні кінця тексту цієї пісні відразу впадає в очі, що він попсований; не задержався добре в пам'яті людини, що від неї текст пісні закріплений у збірнику половини XVIII в.

Переглядаючи дальші тексти, надруковані в праці ак. В. Перетца з того самого збірника, бачимо, що пісня з початковими словами „Доля проклятая, мати нещасная“ (с. 172—173) соїть у найтіснішому зв'язку з піснею „Пойду в дубровоньку, гляну по світоньку“. Ось ця друга пісня в фонетичній транскрипції:

Доля проклятая,
Мати нещасная,
Що мене^{5.)} вродила,
На біди пустила.
Взойду на гороньку,
Гляну по світоньку:
Немаш миленької,
Немаш хорошої.^{6.)}
Пойду в дубровоньку,
Гляну по світоньку:
Ходить миленькая
Сама єдненькая.^{7.)}
Нелзя приступити,
Туги розділити.^{8.)}
Музиченьки грають,

Пташечки співають^{9.)};
Я бідний^{10.)} думаю,
Що чинити маю.
Ой, Боже мой, Боже,
Хто^{11.)} мні допоможе!
Побий вороженьки
Од моєї дівоньки^{12.)}.
Да текуть річеньки^{13.)}
Да барзо бистреньки:
Риба до^{14.)} рибоньки,
А я до дівоньки.
Ой, гляну (я) в воду
Да на свою вроду:
Ой, видиться, красна,
Да доля безшасна.^{15.)}

^{1.)} В ор. Повинтам вѣтронку, скажу (!) новинонку, || Цо милый дѣлаеть и с кем разговляеть.

^{2.)} В ор. Знайте себѣ добре, цо.

^{3.)} В ор. смѣрти.

^{4.)} В ор. на утѣхи, радостные.

^{5.)} В ор. Что меня.

^{6.)} В ор. Немашь милѣнкой, немашь хорошей.

^{7.)} В ор. единенкая.

^{8.)} В ор. раздѣлвити.

^{9.)} В ор. пташички вспѣвають.

^{10.)} В ор. бѣдны.

^{11.)} В ор. кто.

^{12.)} В ор. Побѣи вороженки от моеи девонки.

^{13.)} В ор. реченки.

^{14.)} В ор. да.

^{15.)} В ор. Ой видитца красна, да доля бѣсца(с)на.

Між першим і другим наведеними оце текстами заходить одна різниця, а саме, що в першому співачка виливає свою любовну тугу за своїм милим, у другому змальована туга співака за своєю любкою. Обидва тексти вийшли з однієї й тієї самої пісні, що заховалась саме в курніцькому збірнику. Цікаво, що хоча пісня „Доля проклятая, мати нещасная“ ще більше попсована ніж „Пойду в дубровоньку, гляну по світоньку“ в порівнянні з первісним текстом, більше попсований текст заховав любовну тугу співака по своїй любці з первісного тексту. Ось-цей первісний текст пісні:

Poydu w dubrownku,
 Chlanu poswitonku:
 Nemasz milenkoi,
 nemasz choroszoj.
 Ktoz zalu pomoze?
 Oy ty krypki Boze,
 pobij worozenki
 od moiey diwonki.
 Nech switom nemutiat,
 Zdradonki ne krutiat.
 Prynes mene, Boze,
 do moiey (ho)spoze,
 Nech swoie serdenko
 potiszu nudnenko,
 A moie oczonki
 nech otrut slozonki.
 Oy tiazkoz mi, tiazko,
 hołowoncy wazko:
 Bidna, hołowonko,
 bez tebe, diwonko.
 Sirota neznaiu,
 Sczo czynity maiu;
 hde tebe szukaty,
 ne mohu zhadaty.
 Powini, witronku,
 Skazy nowinonku,
 Sczo luba diłaie,
 Skim sie zabawłaie.
 Pod lisom ryczonka
 Oy szumit bystronka:

Ryba do rybonki,
A ia bez diwonki.
Dikiie zwierata,
moie sokolata,
Nech ia zwami stanu,
na miłuiu chlanu.
Moiaz to diwczyna
krasnaia kalina:
Jak ze nelubity,
Czomuz nesłuzyty.
Na murawi hraiut,
Ptaszonki spiwaiut,—
Ia, kozak, dumaiu,
lubosty neznaiu.
Dolaz nesczasnaia,
Maty proklataia,
Sczo mene zrodila,
na bidu pustyla.
Czy ia lachu spaty,
Czy ia siadu wchaty,
Stoit ma milenka
Woczach horoszenka.
Nechay hoczay zhinu,
Jesce nepokinu,
pokol zyt(i)a stane,—
pomozy, muy Pane.
Smerty, chde bywaiesz,
Czom ne prybywaiesz ?
Steli mohilonku,
Vmru zadiwonku.
Koli nach¹⁾ (sic) chrobom stanesz,
namohilu chlanesz,
Vroni slozonku
day namohilonku.

Третя українська пісня курніцького збірника дозволяє з тексту пісні „В смутной хвилѣ, смажной долѣ для якої причини“, надрукованої в праці ак. В. Перетца (с. 168) із рукописного збірника віршів і пісень у Бібліотеці ленінградської Ака-

¹⁾ Очевидно, помилка зам. „nad.“.

демії Наук з-перед 1729 р., виділити вставку, що не належить до тексту пісні. Сам текст пісні курніцького збірника більше правильний і виглядає ось-як:

Smutna chwila wsmaznuy doli ziaкои¹⁾ przyczyny ?
 Wden y wnoczy płaczut oczy dla lubey²⁾ diwczyny.
 Bez prestanne serce smutno otym rozmyslaie³⁾,
 Wik prymaty, newmiraty sposobu nemaie⁴⁾.
 Zyt wlubosty wodlechłosty ruwna sme(r) ty nuda⁵⁾,
 awmiraty ieszcze znaty nit Bozoho⁶⁾ suda.
 Stworco nebes⁷⁾, ty dorochy, ty steszki prostuiesz,
 Ty od ⁸⁾ wika czołowika na rukach pistuiesz.
 Bez twey woli włos naymneyszy nepuyde⁹⁾ wzahubu:
 Wodnym słowi na chołowi wsyч¹⁰⁾ znaiesz rachubu.
 Preswiataia twoia wola nech nadm(n)oiu bude¹¹⁾.
 Tebe wziaty wpersze swaty, potym choczu lude.
 Bo bez twoho preznaczenia prozna moia tucha:
 Ty sam daiesz, obiraiesz, a ne lude druha¹²⁾.
 Tak¹³⁾ na twoiu swiatu wolu wsenko¹⁴⁾ poruczaiu
 Tobі poiу pisn wpokoiu¹⁵⁾, Tebe weliczaiu.

По рядкові „Ти од віка чоловіка на руках пістуєш“ приходить у надрукованому тексті ось-яка вставка:

Ой, не ходи, сердце мое, миленкий, за мною;
 Сам ти знаєш, самъ вѣдаєшъ: нерѣвня с тобою.
 Ой, ти панъ, ти богачъ, да не зровняємся,
 Тилко наша сухотонка, що ми кохаємся.
 Любилися, кохалися, нас мати не знала:
 Не дай¹⁶⁾, Боже, рогатися, якъ черная хмара.
 Ой, пливай же, селезеню, розмахай водою;
 Ой, любая розмовонка, серденко, с тобою.
 Нехай судят, нехай гудят¹⁷⁾ хоч на свое лихо,
 Ми с тобою, сердце мое, любѣмся тихо.

1) Відміни надрукованого тексту такі: В смутной хвилѣ, смажной долѣ для якої. 2) любой. 3) Безпрестанно сердце вяне о чом розмишляти. 4) приймати, еще знати способу не маєть. 5) равно смерти нужда. 6) нѣсть Божия. 7) Створца неба. 8) от. 9) Без Божої волѣ влосѣ меньший не поидеть. 10) В одномъ словѣ на головѣ всѣмъ. 11) со мною будетъ. 12) Замість цих трьох рядків маємо в надрукованому тексті один; Самъ Богъ друга назначаєть, а потом и люде. 13) Я. 14) усе. 15) пѣснь покою.

16) Надруковано: Нехай.

17) Надруковано: чудят.

Четвертий і zarazом останній український текст у курніцькому збірнику це „Piesn Ruska“ з поч. „Diwoyka tiazeyko wzdychaje.“ З дуже попсованим текстом заховалася ця „шалма свѣцькая“ в галицькому співанику з початку XVIIIв. Видав його ак. Михайло Грушевський в XV й XVII томах „Записок Наукового Товариства ім. Шевченка“. Пісня, про яку тут мова, надрукована на сс. 43—45. Сам співаник дістався в рукописну збірку Ан. Петрушевича в Бібліотеці Народнього Дому у Львові (ч. 135). На лл. 48б, 49аб приходить тут оця „шалма свѣцькая“³⁾:

Дѣвчинойка тяжейко вздыхає.
 А шож собѣ за туженку задає?
 Краса з личенка испала,
 Чорни очи заплакала.
 Нетайная мужа,
 Що ходит без мужа.
 Шож тому за причина?
 Чемъ рубочьком очейки криєш
 И дробніє слізойки сѣєш?
 Прошу, нехай буду знати,
 Чого плачешъ, якої страти.
 Не псуй головонки,
 Знайдем способонки,
 Порадимъ тя здорову.
 Ой, друженку, друженку мои лубий,
 Ой, плачу ж я своєи згуби.
 А чужая сторонойка,
 Бѣдъна ж моя голово[и]нка.
 Нетайная мужа,
 Шо ходит без мужа.
 Що ж тому за причина?
 Я ся єму о вѣсем звѣрила,
 Да шом єго крѣпко любила:
 Постѣлалам постѣлойку,
 Подкладалам подушечку
 Єму под голови,
 Тѣшачися слови,
 Мовила, що мой власний.

1) Наводячи текст пісні, вношу в рядки надрядкові знаки.

Nedoli ia płaczu, nezchuby¹⁾:
 Wlubostys²⁾ mie wprawiw krasnu, odkazywaw, szco muy
 własny

teper (w) dorozoyku (w) swoju storonoyku
 Odiechaw muy spod¹ar.

Batkowi, matery(n) synec
 Nazwaw sie rodom wołynec;
 kazałam mu syrotoyka: dalekaia dorozoyka,
 Zabudesz lubosty, a un³⁾ poszczyrosty
 Obiciaw sie powernuty.

Zwiryłam sie iomu buła,
 Szcom ioch krypko lubyla.
 Un, to wsieyko poprymawszy⁴⁾, y odichaw, nekazawszy;
 nisam nebuwaie, niznaty nedaie,
 a ia syrota wtuzosty.

Nedamia⁵⁾ serdeyku woli:
 Nebude znaty nedoli,
 bo tak umiut lubosty: chotiaj chto
 pryimie y wchosty⁶⁾

Zawiernocho słuchu, maie wzamian tuchu,
 ale treba terpiety.

Dwa misiacz(e)yki minuli, iak mi wwiernuty (sic)⁷⁾.
 Teper iuz bolsz niz chodoyka⁸⁾, och lichaia prychodoyka,
 Czom znaty nedaiesz, czom neprybywaiesz
 do mene, diwoyki ?

Terpiaczy(m) wnachorodoyku⁹⁾
 daie boch¹⁰⁾ wsiem zasłuzoyku.
 Terplu a bochu molusie, huded (sic) um (sic)¹¹⁾
 muy, nezurusie;

koli mni znim zyty bude buch¹²⁾ sudyty,
 buch otum nech radyt.

В останньому тексті бачимо найбільше польонізмів із усіх пісень, заховані тексти яких дають наглядне свідцтво, що їх списував собі поляк, або спольщений українець, як на це вказує головню нерозрізнювання *z* і *z* у списувача. Непоправність запи-

1) = не згуби. 2) = В любости-сь. 3) = вун (він). 4) = поприймав-ши. 5) = Не дам я. 6) = і в гості. 7) Може: як ми обіцявся вернути. 8) (= годойка. 9) = в нагородойку. 10) = Бог. 11) очевидно, будет вун (він). 12) = Буг (Бог).

сів текстів пісень і відмінність їх у двох збірниках указує, що вони записані з уст того, хто співав їх. І тут бачимо наглядно, що чим пізніший запис пісні, тим більше попсований і розложений. Таким робом і давній запис пісень у курницькому збірнику й ступінь їх збереження промовляють без сумніву за тим, що при всіх чотирьох текстах маємо діло з зразками української лірики XVII в.

Два „старосвітські отченаші“ з часу Шашкевича.

До Зеленої в оттинійському деканаті, колись львівської, а тепер станиславівської єпархії, прийшов на адміністрацію по своїй ординації Михайло Галиковський (народивсь 1812 р.), що пізніше став там і парохом. Місцева метрика, яку мав я в руках завдяки радн. Юліянові Мудракові, зберегла цікаве свідоцтво праці нового пароха. З великим трудом прийшлося йому навчити своїх парохіян правдивого отченашу, що заступив два попередні, місцеві, старосвітські. На вічну пам'ятку вписав їх Галиковський у метрику й лишив таким робом для науки два цікаві документи місцевої релігійної освіти при кінці 30 рр. XIX в. Записи молитов не свідчать про те, щоб Галиковський належав до гуртка Маркіяна Шашкевича. Текст старосвітських молитов записав він латинкою, а свою увагу зробив польською мовою. Обидва записи Галиковського подаю ось-тут у тексті й правописі оригіналу.

М. Возняк.

Otczenasz I-szyj staroswiecki Żelenski, któren niżej podpisany na pamiętkę wieczną zanotował.

Na hori nenski, na zemły oddałeński stała Preswiataja Diwa, pid Otcem Nykołajom spała, pid czudownym obrazom, pryjszow idni Isus Chrystos: mamko moja, pryjszow jem tia pobużaty. Synku miy małenki, son my sia snyw na tia straszneki, szczos na Chresti rozbywany, szczos na Chresti zwiezany, tecze twoja krowcy doli krestom, tiło twoje widpadaje, jak kora wid derewa, derewec wszelakiy persty bije, ternowy winec na hołowu kłade. A w Nediłenku do obidonky, a w sóbótonku, koły sonienko schodyt, tohdy

Isusa Chrysta zaruczenku wodyt. Zweła jeho na Utrienie, z Utrienie na Wsenoczne, z Wsenocznoho na službu Božu, z služby Božoji na szympory, z szimporiw na syne more. Za tym synym morem Biłyj kamin lezyt, za tym kamenem stoły prestoły, za tymy stołamy Isus Xtos lezyt, hołowku spuszczenie, ruczki izložinie, nizky rozprosterynie, za nas hrisznych 5 razy muky położyw, 5 raz za nas hrisznych muki pryjmyw. Pryjszow Pawło z Petrom: hospody Isuse Chryste, szczo ty dumajesz? szczo ty za nas 5 razy muki pryjmajesz, i swoju krowciu proływajesz. Koły wam zyl moj muki, wozmit że wy krest w ruki, i pidit po wzdowz swita, koho zdyblete, czy stare, czy małe, cy slipe, cy chrome, cy durne, nauczycje. Chto toj preswiatoji Diwy bude wmity howoryty, za Chrystowu matier zhadowaty, szczo za nas muki prymała, swoju krowciu proływała, to bude wid P. Boha łasku maty, i tomu sia bude ray dopyraty, a pekło zamykaty. Budy Imia Hospodne błahosłowenno od nyńi i dowika. Amin.

Druhuj otczenasz.

Oy tam more, a sered mori Cerkowci z troma werchamy, a wti Cerkowcy Xtos sumyrnenki, kotony (sic, kotory) nas 7 raz widkupyw, 7 raz proswityw. Idy, Petre, na wkray swita, propowiday Ewanhelyje po switu, a chto bude toj howoryty, tomu bude pekło zamknene, a Nebo otworene.

Te Otczenaszy podpisany, gdy przybył do Zielony, zastał i z wielką trudnością co prawdziwego Oyczenaszu mogli nauczyć swych Parafian.

Halikowski
Paroch Zielony.

Псевдо-послання Маркіяна Шашкевича.

Написав *Кирило Студинський*.

У львівському сатиричному органі Осипа Мончаловського п. н. „Страхопудъ“ за рік 1887 в ч. 4 появилася друком вірш:

Не-Овидовы Heroïdes.

Послання Маркіяна къ своимъ просвѣтнымъ интерпретамъ.

Автор під віршом не підписався, хоча немає сумніву, що був ним Яків Головацький, ровесник Маркіяна Шашкевича, співвидавець „Русалки Дністрової“ (1837), впорядчик „Галицких Приповідок“ Григ. Ількевича (1841), чоловік, що по смерті Шашкевича продовжував його національну роботу, видаючи із своїм братом Іваном у Відні дві часті „Вѣнка“ (1846 і 1847), виголошуючи на соборі вчених (1848 р.) свою „Росправу о язиці южноруським і єго нарічіях“, а з поч. 1849 р. „Три вступительніи преподаванія о рускѣй словесности“, навіяні глибокою пошаною для рідної мови, пісні, культури і для зв'язків з письменством на Україні.

Одначе немовби якась зловіща доля йшла слідом за видавцями „Русалки Дністрової“.

Найкращого з-поміж них знавця мови, Маркіяна Руслана Шашкевича (ур. 6. XI. 1811 р., ум. 7. VI. 1843 р.), ентузіяста для єднання з Україною, що немовби нарочно для цієї цілі добирав поетичні та прозові теми про бандуристів, запорожців, про Богдана Хмельницького, що велів своїй пісні линутися понад Дніпро і Чорне море, що вслід за Яном Коляром вітав думками між Слов'янщиною, зломилі гіркі й важкі незгоди на 32 році життя.

Другий співробітник „Русалки Дністрової“, Іван Далибор Вагилевич (ур. 2. IX. 1811, ум. 10. X. 1866 р.) у хвилині, коли галицька земля будилася із сну у пам'ятний 1848 рік, а для її повного відродження треба було здорових рук і розумних мозків—опинився у польському таборі, де й змарнувався недоцінений поляками, а забутий серед своїх.

А третій із них, безсумніву, талановитий і освічений, Яків Ярослав Головацький (17. X. 1814, ум. 3 (15) V. 1888 р. у Вільні) вже від р. 1850 почав склонюватись у сторону Росії, творив нову літературну мову, напестрену церковщиною і російщиною (що її

ніхто за свою прийняти не хотів і не міг), хоча мав джерело у рідному слові й пісні та у творах клясиків з України. Катедри української мови і письменства у львівському університеті він не розвинув, молоді для студій над рідним письменством не виховав, а своєю діяльністю вводив розлад і хаос у ледви прозябаюче життя народу, що рвався до збереження свого національного обличчя та у прямуванні до своєї самостійності зустрічав колоди і глум саме від того чоловіка, що від 1837-49 року про неї говорив і сам у неї вірив.

Було це немовби якесь прокляття над галицькою землею, що два люди, які її будили із сну, кінчили не то що зневірою, але зрадою своїх найкращих мрій, виплеканих у молодості, вилеліяних серед переслідувань і поневірки.

Гарна була молодість Якова Ярослава Головацького, проведена на самоосвіті, на збиранні народніх пісень, на його наукових екскурсіях серед слов'ян, на його листуванні з сербами, словаками і чехами, що були для нього учителями, а для галицького письменства щирими помічниками і дорадниками.

Але як світла була його молодість, так невесела була його старість, хоча прожита серед достатку та десятиох наукових і ненаукових титулів, численних царських милостей, подарунків і ордерів. А сумна вона була тим, що нема хіба нічого страшнішого для людини понад те, коли вона топче власними ногами і зневажає власним пером свої молодечі пориви і працю, на які тільки висока ідейність здобутись могла.

Таким топтанням свого світлого минулого були Як. Головацького: „Не-Овидовы „*Heroides*“.

Що Головацький в часі свого побуту у Вильні був пильним дописцем до галицьких русофільських часописів, а зокрема до „Страхопуда“ і „Бесѣд-и“, про це знаємо із статті їх редактора, Осипа Мончаловського (1858—1(14) XI. 1906 р.) п. н. „Яковъ Федоровичъ Головацкій“, друкованої вже по смерті останнього в „Бесѣд-і“ за рік 1888, де на стор. 120 читаємо:

„Живя въ Вильнѣ и трудясь въ должности, не забывалъ Я. Ѳ. и своего тѣснѣйшаго отечества, Галичины. „Слово“, затѣмъ „Проломъ“, издания „Галицко-русской Матицы“, а въ послѣдніи два годы и „Бесѣду“ поддерживалъ Я. Ѳ. своими многоцѣнными статьями и совѣтами. Бодрость и свѣжесть ума не оставляли Я. Ѳ. до послѣднихъ дней, якъ о томъ свидѣлствуютъ мелкіи статейки въ сатирическомъ журналѣ „Страхопудъ“, для котораго онъ еще нѣсколько недѣль передъ смертю прислалъ остроумныя статейки, помѣченныя буквами Я. Г.“

В дійсності видрукував Головацький під згаданими буквами у „Страхопуд-і“ за роки 1887 і 8 декільки заміток, звернених проти поляків, жидів, Австрії, галицьких українців і німців.

І так „Загадка“ Лазаря Барановича до сихъ поръ нерозгаданная“ присвячена полякам. Головацький зібрав із твору Барановича: „Lutnia Apolinowa“ колючі приповідки про поляків (1887, ч. 12).

В другій статтейці, п. н. „Полякующі Русскіи“, накинувся Головацький на Спасовича, Пипіна, Ланіна і на галичан, „докторовъ Чертівськихъ (чи не Огоновських), Дзыбликовъ, Савчинскихъ“, що будьтоби влюбилися в Польщу, а за нею „даже наши наридники україноманы по видимому ухаживають“ (1888, ч.4).

У фейлетоні „Есть-ли евреи нація — существуетъ ли жидовскій народъ?“ писав Головацький, що жиди схлюються заєдно до сильніших, тому вони на Угорщині — мадярами, в Німеччині — німцями, в Росії — рускими, в Галичині — поляками, а рідко признаються до русинів. Коли гайдамаки погрожували їм нагайкою, жиди казали, що вони василіяни, про що „40 лѣтъ тому назадъ писалъ Яць Балагуръ (Як. Головацький) въ „Вѣнкѣ“ 1847, II, стр. 360. Сам Головацький збирав свого часу єврейські, жаргонові пісні, „въ которыхъ ясно изображается духъ евреевъ и представляется „жидовскій жаргонъ“. У статтейці передав Головацький декілька жидівських пісень, записаних ним у Дрогобичі, Косові і Бродах та накликував Ротшільдів, Гіршів, Бляйхредерів, щоби видали жаргонові пісні, коли хочуть дати доказ, що жиди є нацією (1888, ч. 6).

З історії відомо нам, що на місце „Dreikaiserbund-у“, „союза трьох цісарів“ (німецького, австрійського і російського) з вересня 1872 року, коли він уже в р. 1878 почав хитатися з причини балканського питання й остаточно сам 1884 р. розв'язався, утворено з поч. 1883 р. „Dreibund“ („союз трьох держав“ між Німеччиною, Австрією та Італією). Очевидна річ, що „союз трьох держав“ був звернений проти Росії. Його поновлено 6. V. 1891 року на 12 літ.

„Союз трьох держав“ Головацькому не подобався і тому він написав свої міркування у статтейці: „Николай Гоголь — политическій пророкъ“.

Пророцтво Гоголя добачував Г-ий в „Повѣст-і о томъ, какъ поссорился Иванъ Ивановичъ съ Иваномъ Никифоровичемъ“.

„Говорятъ — началъ Иванъ Ивановичъ — что три короля объявили войну царю нашему (три королі: прускій, польскій (австрійскій) и новоиспеченный италіанскій) за-

ключили тройственный союзъ противъ русскаго царя, пока не появился „въ печати договоръ, или, какъ другіе пишутъ, заговоръ“.

Але „чтожъ это за война? и отъ чего она?“ — і дав відповідь, що з Туреччиною за Болгарію.

„Но конецъ концемъ вы согласитесь, господа читатели, съ тѣмъ, что Николай Васильевичъ Гоголь — настоящій политическій пророкъ, предсказавшій нынѣшніи историческія событія сорокъ лѣтъ тому назадъ“ (1888. ч. 8).

Про останню статтейку маємо згадку в досі недрукованому листі Ос. Мончаловського із дня 8 (20) VI. 1888 р. такого змісту:

„За присланную хорошую статью: „Гоголь — политическій пророкъ“ искренне благодарю, но позвольте, Глубокоуважаемый Яковъ Ѳедоровичъ, что окончаніе ея немного измѣню, — страха ради прокураторского“.

Нав'язуючи „наридникамъ україноманамъ“ „ухаживаніе“ за Польщею, Яків Головацький старався дати докази в розмові з німцем п. н. „Розличіе между Русскими а Руськими“, що між ними є така сама різниця, як між deutsches und teutsches Volk, deutsche und teutsche Sprache. А різниця у виголошуванні така сама, як у німців. Один із них говорить: Eine gute Gans ist eine gute Gabe Gottes; а другий виголошує: Eine jute Jans ist eine jute Jabe Jottes.

Яків Головацький навів вірш Шевченка в перекладі Н. В. Гербея:

„Гетманы, гетманы, когда бы вы знали,
И вставши, взглянули на тотъ Чигиринъ,
Что вы обряжали, гдѣ вы пановали —
Заплакали-бъ горько и врьдъ бы признали
Козацкую славу въ осколкахъ руинъ“.

— Да вѣдь то руській языкъ! — сказаль удивленный нѣмецъ.

— Да, русскій и руській, значитъ...

— Одинъ“ (1887. ч. 20).

До таких висновків дійшов учений Як. Головацький на склоні своїх літ, щоб забавити галицьких читачів „Страхопуда“, а доскулити „наридникамъ україноманамъ“.

Та ще одну статтейку видрукував Головацький у „Страхопуд-і“ п. н. „Русскій и вѣнскій Сѣчовикъ“, а в ній глузував із віденських січовиків, що збиралися (!) відбивати „нашу країнську Дніпрову Січ, тай поставити нашого гетьмана і князя Пантелу І-го (Куліша), коли не схоче Кобург“. Союзниками їм будуть поляки, німці й Бісмарк, бо вже і так насадили німецькі колоністи картоплю і назви місцевостей змінили на німецькі. Віденські січовики будуть помагати Бісмаркові, але поки-що не

буде війни, бо в польських панів „не стало грошей на козацькі штани“ (1888, ч. 1).

Очевидна річ, що остання сатира на січовиків була відгомном статті філософа Едуарда Гартмана (1842—1906), інспірованої канцлером Оттоном Бісмарком (I. IV. 1815 — 30. VII. 1898), а поміщеної у часописі „*Gegenwart, Wochenschrift für Literatur, Kunst und öffentliches Leben*“ 1888, том 33, ч. 1-3 п. н. „*Rußland in Europa*“¹⁾.

Було це на переломі 1887—8 р. Над Європою стояла чорна хмара, що заповідала війну, наразі між Австрією й Росією, з приводу уступлення кн. Олекс. Батенберга і укняження Фердинанда Кобурга. Та не було сумніву, що услід за цим спалахнула би ново французько-німецька війна, а з нею загально європейська.

Бомбою, що сполошила воєнних демонів, була політична стаття Гартмана, що розглядала справу поділу Росії на випадок некорисного для неї висліду війни. На думку Гартмана, Фінляндія припала би тоді Швеції, Бесарабія — Румунії, з Естонії, Ливонії, Курляндії, Ковенщини і Виленщини утворено би Балтійське королівство, а „сточище Дніпра і Прута було би уладжене, як Київське Королівство“.

Гарантію стану посідання Швеції й Балтійському Королівству дала би Німеччина, Румунії й Київському Королівству — Австрія, на основі відпорно-зачіпних союзів проти Росії, при підчиненні воєнних сил тих держав, вразі війни, прововоді Німеччини й Австрії. В Польщі повернули би до сили умови поділу з 1795-го р., корисні своїми стратегічними границями; Австрія одержала би вільну руку на Балканах. Новонабуті землі були би тягарем Німеччині й Австрії, та вони мусять покористуватись засобами Польщі в можливій, пізнішій війні з Росією. На думку Гартмана, „при повній нездібності польської нації до самообмеження своїх пристрастей і до політичної поміркованости в її жаждобах, самостійне Польське Королівство не залишило би інтриг і змов, поки не підбрало би під свою владу всіх країв, що колинебудь були під Польщею, та у своїй манії великості було би постійним джерелом небезпеки для світового мира, ще більше ніж Росія“. Ці причини приневолять Німеччину й Австрію перемогти знану неохоту збільшувати кількість своїх польських підданих.

„Зазначеного цим способом зменшення Росії на 16¹/₃ міл. неруських жителів і на 18 мільйонів у Київському Королівстві об’-

¹⁾ Дуже гарну аналізу цієї статті подав др. Степан Томашівський у статті „Бісмарк і Україна“ в „Літопис-і політики, письменства і мистецтва“ 1924, стр. 66, 82, 114, 178 і д. З неї я користаю.

єднаних білорусів та українців — значить, страти більш 35 мільйонів душ — повинно би бути доволі, щоб з'ясувати і найбільш віруючому мрійникові про володіння над світом, що Європа все ще має способи, щоб деревина не росла в небо“.

А втім, і обкороєна Росія збереже необхідні життєві умови, щоб далі бути великою державою і сповняти культурну місію в Азії: вона матиме ще 54 мільйонів людей з доступом до Балтійського, Чорного й Каспійського моря.

Загально вірено, що за Гартманом, автором-філософом, скривався автор-політик і то з неабияких, сам Бісмарк, а це напсувало гумору царській владі й тому до війни не дійшло. Сама концепція Гартмана віджила у світовій війні у зміненій формі, а серед воєнних невдач Росія стратила чимало земель неруських, польських і українських на користь нових державних творів, а між ними й Польщі.

Не розумів пересторог Гартмана Яків Головацький і тому піднімав на глум українців, не думаючи про те, що до війни не дійшло тільки тому, бо на царській Росії терпла шкіра перед можливими територіальними стратами на випадок некорисного висліді війни.

Однаке на рівні з царською владою ненавидів Головацький Німеччину й Бісмарка, якому присвятив ще одну, щоправда, мало дотепну статтейку про сімох швабів п. н. „Якъ изображался страшный furor teutonicus въ прежнее время и якъ представляется онъ въ 1888 году?“ (1888, ч. 4).

Такі статті видруковав Яків Головацький у „Страхопуд-і“ під своїми ініціалами **Я. Г.**

Були це дешеві дотепи старого чоловіка, царського урядовця, що могли подобатися прихильникам русофільства, а передусім тим з-поміж них, що окрім своїх партійних газет та церковних книжок нічим більше не цікавилися та вірили в могутність і непобідимість російського царя і в один „руській языкъ“ від Вислока, чи Сяна аж по Камчатку. Говорив тут Головацький від себе, не прикриваючись нічиім авторитетом.

Але в „Не - Овидовыхъ Heroid-ахъ“ він зловжив імені Маркіяна Шашкевича, вкладав свої думки в його уста, хоча він давно помер, не міг промовити, ані проти поглядів Головацького йому нав'язуваних, запротестувати.

Яка ж була причина виступу Якова Головацького? Привід дала йому брошура професора львівського університету, Омеляна Огоновського (З. VIII. 1833 — 28. X. 1894 р.), видана львівським товариством „Просвіта“ в р. 1886 п. н. „Маркіянъ Шашкевичъ, про его жите і письма“.

Вийшла вона в етимологічному правописі, уживаному тоді по галицьких школах. Ціллю брошури було пригадати галицьким селянам про життя і значіння чоловіка, що будив галицьку землю із довгого занепаду до нового життя. Саме в 1887 р. минала 50-та річниця видання „Русалки Днїстро-ої“, тому брошурка підготувала ювілей.

Писана вона складно. На перше місце поміж „руською трійцею“ вибивається у ній Маркіян Шашкевич. Його прямування до відродження нації, його любов до рідної землі, до її минулого, до зв'язків з Україною і Слов'янщиною ілюстрував Огоновський поезіями Маркіяна, оригінальними і перекладами. Відмічував теж Огоновський його дбальсть про освіту рідного люду, якого мову вивів із сільської стріхи на світ, підніс її до мови письменства, привернув їй права у громадському житті. Писав також Огоновський про те, як в р. 1848 дня 2 травня зав'язано Раду руську і на вступі віддано поклін пам'яті М. Шашкевича, як проголошено тоді одність Галичини з цілим українським народом, як опісля на соборі учених, що відбувся у днях 19—26 жовтня 1848 р., Іван Гушалевиц (4. II. 1823—2. VI, 1903) посилав свою пісню від Сяну, Буга і Дністра на філії Дніпра і води Чорного моря, як Головацький відчитав свою важну „розправу о язиці руськім“, а в ній доказував, що він є „осібним, самостійним і стародавним“ та різним від мови московської і польської.

Одначе всі ті самостійницькі прямування, на гадку Огоновського, підтинали російські учені (Погодін), свої власні люди (Зубрицький) та „руські слабодухи, задурені московськими фальшивими пророками“, що „воліли засісти до готового стола і живитись панською їдою, ніж заробляти собі на хліб насущний і аж у далекій будуччині вижидати ліпшої долі. Їм наговорено багато про могутність російського царя і відтак увірили вони, що належать справді до великого, російського народу, перед котрим тремтить вся Європа. Такі обаламучені русини перестали займатись долею рідної мови і народности та гадали собі, що їм для добра батьківщини не треба вже нічого робити бо всяка поміч прийде непохибно з Росії. Тому то стидались вони писати по руськи і намагались заступити в письмі рідну мову якоюсь дивовижною мішаниною, в котру входять слова і звороти мови церковно-слов'янської, руської, російської (московської), польської тай зразки складні німецької. По російськи не вміли вони ще писати, а впрочім боялись заявити себе москалями перед урядом цісарським“. (стр. 87).

Одначе, писав Огоновський, „нашій безталанній батьківщині прийшла поміч від України саме тоді, коли руський люд

остався без провідників, коли руська мова вертала до давнього свого пристановища — до хлопської хати. Україна подала руку Галичині і відвернула її від пропасти, в котру летіла стрімголов“. Тут виступив вже був значно раніше Котляревський, що „підніс на Україні мову мужиків (хлопів) до мови письменної“. „Відтак час від часу появлялись інші талановиті мужі, що видавали письменні твори в мові рідній, одначе ні один з них не достиг слави Шевченка. Хотяй його твори були звістні на Україні вже в сорокових роках цього століття, то в Галичині заговорили про Шевченка аж по його смерті (1861 р.). Мов гомін труби архангела здвиг галицьких русинів з мертвоти духової голос апостола правди і науки, — голос безсмерного кобзаря. Всі русини в Галичині стали читати пісні і думи віщого поета Шевченка, що звіщав своїм землякам братерство братнє, свободу і волю, що повставав проти самоволі володарів, проти всяких кривд, які робили пани людям бідним. Особливо молодь руська виривала один другому з рук твори кобзаря і загорілась любов'ю до найменшого брата, котрий без просвіти коротав вік невеселий. Здавалось тоді, що Русь галицька займе вже раз гідне становище супротив поляків, що всі полюблять свою мову і свою нарōдність“ (стр. 89-90).

Та прийшов зловіщий рік 1866. „Прусаци побили австрійське військо під Садовою і завдали Австрії удар тяженький. Тоді московські слов'янолюбці переслали галицьким своїм приятелям тую вість, що Австрія ось-ось розпадеться та що Росія ще в осені 1866 року забере Галичину. І от наші слабодухи набрали відваги та й в часописі „Слово“ заявили перед світом, що галицькі русини не є русинами, але росіянами (москалями), що ми досі дурили себе і других, мов то ми русини. Ми бо — говорили приятелі московських слов'янолюбців — належимо до великого російського роду, що числить 60 мільйонів душ; наша мова — російська, а не якась малоруська; тепер ми відразу станемось сильними та не убоїмось ні поляків, ні німців, бо хто посміє стати против царя російського. Досі не могли ми цього явно сказати, бо гадав би хто, що хочемо відірватись від Австрії і прилучитись до Росії, але тепер Австрія, поборена прусаками, то нам про неї байдуже; ми маємо свого батька, що нас до себе забере“ (стр. 90—1).

Стаючи на становищі окремішности українців, Огоновський послуговувався ненауковою теорією Фр. Духинського про туранське походження великоросів, що бутьтоби вони „повстали з накорінку чужого, а цим накорінком були фінни, що сиділи в північних сторонах від Руси, а тоті фінни змішались з двома

слов'янсько-ляцькими племенами в'ятичами і радимичами, котрі сиділи в тих сторонах, де тепер лежить Москва“ (стр. 92)¹⁾.

„Ми є, писав Огоновський, народом самостійним і зовемося русинами, почавши від десятого століття, отже через дев'ять віків. Проти назви „Русь“ станула назва „Москва“ в віці дванадцятім, коли на північ від Руси утворилося окреме князівство суздальське, а опісля велике князівство московське, котре в шістнадцятім віці стало називатись царством московським. Назвою „Русь“ визначувалась наша батьківщина аж до віку сімнадцятого, коли то царі московські прозвали цим іменем свої землі, а також Україну по лівім березі Дніпра. Тоді то наша батьківщина втратила свою назву з волі сильних царів і проте була приневолена оглядатись за іншим призвищем, щоби не пропасти без сліду межи народами Європи. Але всякі інші назви означали тільки частину нашої батьківщини і не могли довго устоятись. Такими назвами були: „Мала Русь“, (супроти Велико-Руси, або Москви), полуднева Русь, Гетьманщина (назва від козацьких гетьманів України). Найліпшою назвою є „Україна“, бо означає більшу часть нашої вітчизни. Тому то деякі патріоти руські зовуть Україною цілу Русь, галицьку, українську і поліську, а відтак руську мову називають українською“ (стр. 93-4).

Закінчив Огоновський свою популярну брошуру похвалою для народньої партії в Галичині, що почала розвиватись у шістдесятих роках, видавала часописи „Вечерниці“ (1862-3), „Мету“, (1863-5), „Ниву“ (1865), „Русалку“ (1866), „Правду“ (1867-70-72-80), „Діло“ від 1880), для її діячів, а зокрема для пок. Вол. Барвінського (25, II. 1850 — 3, II. 1883 р.), для письменників з Буковини, що йдуть рука в руку з галицькими українцями, а вкінці згадав про те, що „на Україні не вільно тепер по руськи писати і говорити“, хоча Хмельницькому, як з'єднав Україну з царем московським, „обіщовано зберігати всякі права народні і хоча в Росії хіснутатись даром божим — мовою, іншим народам не борониться“ (стр. 95-101).

Це був би зміст брошури Ом. Огоновського про Маркіяна Шашкевича. Автор ні одним словом не подразнив особисто Головацького, а навпаки не на одному місці згадав про нього як про члена „руської трійці“ і про його заслуги на полі галицького відродження. Може подразнила Головацького обставина, що в брошурі про Маркіяна визначено йому перше місце, але його признав за ним сам Головацький у „В'їнку“ за рік 1847, так само писав про нього Микола Устиянович і так оцінювало його громадянство у 1848 році.

¹⁾ Про Духінського гляди: М. Возняк: „Під гаслом: На Дніпродо Києва“, Діло 1935. ч. 96-8 і 100-101.

Одначе заболіли Головацького широкі згадки в брошурі Огоновського про „руських слабодухів“, бо до них він також належав. Міг Головацький вдарити на Огоновського за його думку про туранське походження великоросів, але не мав права накидатися ані на Шевченка, ані на Куліша, ані на галицьке українство та підсувати йому залежність від поляків, мниму вислугу польській справі й фарисейство супроти власних починів. І не мав права Головацький глузувати з імени „Україна“, бо такої самої назви уживав Шашкевич у своїх творах. А що найважливіше, не вільно було Головацькому зловживати заслуг, праці та поглядів Шашкевича, що стояли у різкій суперечності з пізнішими поглядами Головацького, а не з тими, що він мав їх до 1849 року.

Вірш Головацького, писаний, без сумніву, талановито, але з чималим цинізмом і ненавистю до українства, а що мені доведеться звести думки автора до властивих границь, я передаю його в цілості:

Не-Овидовы Heroïdes.

Послание Маркіяна къ своимъ просвѣтнымъ интерпретамъ.

Галичо-Вкраїны вы вожді, Головы тожъ „Просвѣты“!
 Пішу зъ-за грѣба до васъ въ фѣрмѣ Овида стихѣвъ.
 (Вы профѣсоры, знаете дати цѣну гексамѣтрамъ,
 Тѣже змѣркуєте вы, добрый ли мой пентамѣтръ.)
 Знать, Омеляне, тобѣ, и тобѣ, Олександрѣ великій,¹⁾
 Вжѣ переѣлась хвальба вѣчна тогѣжъ кобзаря;
 Мало вамъ стало все одного величати Шевчѣнка,
 Або велѣли Ляхи ще и у нѣга найти;
 Або вы хочете мѣлкость свою такъ хитро покрыти,
 Слѣвлячи бѣудто другѣхъ, що вамъ подобны они.
 Такъ и на гадку моѣ прійшло вамъ доброе имя,
 Такъ и зворушили вы тихій во грѣбѣ мой сонъ.
 И загудѣло въ просвѣтныхъ подѣяхъ всюда Маркіяномъ,
 Въ кѣтъ вже на хвилю Тарасъ, въ гѣру бо ставлять менѣ.
 А не такъ то менѣ, якъ больше нашу Русалку —
 Нашу — я кажу, бо трѣхъ мала она насъ батькѣвъ:
 Именно Ярославъ, Руслана-менѣ й Далибора²⁾,
 Зъ нихъ-же лишь первый жиѣ; онъ то и скаже вамъ все.
 Да и сказаъ же онъ вамъ и слѣвомъ, и дѣломъ, и жизнью:
 Якъ то бывали и мы трѣшки подобны разъ вамъ:
 Якъ то увлѣкшися разъ фонетизмомъ сѣрбского Вука,
 Мы забажали новымъ Русь одарити письмомъ.
 Смѣхъ подняла изъ того вся Русь розумна, имѣвшая
 Азбуку вѣчну свою; стыдно потѣмъ было й намъ!

¹⁾ Мова тут про Ол. Барвінського і про його шкільні підручники.

²⁾ Ярослав — Яковъ Головацькій, Русланъ — Маркіянъ Шашкевичъ, Далиборъ — Иванъ Вагилевичъ.

И отказавшись мечты ребяческой въ злѣдахъ Русалки,
Мы повернулись назадъ къ Руси старинной письму.
Я-жь и вскорѣ списалъ вамъ Читанку и Abecadlo,
Да и тѣмъ способомъ змыль юности грѣхъ изъ себѣ.
Вы же лишѣ за той грѣхъ рѣшились менѣ величати,
Бѣ, очевидно, самы вгрязли по уха въ той грѣхъ.
А що вы притчею стались нынѣ въ русскомъ нарѣдѣ,
Що и въ исторіи вамъ мѣстца поважного нѣтъ:
То и защиты потреба якои на ваши затѣи —
Сперва былъ тою Тарасъ, въ крайной же нуждѣ днесъ я!
Но не замѣтили вы, що въ инномъ змыслѣ фонетизмъ
Былъ у Шевченка колісь, въ инномъ творился у насъ.
Цѣль тамъ была: отъ сѣверной Руси письмомъ отдѣлѣтись,
Выйшоль же рѣздѣль вразъ съ тѣмъ отъ своей Руси старѣй,
Ба и рѣздѣль отъ Церкви славянскои, съ нею-жь зрослася
Жизнь и исторія вся нашихъ всѣхъ русскихъ племѣнь.
Впрѣчемъ вашъ Кулішъ змѣнялся, да щѣ и нынѣ змѣняесь,
Мы же Русалки письма радо зреклися сейчасъ.

Такъ не дивъ: що зъ-за грѣба я кличу, я протестую
Що не фонетикъ я былъ, але все етимологъ.
Тѣже невѣрно поддаѣте вы менѣ ваши програмы;
Мрѣи дитинны про Сѣчъ и про козацкую Русь.

Вѣдъ козакѣвъ я любилъ, но любилъ щиросѣрдно, тверѣзо,
Да ихъ Хмельницкій Богданъ былъ менѣ вѣждь-богатырь.
Зъ Бантыша я списалъ характеръ егѣ и дѣянья, —
Рукопись зчѣзла менѣ, но она въ Бантышу есть!
Есть въ Костомаровѣ тѣже живцѣмъ Хмельницкій правдивый,
Що то собѣю одинъ вѣки всѣ Руси вязалъ.
Русь старинна у него была наибольша святыня,
Руси-жь украинскои онъ дѣломъ програму всказалъ.
Щира для Руси цѣлѣи любовь — вотъ альфа-омѣга
Тои програмы егѣ, всѣхъ егѣ мыслей и дѣль.
Вы же противнѣ Богдана, незванны мой интерпрѣты,
Зрадникомъ звете егѣ, якъ и зовутъ го Ляхи.
Якъ Мазепинцѣ, Выгѣвщики, ихъ же повергло козацтво,
Вы обмежили любовь на Мазепинцѣвъ свою.
Тѣи лишъ по сѣрдцю другъ вамъ, старшую Русь кто не любитъ,
Кто и клеветце на ню, мече донѣсы и грязь.
Даже горше Ляшнѣ вы поступаѣте тутка,
Бо называѣтесь Русь, нѣбы-то славите Русь;
Часомъ и рѣзко заспѣрите вы съ газѣтами Польщи,
Лѣвко тѣ спѣры тогда пишете русскимъ письмомъ;
Ба, величате зъ часта себѣ, то тогѣ зъ насъ помѣршихъ,
Такъ що и старшимъ здаѣсь, бѣдъто вы справдѣшня Русь.
Но изъ-за грѣба я вижу: якъ заступаѣтесь нами —
Мовъ отъ священной воды чадомъ заступитца бѣсь,
Тѣжъ и пятномъ маркуѣте насъ своѣи заквашки,
Нѣй-бы казалося всѣмъ, бѣдъто мы тѣ-же, що вы,
А межи тѣмъ я имено, Руси пѣвецъ, ни зъ далѣка
Думокъ тѣхъ вашихъ не зналъ, що ихъ вдаѣте менѣ.

Я не зналъ, не призналъ въ Славянствѣ фінского рѣду,
 Ани кацапѣвъ, що ихъ вы за Духиньскимъ найшли.
 Я не имѣлъ тои вѣшой прѣтивъ сѣвера злѣбы,
 Но я зарѣвно любилъ всѣхъ безъ изьятыя Славянъ.
 Тѣлько я тѣхъ презирялъ, що бѣдучи зъ рѣду Славяне,
 Рѣду зрелись своего, -- дѣлѣи що вдѣете й — вы.
 Вжѣ вы и такъ съ „Просвѣтою“ къ польской *Macierzy* близенько
 Именно ты, Омелянъ, въ книжцѣ новѣйшой о мнѣ,
 Где тобѣ лячна вже Рѣсъ, такъ „Вкраїною“ зъ пышна нарѣкшась,
 Мягкій избрѣлъ ты собѣ кѣтикъ и трѣдъ безъ борьбы.

Я однакъ зъ-пѣдъ могилы кличу, я протестѣю —
 (Вѣрно мѣй братъ Ярославъ гѣлосъ за мною подѣсть):
 Що не вѣрогъ я былъ, но явный дѣругъ Всеславянства,
 Рѣ синъ я былъ, а не Ляхъ — и не украинѣманъ!

Натяки на свою особу, як на автора наведеного вѣрша, дав сам Головацький, пишучи про себе у словахъ:

„Зъ нихъ-же лишь пѣрвый жиѣ; онъ то и скаже вамъ всѣ,
 Да и сказаъль же онъ вамъ и слѣвомъ и дѣломъ и жиэнью!..“

або:

„Вѣрно мѣй братъ Ярославъ гѣлосъ за мною подѣсть!..“

Якби одначе мав хто сумнѣв, що Головацький був автором вѣрша, то я позволю собѣ звернути увагу на двѣ прозовѣ статтѣ його, друкованѣ у „Бесѣдѣ“ Мончаловського за роки 1887 і 1888, що висловлюють тѣ самѣ думки, в неменше рѣзкихъ словахъ.

У першій із нихъ говорить він, подѣбно, як у вѣршѣ, проти фонетичного правопису:

„Русскіе Галичане всегда держались славяно-русскаго правописанія. При томъ не лѣзя отрицать, что Вукъ Стефановичъ Караджичъ, употребившій въ изданіи сербскихъ пѣсень фонетическое правописаніе, имѣлъ большее влѣяніе на Шашкевича і Вагилевича, которые также стали примѣнять фонетику въ Галицко-русскомъ языкѣ. Объ этомъ свидѣтельствуютъ рукописные отрывки и письма Вагилевича, напечатанные въ „Московскомъ Наблюдателѣ“.

Маркіянъ соблазнилъ было примѣромъ Добровскаго, который выбросилъ зъ изъ славянской азбуки и похвалами Вукова правописанія, которыми обсыпывали его Чехи и Нѣмцы, въ особеннѣсти В. Копитаръ, котораго можно считать изобрѣтателемъ сербскаго фонетическаго правописанія, навязаннаго Сербамъ, чтобы ихъ отрѣзать отъ Русскихъ и отъ славяно-русской письменности. Подъ такимъ впечатлѣніемъ Шашкевичъ придумалъ свое правописаніе въ Русалкѣ; онъ же самъ переписалъ всѣ статьи для цензуры. Я. Головацький не одобрилъ его проекта, но

¹⁾ Страхопудъ 1887. ч. 5.

и не прекословилъ. Послѣ напечатанія Русалки Шашкевичъ сожалѣлъ о своемъ увлеченіи и въ позднѣйшихъ своихъ сочиненіяхъ держался всегда этимологическаго правописанія, Вагилевичъ тоже отказался отъ своихъ правописныхъ попытокъ и въ своей грамматикѣ и Русскомъ Дневникѣ слѣдовалъ этимологическому началу. Опытъ и практика самый лучший руководитель“ (1887. стр. 56).

Коли замѣтки Якова Головацького проти фонетики були ведені у приличному тоні, то в іншій статті, що так скажемо, передсмертній, п. н. „Слово правды украиноманамъ“ висловив він думки, навіяні глибокою ненавистю до козаччини, самостійної української літератури, творення української народности та проти назви „України“, що її рекомендував Омелян Огоновський. Наведу невеличкий виїмок із згаданої статті:

„Одни только украинскіе народники до того привязались къ своему малорусскому нарѣчію, что пренебрегая исторіей своей земли и своего народа не хотятъ ничего знать о славѣ своихъ русскихъ князей и древнемъ бытѣ русскихъ самостоятельныхъ государствъ и слѣпо пристрастившись къ какой-то мечтательной козаччинѣ на жалкихъ остаткахъ преданій о какой-то (конечно) польской Украинѣ грезятъ создать украинскую литературу и образовать какую-то украинскую народность! Мы не удивляемся, что Поляки и комп. склонны поддерживать мечты украиномановъ, такъ какъ украинская козаччина была создана ихъ королемъ Баторіемъ въ родѣ военного пограничья. Это была институція, поддерживаемая для цѣлей польскаго государства и его принциповъ и польскіе шляхтичи внесли извѣстную долю своего элемента, участвуя лично въ козачествѣ въ видѣ назначаемыхъ Поляками бунчучныхъ атамановъ, или въ козачествѣ бѣжавшихъ изъ Польши приговоренныхъ судомъ баннитовъ и инфамисовъ. Чѣмъ же здѣсь гордиться такими предками?... Румыны не допускаютъ и мысли о томъ, что они прямые потомки ссыльныхъ каторжниковъ римскихъ, какъ это доказывалъ имъ Мольтке, а наши Украиноманы находятъ въ томъ честь, что въ ихъ жилахъ течетъ живая кровь польско-русскихъ бандитовъ и инфамисовъ! Пускай и такъ будетъ... Оставимъ малороссійскихъ Украиномановъ бывшей польской Украины въ покоѣ. Всякому своя воля. Но зачѣмъ же сюда приплетать Галичину, или Червоную Русь? По завоеваніи земли, очутившись по неволѣ по сосѣдствѣ съ Венгріей и Молдавией на дѣлѣ окраинной б. Польщи, Галичина не захотѣла называться унижительною названіемъ польской Украины, а оставила за собой историческое имя Червенской,

Руси. При всѣхъ превратностяхъ судьбы Галичане никогда не называли себе Украинцами т. е. холопами чужаго государства, а всегда чувствовали себя Русью“ (1888. стр. 70—1).

Прикро читати ці статті Головацького, а ще прикрише про них писати. А все ж приходиться ствердити, що у справі правопису йому не дописувала пам'ять. Залишились по Маркіянові рукописи, що їх видав акад. М. Возняк п. н. Писання Маркіяна Шашкевича у Львові 1912 р. (у Збірн. Філ. Секції НТШ. т. 14), а з них бачимо, що на кілька місяців перед смертю, отже ще в р. 1842, писав він переклад св. Письма, або й листи фонетичним правописом (стр. 112 і д. і 231—2). В брошурі: Азбука і abecadło, що на неї покликувався у вірші Головацький, писав Шашкевич виразно: „etymologja jest tylko przedmiotem niewielu filologów, a dla ich widoków narzucać milionom narodu trudności, zdaje się być niesłusznem; dla pobratymców zaś słowniczek etymologiczny, albo dzieło o źródłosłowiach bardzo zaspakajające uczyni przysługi“ (стр. 208). Коли Шашкевич писав „Читанку“ етимологією, то хіба тому, що панування церковщини було тоді всемогуче, а цензура не любила новостей. Зрештою покликуватись на друковану Я. Головацьким „Читанку“ М. Шашкевича годі хочби тому, що у ній видавець змінював не тільки правопис, але й мову, так що між рукописом і виданнями з р. 1850 і 1853 заходять значні різниці. Фактом є, що Маркіян Шашкевич був прихильником фонетичного правопису по кінець свого життя і що не тільки він один „увлекся“, чи „соблазнилися“ „фонетизмомъ сербского Вука“, але також Як. Головацький, що ще в році 1848, отже у п'ять літ по смерті Шашкевича, писав не тільки листи фонетичним правописом (Коресп. Як. Гол. 1835—49, стр. 218—19), але навіть „Росправу о язиці руськім“. Первісний рукопис „Росправи“ видав акад. Возняк у 121 томі „Записок“ НТШ.

Висилаючи рукопис „Росправи“ до друку Мих. Малиновському (умер 25. II. 1894 р. на 82 р. ж.), просив його Головацький у листі з дня 16. XI. 1848 року:

„Посылаю на честни руки Вашій росправу мою о языцѣ южнорусскѣмъ цѣлу, чисто переписану. — Будьте ласкаві, возьмѣт еи въ свою опѣку и коли прийде до печатанья — догляньте, щобы була вѣрно напечатана, и такимъ правописаньемъ, якъ я еи переписав. На ъ даю Вамъ волю, коли другіи росправы будутъ с ъ-омъ напечатаны, то можете и моеї додати для одностайности правописи. Я узнаю, що безъ ъ совершенно обѣйдитися можна, але же око привычаено до него, то менѣ про него байдуже, чи оно є, чи нема — абы не було колоту за марницю. — Впрочемъ,

прошу таки заховати моє правописаніє и сподѣюся и бѣльшость згодится из ним — особливо в (був, чув) прошу затримати, бо того бул не може нѣ ухо, нѣ око моє знести, на і маємо ѓ значком, а над л годѣ знак поставити якій, то лѣпше вже перемѣнити на в. Тое в є характеристика нашого языка, оно богато придає мяхкости языкови¹⁾.

Із цих слів видко, що Головацький і в правописі був за фонетикою і дбав про чистість мови. Тому не відповідають правді його пізніші запевнення, будьто він „не одобрылъ его (Маркіяна) проекта, но и не прекословилъ“, а навпаки був його сторонником у правописному питанні і в мові та на довгі літа не відказувався „мечты ребяческой“ і що тільки у 1850 році, коли став русофілом, „змыль юности грѣхъ изъ себе“. І ледви, чи мав право Головацький кликати в імені Марк. Шашкевича:

„я протестую, що не фонетикъ я былъ, але все етимологъ“.

Протест Головацького, вкладений в уста Маркіянові, вказує хіба на те, як у Галичині марновано час на боротьбу в правописній справі, як ставлено її на перше місце та занедбувано багато інших, важніших, суспільних, народніх та економічних питань, як відсуджувано прихильників фонетики від чести, як плямовано за неї людей клеймом зрадників, посуджувано про безбожність („роздѣлъ отъ церкви славянскої“), про зраду слов'янства („отъ сѣверной Руси письмомъ отдѣлитись“), причім не щаджено такого великого імені, як Шевченко, не згадуючи про Котляревського, Основяненка, Артемовського і Павловського, що також від фонетики починали свою творчість. Ведено боротьбу проти правопису, хоча сам час остаточно вирішив його потребу не в користь етимології.

Ідеалом у політичному і народньому житті в Головацького був Богдан Хмельницький, бо він „собою одинъ всѣ Руси вязалъ“, бо „старинна Русь у него была найбільша свѣтыня“, тому й вилаяв „наридників україноманів“ за те, що вони, нарівні з поляками, зовуть Хмельницького зрадником, хоча Маркіян за Бантишом склав свою запропашену статтейку про цього гетьмана України. Річ ясна, що для нас була би інтересна статтейка Шашкевича щодо змісту, та ще більш щодо мови і правопису, але ледви, чи могли би ми вірити у слова Головацького, що він такими самими очима глядів на його діяльність, а ще менше, чи Маркіян назвав би „наридників україноманів“ Виговщиками і Мазепинцями, „ихъ же повергло козацтво“, гіршими від Ляшні, „бо называється Русь, нѣбы то славите Русь, часомъ и рѣдко за-

¹⁾ Коресп. Яв. Гол. 1835—49 стр.

спорите вы зъ газетами Польщи — русскимъ письмомъ и величаєте зъ часта сего́, то того съ насъ помершихъ... но изъ-за гроба я віжу, якъ заступаєтесь нами, мовъ отъ священной воды чадомъ заступится бѣсъ“. І ледви, чи повірив би Маркіян, що поляки веліли „нарідникам україноманам“ найти і поминати „унита“, коли саме на творчості і прикладі його росло українське життя в Галичині, коли на Галича землі йшла ідейна боротьба за права нації під Австрією, що сприяла розростові й силі народнього сторонництва. І ледви, чи з уст Маркіяна упало би слово осуду на „нарідників-україноманів“ за те, що протестували проти угніту на Україні з боку „сѣвера“, чи царської влади і чи сказав би він

„Що не вборогъ я былъ, но явный другъ Всеславянства,
Рूसинъ я былъ а не Ляхъ — и не украиноманъ“.

Коли ж українці назвали свій край „Україною“, ледві чи вирікся б Маркіян цієї назви, бо була вона Голгофтою, а не „мягкимъ куткомъ“ і не „трудомъ безъ борьбы“.

Кидаючи підозріння на „нарідників-україноманів“, не пощадив Головацький також товариства „Просвіти“, змішуючи її з польською „Macierz-ою“. Був це заміт крайно кривдячий, бо „Просвіта“ віддала галицькій справі великі прислуги, за що їй соймова більшість відмовляла, або відбирала краєву підмогу, хоча рівночасно признавала її русофільським виданням. Вагу „Просвіти“ оцінювали поляки вже в першому році її існування, коли із двох сторін, від краківського товариства „Oświata“ і від львівських „Przyjaciele oświaty ludowej“ посилено їй зазиви, щоби лучилася з ними, або нав'язувала зв'язки. Одначе „Просвіта“ на засіданні з дня 14. VII. 1869 року рішила відхилити зазив обох польських товариств, а згадала нарочно про це в пресі, „щоби люди, судячи по слухам, не зволили підсувати нашому товариству закулісові які гадки і пляни“ та „щоб поділитись з нашими читачами звісткою про незаслужену і несподівану прихильність, з якою в так короткім часі обернулись оба товариства польські до нашої „Просвіти“ (П р а в д а 1869, стр. 252). Мабуть, цей факт із початків існування „Просвіти“ дав привід Головацькому змішати її з польською „Macierz-ою“ на те, щоб дискредитувати товариство в очах громадянства. Та міг це робити Головацький на власну руку, а не потребував прикривати свого підзору повагою Маркіяна Шашкевича.

Так виглядав Маркіян у вірші Як. Головацького „Не-Овидовы Heroides“ з р. 1887. Цілом інакше змалював він його стать сорок літами раніше у „Вѣнку“ 1845 р. в статті п. н. „Память Маркіяну Руслану Шашкевичу“.

Величав тоді Головацький Маркіяна „зірничкою розсвіту, що ледви заблисла з-поза густих хмар, замеркотіла на проясненім небі, ти й тут і погасла“; бачив у ньому чоловіка, що „бистрою мислею обняв бущее і теперішне, кинув гадок кілька в будуче, на час, на годинку, порадував він своїми піснями свій рід, свою братію — та й замовк на віки (стр. 49); шанував його за те, „як півсонно снувалася перед його умом якась нова, питома, своя народна словесність“; як у творах Котляревського, піснях Максимовича і граматичі Павловського „урадований найшов він (Маркіян) тоє, за чим так давно глядів, зобачив живий приклад, переконався о можности народної, руської словесности — загадав великую гадку, утворити чисто-народну словесність южно-руську і цій гадці вірен остав до кіння“ (стр. 52). І оповідав про Маркіяна Головацький, що „хоч немічний був він тілом, то все ж таки не дав себе зломити забороною „Русалки Дністрової“ і не упав на дусі, лишень замкнув зранене своє серце несвідомим, а отворив лишень невеличкому колові приятелів і знайомих котрі поняли його гадку і горнулися до нього, як до старшого соколька молодшая братія“ (стр. 55).

І характеризував тоді Головацький Шашкевича словами: „Маркіян був чоловік середного зросту, щуплий, але меткий, волося яснорусе, очі сині, тужніі, носик невеличкий, кінчастий — лице худощаве виражало якуюсь тугу і болість. — Сам був мягкого, доброго серця, в товаристві дотепний і забавний, показував себе веселим і шаловливим. Лиш коли розговорився за Русцину народність, за рідний язык, родиму словесність і пр., тоді показала вся сильна душа його, котра в тім слабовитім тілі жила, очі блискнули живостью і якимсь святим вотхновенем, чоло трохи приморщилося і лице набрало якоїсь грозної поваги — говорив сердечно — сильно переконував, бо му з серця ішло — він цілий тим духом жив і віддыхав“... Закінчив тоді Головацький характеристику Маркіяна словами, що „сам дорогу праву найшов і другим показав і що твердо устояв на против супротивних хвиль“ (стр. 65-6).

Читаючи таку характеристику Маркіяна, що вийшла з-під пера ровесника і учасника його праці, ми мимоволі відчуємо пошану для його пам'яті й подив для його зрозуміння народніх потреб. І перед нашими очима виринає ясна постать чоловіка, що будив рідну землю із важкого сну та вів її назустріч світлу і сонцю.

А попри цю ясну постать Маркіяна бачимо ще й другого чоловіка, що враз із ним в молодечих літах працював над відродженням галицького письменства, що збирав народні пісні, що

своє листування із земляками і слов'янами зберіг собі як дорогу пам'ятку, а нам як величний матеріал для студій, що серед переслідувань держав гордо прапор національної свідомості і приніс його в дарі своєму народові у 1848 р., вкладаючи у перший нарис „Росправи“ ці багатозначні слова:

„Корѣнь, ядро народности є цѣлий нарѣд; из него повинна розвинути ся словесность — в народнѣмъ языкѣ, иначе то буде лишъ ученою забавкою“ (*Возняк*: стр. 5).

А цінував високо Як. Головацький рідне слово, коли писав:

„Словом є то природна, чиста, повноголоса мова; мужеска, сильна, виразиста (ляконична) в устах статного господаря, козака-молодця, або під пером Котляревського, Тополи (має бути: і), а м'яка, сердечная, пещена в бесѣдѣ материнскѣй, дѣвочѣй думцѣ спѣванцѣ, або під пером сердечного Основяненка. — Не на вѣтер се сказано нами, ани на чвану самохвальну, бо и сторонскѣй писателѣ и ученіи знавцѣ языкѣвъ припусують му краснозвучность и признают в высокимъ ступени преимущество перед другими языками. Ю. С. Бандке называє малорускѣй языкъ найкрасчимъ изъ всѣхъ словенскихъ, Мицкевичъ изъ всѣхъ рускихъ нарѣчій; Бодянскѣй каже го рѣвнати изъ греческимъ и таліанскимъ; Ив. Православ Коубекъ и А. В. Мацѣвскѣй пишут, що нашъ языкъ красотою и милостію далеко завѣйв чеськѣй, а на послѣдъ Влад. Даль Луганскѣй признає му велике преимущество надъ великорускимъ и книжнымъ (русскимъ) языкомъ“ (*Возняк*: стр. 24-5).

Одначе Головацькому не дались довго удержатись у цих думках традиційна заскоружливість людей, що народну мову ненавиділи, а писали високим „великорусскимъ словомъ“ (як Денис Зубрицький (1777—4 (16) І. 1862 р.), або засліплення в церковнослов'янщині (як Малиновський).

Під їх впливом поробив Головацький у „Росправі“ зміни, велячи шукати скарбницю для виображення мови „не на утлѣмъ деревью самого простонародного языка“, але у староруських пам'ятках, бо вони „є рѣзнымъ накорѣнкомъ, на котрѣмъ має вирости дерево народної словесности“ та у „старій Словенщинѣ“ (ц. слов. мові), бо є „то языкъ, котрый насъ ись шестьдесятью миліонами Словенъ вяже“.

І дав себе Головацький опанувати тій течії, що дуже скоро завела його на таку дорогу, яка, щоправда, „в'язала його із 60 миліонами Слав'ян“, але відбила від власного народу, від тих мрій, що ними жив враз із Маркіяном у молодечих літах, від тої корисної для люду праці, що її виявив у своїх перших писаннях, від віри в живучість і самостійність народнього слова,

шанованого, ставленого високо ученими не тільки своїми, але й чужими.

Замість зберегти за собою авторитетні думки Маркіяна, Головацький докотився аж до такої думки, що „україномани“ „грезять создать украинскую литературу и образовать какую-то украинскую народность“.

І виростали з-під пера Якова Головацького в роках 1850—66 твори, що їх зразками були старорущина і церковно-слов'янщина і мова 60 мільйонів слов'ян, одначе від них віяв зародок не життя, але смерті нації.

Так змарнувався чоловік, без сумніву, талановитий і освічений, що на склоні свого життя здобувся ще й на свої „Не Овидовы Heroides“, де замість великої пошани для пам'яті Маркіяна, батька галицького відродження поклав на його скрань... важку зневагу.

Львів, дня 12. V. 1935 р

Галичани в гостині у Мих. Максимовича 1872 р.

Написав *Кирило Студинський*.

I.

Михайло Олександрович Максимович (ур. 3. IX. 1804 — 10. XI. 1873 р.) мав велике значіння не тільки для східної України, але також для культурного відродження Галичини.

Його збірником „Малоросійскія пѣсни“, виданим у Москві 1827 р. із прегарною передмовою про ціну народности в пісенній творчості, захоплювалися не тільки чужинці: Павло Осип Шафарик, Жегота Павлі, Боденштедт, Альфред Рамбо, Ол. Ходзько, але передусім українці: Осип Бодянський (31. X. 1808 — 1877), Микола Гоголь (20. III. 1809 — 21. II. 1852), Микола Костомаров (4. V. 1817 — 7. IV. 1885 р.) і Пант. Куліш (27. VII. 1819 — 2. II. 1897 р.). На напрямі їх думок і творчости полишив цей збірник чималий вплив, а найкращим доказом цього є свідоцтво Куліша. У своїх споминах про Костомарова оповів нам Куліш, що він, як усі вихованці загально російських шкіл зразу нехтував „халчачину“, та „з обома нами, писав Куліш, у двох віддалених пунктах Малоросії трапився надзвичайний випадок. До рук Костомарова попав у Харкові збірник українських пісень Максимовича 1827 р., а я в Новгород-Сіверському теж став випадково власником „Українських дум і пісень“ тогож Максимовича з 1834 р. Обидва ми в один день із народників великоруських перетворились у малоруських“. (Пор. також: „Жизнь Куліша“ П р а в д а 1868, стр. 45.)

Збірник пісень Максимовича з р. 1827 дістався теж до бібліотеки Оссолінських у Львові. Прочитав його Маркіян Шашкевич, а переписав Яків Головацький. Сповнила тоді книга Максимовича дві цілі. Вона була приводом, що й серед невеличкого гуртка львівської молоді зродилася ідея народности і найшла відгомін у складанках: „Син Русі“ (1833 р.), „Зоря“ (1834 р.) і „Русалка Дністровая“ (1837).

А попри те віддала вона ще й другу услугу, бо допомогла до створення культурного зв'язку між двома частинами української землі.

Наведені вище слова Кулиша вказують, що то був за величезний вплив, який мала ця золота для українства книга Максимовича. Не знати, чим була би без неї Галичина, чи мали б ми Кирило-Методіївське братство, Шевченка такого, як маємо, Драгоманова, Антоновича і Грушевського (Століття „малоросійських п'єсен“ М. О. Максимовича. Київ 1927, стр. 9).

На долі Галичини заважив Максимович ще чим іншим. Коли до нього дійшла вістка про перші почини духового галицького відродження, він став туди висилати свої видання, а ними ломив перегороди, скріплював зв'язки між Галичиною й Україною та викликував інтересне листування з Іваном Вагилевичем (1837—8 і 1842 р.), Яковом Головацьким (1838 і 1840) та Денисом Зубрицьким (1840-1, 1841 і 1845)¹).

Це листування, за словами Як. Головацького, було „первымъ сообщеніемъ писателей нашихъ съ Украиною, первымъ почувтвемъ сродства и одноплеменной взаимности межъ Галицкими и Украинскими учеными въ то время, когда ближе сообщеніе между нами утрудняемо было непреодолимыми препятствіями“ (Галичанинъ, Львів 1863, кн. I, вип. 2, стр. 107—13).

Щоб галицькі українці у своїх прямуюваннях не пішли щодо мови на манівці, Максимович видрукував ще у „Кієвлянин-і“ 1841, II, стр. 119—52 статтю „О стихотвореніяхъ червонорусскихъ“; в ній познайомив Україну і ширшу російську публику з поезіями

¹) Подаю літературу предмету: В. Данилов: „Письма Ив. Вагилевича к М. А. Максимовичу“ в „Русск. Филол. Вестник-у“, Варшава 1912, ч. 4, стр. 407-16; В. Науменко: „Листи Як. Головацького до Мих. Максимовича та Платона Лукашевича“ в „Укр. Наук. Збірнику“, Москва 1915, стр. 37-42.; К. Студинський: „З кореспонденції Дениса Зубрицького“ в „Записках“ НТШ, т. 43, де подана характеристика листування і видруковано п'ять листів Максимовича; Михайло Возняк: „Епізоди культурних зносин галицької і російської України“ в „Філ. збірнику пам'яті К. Михальчука“, Київ 1915, стр. 93-100, де видруковано чотири листи Зубрицького. У „Всенародній Бібліотеці України“ в Києві є ще дальших 5 листів Зубрицького до Максимовича і їх збирався видрукувати Вол. Науменко. Копії є у мене. Характеристику листування усіх трьох галицьких письменників з Максимовичем видрукував я у першому розділі моєї студії про „Культурні зв'язки Галичини з Україною в рр. 1861-76“ у Києві. Книжка досі не вийшла.

молодих галицьких письменників, а їм самим вказав шлях до дальшої діяльності. Він осудив стихотвори граматака Осипа Левицького, його оди еп. Снігурському (1837 р.) і митр. Левицькому (1838 р.), його жажливий переклад „Ерлькенігъ“ (1838 р.), а побіч них твори, писані церковно-слов'янщиною, Степана Семаша, Теофіла Лисинецького і Сероїчковського, пишучи про них, що це ані великоруська, ані білоруська мова та що ні один українець не назве її своєю, що це штучна словено-руська складня, якою писали років за сто наші руські стихотворці і тому то їх твори зістарілися вже давно.

Зате похвалив Максимович елегію Мик. Устіяновича „Слеза на гробъ Михаила... Гарасевича“ (1836 р.) та Ант. Могильницького „Привитаніе архикн. Фр. Карла“ (1839 р.). Вірш Устіяновича назвав він „кращою перлиною червоноруської музи“ і подав із нього та твору Могильницького ширші виїмки. Чимале признання віддав Максимович „Русалці Дністровій“ віршом Богдановича: „Во всѣхъ ты, Душенька, нарядахъ хороша“, і передруком поетичних творів Вагилевича „Мадей“, Як. Головацького „Два віночки“ і М. Шашкевича „Веснівка“.

Із сказаного видно, які тривкі основи поклав Максимович своїм збірником пісень, листуванням і статтею, під галицьке відродження, як сміло розбивав він ними перегороди між Галичиною й Україною та нав'язував зв'язки, що з часом розвинулися дуже широко і були важним чинником у розвитку українства на галицькій землі.

І хоча пізніше не один із давніших галицьких письменників захитався у своїх національних пересвідченнях, виявлених у молодечих літах, то всеж таки немає сумніву, що під впливом Максимовича і зв'язків з Україною галицьке письменство розвинулося на народній мові й не подалося ані в бік польської літератури, до чого накликували Вацлав Залеський у передмові до видання „Pieśni polskie i ruskie ludu galicyjskiego“ (1833 р.) та інші польські письменники і публіцисти, ані в бік великорущини, до чого було багато різної нагоди.

Галицькі українці зрозуміли ту величезну небезпеку, якою загрожували їм „дружні поради“ таких, як Залеський з одного, а Зубрицький з другого боку і твердо рішили не йти тим шляхом, що їм показано. Вони почали шукати свого власного обличчя. І тут саме виконав своє історичне значіння Мих. Максимович (Століття

„Малоросійских пѣсен“ Максимовича, стр. 29—30). Одначе не можна затаювати, що сам Максимович в листі до Дениса Зубрицького з дня 22. IV. 1840 р. ослабив своє значіння, коли писав, що тільки в Галичині письменство на українській мові можливе, бо „пора языка польскаго для Галичанъ давно прошла, а пора Великорусскаго для нихъ еще не наступила“, що на Україні не може бути письменства в українській мові, а можуть бути тільки поодинокі твори, нею писані — твори Котляревського, Квітки, Гребінки й інших. Українська мова, на його думку, стала в нас лише пам'ятником, що з нього можна збагачувати великоруську мову. Народні українські пісні й пословиці служать теж тільки чудовими пам'ятниками для великоруського письменства. Великоруська мова стала для всіх освічених українців загальною мовою і тому все, що пишеться на Україні по українськи, вже до деякого ступня штучне і має більше льокальне значіння, так як у німців все, що писане в алеманському наріччі. Коли Зубрицький виправдувався, що йому важко писати в іншій, як великоруській мові, Максимович відповідав: „Пишите ко мнѣ и другимъ Рускимъ, ради Бога, по-русски, не повѣрите, какое то наслаждение доставляетъ, хотя для Васъ, какъ Вы говорите — и труднѣе то, чѣмъ писать по Польски“ і „на какомъ бы ни писали языкѣ Галичане, все равно, лишь бы писали они о своей милой Руси“ („Коресп. Дениса Зубрицького“, ст. 26).

Сказати б по правді, небезпека з боку великорущини була значно менша від польщини, бо останньої мови в Галичині загально уживано, а по великоруськи писали і говорили тільки одиниці. Що Максимович помилявся — це виказала історія нашого письменства пізніших часів. Одначе ця помилка дала привід Якову Головацькому згаданого листа Максимовича видрукувати у „Галичанин-і“ за рік 1863, кн. I, вип. 2, стр. 107—13, без порозуміння з ним, тільки на те, щоб посіяти зневіру між галицькими робітниками пера та щоб виправдати свою власну метаморфозу в національних поглядах.

А все ж таки, хоч у Максимовича були сумніви про майбутнє українського письменства, він перший серйозно і ґрунтовно поставив питання про місце української мови серед інших слов'янських наріч, про її старинність і самостійність. Він стояв на тому, що українська мова, або южноруська, як він її називав, це самостійний „язык“, рівнозначний з великоруським; що стара, народня

„южноруська“ мова органічно перейшла в нову, сучасну і стара літературна мова — київських пам'яток спиралася на стару місцеву народню українську мову — багато з неї перейняла і навпаки — на неї впливала.

Його статті на тему мови, від р. 1838 починаючи, а кінчаючи на рр. 1856—63., коли полемізував з Погодіном і доводив хибність його думки, будьтоби до 13 віку людність київської Русі складалася з великоросів, — були на свій час дуже цінні, коли урядові російські авторитети характеризували українську мову як „наречіє“ русского, себто великоруського язика, зіпсоване польськими впливами, в часах, коли Україна була під Польщею і українцям „возсоединившимся з Россією“ нічого не лишалося більше, як вернутись до „справжньої руської мови“, покинувши своє „испорченное наречіє“.

Максимович доказував, що польські впливи були у книжній мові 17 віку, але народня, незіпсована ними, особливо в „київо-перяславськїм нарїччю“, — що здавалась йому найбільш чистим взірцем; що вона старша від великоруської, органічно розвинулася з народньої мови Київської Русі і що двом окремим мовам: „южноруській“ і „великоруській“ відповідають дві окремі народності, або етнічні типи (Століття „малор. пїсен“, стр. 23—4).

Це становище Максимовича було, мабуть, приводом, що галицькі русофіли не то, що не взяли участі в ювілею його п'ятдесятилітньої праці, але навіть не прислали привітального письма, хоча їх сторонники-галичани, що служили, або училися тоді в Києві про ювілей повідомили „Галицко-русскую Матиц-ю“. Вона просто про ювілей промовчала.

Ювілей відбувся в Києві 1871 року і його описало львівське „Слово“ в дописі з Києва, **И**(вана) **С**(оневицького), галицького емігранта, пізнішого редактора „Виленск-ого Вестника“, а вкінці варшавської офіційної газети.

Із допису довідуємося, що дня 6 вересня 1871 року шановано Мих. Максимовича, першого ректора київського університету святочним обідом. Ректор унів. Бунге передав йому диплом доктора слов'янської філології, а природники, бо Максимович був ученим ботаніком, грамоту почетного члена товариства.

„Слово“ писало, що в часі обіду промовив теж галичанин, Лев Григ. Лопатинський, учитель II. київської гімназії:

„Онъ привѣтствовалъ престарѣлаго юбиlara короткою рѣ-

чью, гдѣ изложилъ ясно пользу, принесенную имъ на алтарь науки и отечественной словесности и засвидѣтельствовалъ отъ имени нашихъ соотечественниковъ глубокую благодарность за труды и заслуги въ области русской литературы, провозгласилъ задушевное Галицко-русское „многая лѣта“.

Виголошено тоді чимало тоастів та відчитано багато привітальних листів і телеграм, тільки з Галичини не прислано нічого, хоча київські галичани повідомили, як згадано, про свято „Галицко-русску Матицу“. Тому й писало „Слово“:

„Стыдно для насъ русскихъ Галичанъ. Изъ Галичины не получено ни одного поздравительнаго письма, ни одной телеграммы! Нужно ли еще говорить о заслугахъ, коими мы объязаны исключительно Михаилу Александровичу? А краеугольный камень нашему этимологическому правописанію, которое до сихъ поръ обще-употребительно въ Галицкой литературѣ, кто положилъ, якъ не достоуважаемый Михаилъ Александровичъ? Мы не можемъ вѣрить, чтобы наше ученое представительство способствовало индифферентизму въ отношеніи къ почитаемому русскому археологу, а потому ожидаемъ, что этотъ Гордіевъ узелъ будетъ розвязанъ посредствомъ нашего „Слова“ (1871, ч. 83).

Річ ясна, що „Слово“ не розв’язало „гордійського узла“, а Мелитон Бучинський писав дня 8. XI. 1871 р. Драгоманову, „Матица“, „як не дописалась на ювілей, так і нині не може оправдатись, існуючи тільки в ідеї, котра як звісно, губи не має“ (Переписка Мих. Драгоманова з Мел. Бучинським“, Львів 1910, Збірник філ. секції НТШ, т. 13, стр. 49—50).

Не взяли також участі в ювілеї Максимовича галицькі українці, бо їх ніхто про нього не повідомив.

Побіч урядового свята було ще й інше, українське, про що довідуємось із листа Павла Житецького (23. XII. 1836 — 5. III. 1911) до Мелитона Бучинського з дня 19. X. 1871 р., де читаємо:

„Вчора (18 жовтня) молодший гурт справляв ювілейне свято старого батька Київського Максимовича: багато було Слав’янських співів і братерських річей; згадував старий і красний Галич“²⁾.

²⁾ Гляди моє видання: Галичина й Україна в листуванні 1862-1884, Київ 1931, I, стр. 175. Порівняй: Переписка Мих. Драгом. з Мел. Буч., стр. 49-50.

І про це свято галицькі українці довідалися по довершеному факті. Хотіли вони бодай опізнено вислати листа, але Ол. Русов (1847 — 21. X. 1915 р.) радив Бучинському 10 (22) XI. 1871 р.:

„Максимовичу — не пишите ничего: не стоитъ онъ того, по моему мнѣнію. Впрочемъ это мое личное мнѣніе. Захотите — напишите“. („Галичина й Україна“, I, стр. 187).

Інакше глядів на справу Драгоманов, що дістав з України опис урядового свята і подав з Флоренції дня 26. XI. 1871 р. інтересну характеристику Максимовича і його ювілею:

„Про Максимовича юбилей скажу, що він такий був, як і чоловік цей, мішаний: і під „Слово“ підходить і під нас з Вами. М-ч чоловік старосвітський, ще до-Гоголевський, а особливо до-білинковський, т. є до тих людей, що розібрали Гоголя лучше самого автора. Максимович чоловік віку „прекрасныхъ чувствъ“, виражених у стихах: ті чувства були і до народу і до волі, — тай до панів і до начальства... З таких людей виходили і декабристи і мощенники (як Погодин), коли хочете, у цій мішанині є свій добрий бік: чиновничаніє не було ще приведено у систему, так що оставалось місто і для народу і для вольнолюбія... М. ще тим спасся од поганого впливу „Миколаєвської епохи“, що рано сховався у провінцію, дальше од князів, меценатів, орденів і т. п. і задержав ліризм преживої епохи. Тим він і досі остався близьким і до народу і до молоді, хоть не розривав духовної зв'язи із стариною і з меценатами. Прибавте і те, що удалившись рано у Київ, а потім на свою Михайлову Гору, М. не покориствувавсь матеріально своїми високими зв'язками і дожив до старости у бідності і почти у поденній роботі, за котру виробляв собі гроші — невеликі, — звісно. Симпатичность, любов до народу і безкористіє дали йому право на юбилей — не офіційно. Але на той, що було у Києві, налізло стільки разношерстої погані, що дуже огорчаться тим, що не були — нічого... Перше, що бард вибрався той самий, що колись у Полтаві вірші на приїзд генер. Ростовцева (начальника военных шкіл при Ник. I) сочиняв (Ст. Пономарев), — та й утворив пісню, знаєте, таку, — що я аж дивуюсь його смілості: нічого так не терплять у нас, як риторики і високого слогу, — а Пономарев чуть самого Архангела Михайла не привів на юбилей. — Друге, що компанія, у которой являлись там то самі імена: малор. народ, Тарас... Антонович не дуже то лакома. Значить, особо не

плачте, що од Вас нічого не було, а „Слово“ заскочило. Та я не знаю, як считать Лопатинського, вашим, чи ні? Він теж говорив, назвав М-ча основателем галицько-руської, народної літератури, но якої — вийшло не ясно; та й звів зараз на правопись³⁾, а — автор брошури на „Слово“. Лучше б було Л-кому прямо прочитати кусок з письма М-ча до Головацького.... тодіб і видно було, як старий дума про галицько-українську літературу. Та все ж юбілей М. має значеніє. Все таки наше, народне, хоть і під снігом, а вигляда з його (Переписка М. Драг. з М. Буч., стр. 68—9).

В ранішому листі з дня 16. XI. 1871 р. дораджував Драгоманов Бучинському, щоб привітальне письмо вислано на Михайлову Гору в село Прохорівку, або в Канів, „бо ця Мих. Гора над Дніпром, напротив Канева і Шевченкової могили. Чудесне місто — і треба нам колись буде там старого одвідати. Щоб не вийшло плутаниці з листами, напишіть і одошліть у Київ, і як старий вернеться, — а я думаю, що зімуватиме він у Києві, то йому отдадуть!“ (Переписка стр. 57).

Як бачимо, то й між українцями були різні погляди на Максимовича, а слова Русова вказують тільки на те, як важко було йому, молодому, зрозуміти чоловіка старого, що виріс і жив серед інших обставин і поглядів, а всежтаки не затратив свого національного обличчя та зберіг за собою „симпатичность, любов до народу, роботу і безкористіє“ та що „не покористувався матеріально своїми високими зв'язками і дожив до старости у бідності і почти у поденній роботі, за котрі виробляв собі гроші — невеликі, — звісно“. Усі ті прикмети схопив у своєму бистрому умі Мих. Драгоманов (вересень 1841 — 20. VI. 1895 р.), що поставився до Максимовича цілком інакше, як Русов, і шанував у ньому культурного діяча України і речника одности Галичини з цілою українською землею, гідного такої пошани, щоб його відвідати на Михайловій горі.

З Михайловою горою зв'язана майже половина життя Максимовича. Ми знаємо, що він із молоду був слабого здоровля, а сум за рідним краєм, втрата дорогої матері тільки погіршували його фізичний стан. Прослуживши у Москві на кафедрі ботаніки від року

³⁾ В дійсності правопис Максимовича був основою етимологічного, галицького правопису аж до введення фонетики у школах (1892 р.).

1829—34, він просився на службу до київського щойно заснованого університету, щоб жити на півдні. Волю Максимовичеві вволено під умовою, що він перейде на катедру російської словесности. Крім того призначено його ще виконувати обов'язки ректора. Тоді не мав він ще 30 років. В р. 1839 занедужав він на ноги і вперше виїхав на ферії на Михайлову гору, де почав відбудовувати собі житло. Колиж здоров'я його не поправилося, він подався у відставку з університету і дістав її 26 квітня 1841 р., почім негайно виїхав на Михайлову Гору. В р. 1843—5 читав він знову курс у київському університеті, опісля знову прожив на Михайловій Горі, заїжджаючи час до часу до Києва та Москви.

Дня 30. IV. 1853 року, коли Максимовичеві було 49 літ з роду, він одружився з Марією Василівною Товбич. В рр. 1857—8 перебував Максимович у Москві, де видавав „Русскую Бесѣду“. Тут відвідав його дня 18. III. 1858 р. Тарас Шевченко, про що й записав у щоденнику: „Хозяйки его не застали дома. Она была в церкви. Говееет. Вскоре явилась она и мрачная обитель ученого просветлена. Какое милое, прекрасное создание! Но что в ней очаровательнее всего, это чистый, не тронутый тип моей землячки. Она проиграла для нас на фортепьяно несколько наших песен. Так чисто, безманерно, как ни одна великая артистка играть не умеет. И где он, старый антикварий, выкопал такое свежее чистое добро? И грустно и завидно. Я написал ей на память свой „Весенний вечер“. А она подарила мне для ношения на шее киевский образок. Наивный и прекрасный подарок“ (Журнал, вид. акад. ст. 159—60). На іншому місці щоденника під днем 21. III. 1858 р. вписав знову Шевченко: „Вечер провел у своей милой землячки М. В. Максимович. И не смотря на страстную пятницу, она милая, весь вечер пела для меня наши родные, душевные песни. И пела так сердечно прекрасно, что я вообразил себя, на берегах широкого Днепра. Восхитительные песни! Очаровательная певица!“ (Журнал, ст. 161—2). Дня 25. III. 1858 р. вівав Максимович Шевченка у Москві обідом і „застольною віршою“⁴⁾). В найближчому році в місяці червні гостював Шевченко у Максимовича на Михайловій Горі, де малював портрет його дружини⁵⁾).

⁴⁾ Журнал, акад. вид., стр. 6837 (примітка Євг. Филиповича)-і „Століття малор. песен“, стр. 14-19.

⁵⁾ Листування Т. Шевченка, акад. вид., стр. 758-9, прим. Єфремова.

А побіч Шевченка бували на Михайлівській Горі в різних роках „высокочиновныи лица, первыя русскіи ученыи и литераторы“, що „остановливались нарочно на прохоровской пристани, чтобы посѣтитъ малорусскаго патріярха въ его скромной, крытой соломою „хатѣ“ (С л о в о, 1874, ч. 16., в дописі з Києва п. н. Михайль А. Максимовичъ).

Відвідували Максимовича, окрім Шевченка, ще й інші українці. Хто з них бував на Шевченковій могилі, той переплив лодкою Дніпром на другий беріг і добивався до оселі Максимовича, оскільки з ним в'язала його знайомість, або літературні, чи наукові інтереси. Перебували тут у часі ферій київські студенти, а між ними Вол. Наumenko.

З його іменем зв'язана дуже інтернасна пригода з р. 1872, що про неї хочу розказати.

II.

Дня 22 липня 1872 р. приїхали у відвідини до Максимовича на Михайлову Гору монах Володимир (Іполит) Терлецький, Яків Головацький, Лев Григ. Лопатинський і Матвій Григ. Ястряб. Останні три були галичани, а монах Терлецький перебував два роки в Гошеві, Добромилі і Львові (1861—3), брав живу участь в обрядовщині, був знайомий із виднішими русофільськими діячами, познайомився з тамошніми відносинами і зберіг багато симпатій для галицької землі та її змагань.

Терлецький був тип незвичайно інтересний. Уродився він 1805 р. на Волині у Волиці з батьків-поляків, католиків. Учився в університеті у Кракові, де здобув докторат медицини. Оженився перед польським повстанням з р. 1831. з полькою, замішався у революцію і наслідком того мусів емігрувати до Франції, у Париж. Тут виучився основно французької мови і наново складав свій докторат. Як здається, смерть дружини, що з нею прожив усього один рік, а може ще й інші причини, потрясли його організмом і він опинився в Римі, де почав учитись богослов'я і в р. 1842 став священником східнього обряду і доктором богословських наук. Папа вислав його на місії до Болгарії та Царгороду, а що вони не вінчалися успіхами, то в душі Терлецького засіялася зневіра. Він кинув Рим і в р. 1857 переїхав на Угорщину та поселився поміж Василямианами в Мукачеві, де дня 9. VI. 1858 року зложив монаші обіти. Неба-

вом призначено його до мало-бережницького монастиря, а опісля до Красно-броду. Переслідування малярської влади склонили його до переїзду в Галичину. Сталося це в р. 1861., але й галицька влада не була вдоволена з його симпатій до обрядовщини і виселила його з поворотом до Красно-броду, де він 17. II. 1864 став ігуменом і перебув на тому становищі до 1866 р. В р. 1871 опинився він знову в Мукачеві, а що малярська влада не давала йому спокою, він стався про дозвіл вернутись у границі Росії. Заходи його вінчалися успіхом. Він поїхав до Відня, добув у амбасаді паспорт, а в протоперея Мих. Раєвського рекомендаційні листи і дня 5 (17) V. 1872 р. опинився в Києві. (Слово 1872, ч. 47). Кілька місяців пізніше прийняв він православ'я і осів у михайлівському монастирі (Слово, 1872, ч. 97, і 105). В р. 1874 перебував він у князя Демидова в його віллі Сан-Донато у Флоренції як учитель, або й лікар його дітей (Слово 1874, ч. 131). Коли умер син кн. Демидова в р. 1875, Терлецький перевозив його мощі на Сибір (Слово, 1875, ч. 65), потім знову вернувся до Флоренції і проживав тут ще в р. 1876. Вкінці осів в Одесі, де став архимандритом (Слово, 1885, ч. 40), і умер в січні 1889 р. на 84 р. життя (Слово, 1889, ч. 6).

Був це, без сумніву, чоловік дуже інтелігентний, цікавився літературою, перекладав поезії Богдана Залеського на українську мову (1861 р.), описав свою подорож із Риму до Єрусалиму (1861), містив у „Слові“ чимало статей писаних із немалим публіцистичним хистом. У своїх релігійних переконаннях був непостійний, змінював тричі обряд, або й віру, а прийнявши православ'я ненавидів штундистів і радив їх виселювати.

В парі із зміною релігійних переконань змінювалися у нього національні погляди. З поляка став він русофілом, а вкінці перейшов отверто на сторону царської Росії, хоч проти неї раніше боровся як польський революціонер. Можна сумніватись, чи почувався він щасливим як монах і чи взагалі зміна становища освіченого лікаря на монашу рясу дала йому успокоєння і вдоволення⁶).

Зате щасливим почував себе Яків Головацький, що дня 6. III. 1868 року покинув Галичину і переселився до Вільна, де став пред-

⁶) Видно це із статті: „Терлецький Владимиръ дръ и его жительство на угорской Руси, Слово, 1872, ч. 41-7. Можна здогадуватись на основі різних документів особистого змісту у ній наведених, що це автобіографія Т-ого.

сідником археографічної комісії з виїмковою платнею і різними почестями.

Не менше інтересним, як Терлецький, чоловіком, був Матвій Григ. Ястряб, селянський син, ур. 1843 р. в селі Високе, горлицького повіту на Лемківщині. Учився він спершу на селі, опісля серед важкого бідування в Горлицях, а вкінці у Перемишлі, де скінчив 4-ту гімназійну класу 1866 р., коли йому було 23 роки зроду. Тоді здобув він для себе паспорт і піхотою пішов до Києва, голодуючи по дорозі й у столиці. Талановитим парнем зацікавився директор І. київської гімназії Олекса Томич Андріяшев і примістив його в пансіоні гімназійних учнів. В часі ферій заїздив Ястряб до свого товариша з гімназії Ал. Суровцева у Прохорівці, заходив на Михайлову гору і познайомився з ріднею Максимовича, а коли в р. 1870 скінчив гімназію, учив його сина Олексія (ур. 22. III. 1860 р.). Учений Максимович, як писав Ястряб в автобіографії, „так мене наелектризував, що я переменяв искать убежища в Петроградском филологическом институте, а поступил в киевский университет на филологический факультет по славяно-русском отделению“. В Києві він знову бідував, доки не став корепетитором у домі професора-хірурга Караваєва. Одні ферії перебув він у Сокиринцях у відомого суспільного діяча і філантропа Григ. Павловича Галагана (15. VIII. 1819 — 25. IX 1888 р.), де списував кобзарські думи, а побут у цьому домі вважав найкращим у своєю житті.

Про свою Лемківщину він заєдно пам'ятав і ще як студент університету написав лемківським говором статтю: „Кілька слів о лемківській бесіді“ та післав до львівського часопису „Учитель“, де її видруковано 1877 р., ч. 43—51.

Добувши в р. 1873 ступінь кандидата, учив грецької й латинської мови у І київській гімназії, опісля в Глухові, де одружився, на Закавказзі в Кутаїсі (1874 р.), у північному Кавказі в Катеринодарі (1880). В р. 1893 перейшов на емеритуру і займався невеличким господарством дружини у Лубенщині, де попадав безнастанно в борги. Тому почав він знову шукати за службою і дістав її в полтавському пансіоні-приюті, де учив у 1904—10 рр. Дуже радо оповідав він про свою вітчину Лемківщину, збирав книжки для капітульної бібліотеки в Перемишлі. Друкував статті з археології, а їх наголовки списав у автобіографії. Умер дня 18. I. 1925 р. в Лубнах⁷⁾.

⁷⁾ Його автобіографія друкована в „Україні“ за рік 1925, вкн. 6,

Останнім, що взяв участь у відвідинах Максимовича на Михайловій Горі, був Лев Григ. Лопатинський, що вже в р. 1864 їздив на Україну і привозив звідтіля книжки. Олександр Барвінський (8. VI. 1847 — 26. XII. 1926 р.) оповідає у „Споминах“, що в осені 1864 р., коли він був учнем 8. гімназ. кляси, задержався в Тернополі через кілька днів в повороті з Києва Лев Лопатинський і оповідав учням-громадянам про Україну і про тамошніх визначніших діячів, научив їх патріотичних пісень: „Ще не вмерла Україна“ і „Вже більше літ двісті, як козак в неволі“ і под., привіз портрети гетьманів Хмельницького, Полуботка та ін. і деякі українські книжки та живим словом підняв ще більше в гору духа молоді (I, стр. 56—7).

Був це живий і енергійний чоловік. Він видав у 1864 році кулішівкою: „Календаръ народній на рікъ звичайний 1865. Рочник I“ (Львів), де, за виїмком одного перекладу з чеської мови, видрукував виключно твори письменників з України, поезії Ол. Цися (лікаря), повість Павлина Свенціцького (1841 — 12. IX. 1876 р.) п. н.: „Подольнка“, оповідання Ол. Стороженка (1805 — 6. XII. 1874 р.) п. н.: „Голка“. Задумував видання календаря на дальший рік, але в р. 1865 був він знову в Києві, писав звіттам дописи до „Слова“, почім вписався на тамошній університет, студював латинську і грецьку мову, учив її 1867 р. в Сідльці, небавом став учителем II. київської гімназії, а вкінці перейшов на службу до кавказької учебної округи, де дослужився становища попечителя і редагував „Сборникъ матерьяловъ для описанія Кавказа“ у кількох десятках випусків і займався науковою і педагогічною працею. За граматику і словник черкеської мови дістав він титул почетного доктора університету в Липську (Галичанинъ, 1896, ч. 181). В р. 1921 був він ще при житті й займав становище проф. університету в Баку. В „Известиах Бакинскаго Госуд. унив.“ № 1. 2). видрукував він дві статтейки: „Кабардинское сказание „Красавица Елена и Богатырь женщина“ (стр. 176—96) і „Мстислав Тьмутараканский и Редедя по сказаніям Черкесов“ (стр. 197—223).

Лопатинський відносився з великою пошаною до монаха Терлецького і виявив її 1885 р. з нагоди його вісімдесятиліття статтейкою, писаною „у подножья Ельборуса“ п. н. „Старому Другу, посвящается дру Богословія і медицины о. Владиміру Терлецькому“,

де згадав також про гостину в домі Мих. Максимовича, „славного представителя Придніпровської Руси, который смотрѣлъ на Русь не съ москворѣцкой высоты Ивана Великого, не съ запорожской Саворь-могилы, но съ обширной точки зрѣнія единой русской земли“ (Слово, 1885, ч. 9).

Гостина в домі сердечних господарів, Мих. Максимовича і його дружини, на Михайловій Горі очарувала учасників, а між ними монаха Терлецького, що під свіжими вражіннями списав дуже інтересний і живописний спогад. Його видруковано у „Слові“ за рік 1872, ч. 82 і 97 п. н. „Изъ угорской Руси (письмо дра Владимира Терлецкого изъ Кіева отъ 24. юля т. г. къ одному изъ его угрорусскихъ пріятелей)“. Терлецький перервав спогад з причини занедужання і скінчив його дня 28. VIII. 1872 року.

Спогад Терлецького, зв'язаний з особою Максимовича, такий живий, що й по 63 роках має свою високу ціну і тому подаю його в дослівному перекладі. Дивним дивом, перейшов він у 1872 р. і пізніше незамічений. В ньому читаємо:

„Ось яка пригода! 20-го липня нашого входить до мене якийсь чоловік і вітає як друг, а коли бачить моє помішання, каже: „Не пізнаєте мене, Головацького?“ Несподівана поява чоловіка світськ о г о, якого я знав завжди в одежі священника, його ненадійна поява в Києві, нагло з Вільни, так мене ввела в заклопотання, що я довго не міг пізнати його і признати за дійсного Якова Федоровича. Вам, що жиєте заєдно в домашньому кружку, між своїми, годі зрозуміти, якою радістю обливається серце при зустрічі коротко знайомого друга в далеких сторонах, та ще так несподівано. Дві години приятельської розмови минули, як блискавиця і здавалося, що ми ще не почали розмовляти. Він приїхав сюди з московської політехнічної виставки, та тільки на два дні і вже другої днини хотів збиратись у поворотну дорогу, одначе вкінці згодився залишитись ще один день у Києві. Головацький, як Вам відомо, є предсідником комісії для розгляду старинних актів у Вільні; йому зараховано також австрійську службу, так що за кілька літ буде мати право до емеритури. Платня його несе 2.000 рублів, одначе, як бувшому професорові львівського університету, йому додано особисто 1000 рублів на рік, бо така є платня тут професорів університету. Признано йому також чин статського совітника. У нас в Росії чин (ступінь) все ще багаті значить, і хоча реформи заведені великим Царем-Освободителем ослабили давнішу бюрократію

і титуломанію, то всеж таки стара привичка така сильна, що в багатьох колах ще тепер чоловік без чина, хочби був достойніший від усіх, все ще таки = 0“.

„На другий день, у п'ятницю, 21—20, згідно з умовою, ми зустрілися з Як. Головацьким в церкві св. Первозванного на обідні, після якої Андрей Николаевич Муравйов⁸⁾ запросив нас до себе на чай. Ми пили чай в домашній альтані, кажу „домашній“, бо тут є звичай при домах додавати рід зимової оранжерії, або альтані із скляною стіною з однієї сторони, де літом стоять квіти.

„Розмову ведено про старинності Києва і я згодився бути провідником Головацького по деяких церквах. Ми пішли до церкви Десятинної. Вона тепер значно менша від тієї, що побудував св. Володимир, одначе гарна, в формі квадрату. Ми цілували домовину св. рівноапостольного Просвітителя Руси та інших мощей святих. Протоерей-парох показував нам збережені в церковній шафі старинні останки, знайдені при розкопанні фундаментів, як: обломки старинної мозаїки, київські гривни, деякі прилади бронзового віку, дзвін Володимирської ще церкви і под. Звідсіля пішли ми до церкви Трьох Святителів, збудованої теж св. Володимиром. В ній интересна тільки одна стіна, що зберіглася з давних часів. Церква була замкнена і ми тільки зверху оглянули старинну стіну. Дальше оглянули ми церкву Михайлівського монастиря і цілували — мощі св. великомучениці Варвари. Я запросив Головацького в мою тут же резиденцію, щоби дрібку відпочити від нестерпної спеки і покріпитися чаркою гіркої. Опісля оглянули ми салю засідань духовної академії, що її стіни дослівно закриті портретами митрополитів, єпископів, козацьких атаманів та ін. Є тут і Сагайдачний і Хмельницький, Мазепа, Виговський, Могила і без числа багато інших. Зберігаються тут також деякі старинні грамоти, нумізмати і стара зброя. Ми оглянули бібліотеку, досить численну і гарно удержувану, і „братскую“ церкву, названу так тому, що при ній оснувалося славне братство для оборони православ'я в XVI віці, що удержувало школу; цей будинок перемінено на вищу духовну школу ще за благословення патріярха Єремії, а після тяжких угнівтів, видержаних від поляків, обновлено атаманом Сагайдачним, що призначив для неї цілий свій маєток. Ми вийшли з церкви о другій годині по полудні; спека була доскульна, та ось недалеко Дніпро-Славу-

⁸⁾ Світський чоловік і церковний письменник (1806-1874).

тиця, то ми пішли до купальні на Дніпрі. Охолодившись, ми домовилися, що на другий день (в суботу) ранком зійдемося на пароплаві — і розійшлись кожний у свою сторону.

„На другий день рано я вибрався на беріг Дніпра і мало ще не опізнився. Дві компанії висилають свої пароплави по Дніпрі; ми домовились, що поїдемо на пароплаві т. зв. „компанійнім“; візник привіз мене до пристані будьтоби того пароплава, та він в цю хвилину почав плисти; я поспішив чим скоріше до другого, що вже також розпустив пару і ледви вспів скочити на поклад, як і він відчалив від берега. На моє щастя, це був пароплав компанійний і я вже там застав моїх товаришів — дорожні: Головацького, Л(о-патинсько)го, учителя II гімназії, і Я(стря)ба. День був ясний, тільки вітер продував холодний. Дикі гори і набережні київські дебри минались скоро перед нашими очима і над ними видно тільки було якби завішений у повітрі, золотим увінчаний хрестом, вершок величавої лаврівської дзвіниці. Ми переплили попід два мости; один звисний, подібний і мало гірший від пештенського, другий теж залізний, не багато нижче для залізної дороги; за цим останнім на правім березі показався нам у розкішній місцевості старинній монастир Видубицький, збудований св. Володимиром із такого приводу: Коли божка Перуна пустили на Дніпро, він плыв з бігом ріки, а товпа народу поган бігла берегом Дніпра, сумуючи за своїм богом, і кричала: „Видибай, боже, видибай!“ і ось вода принесла його до берега. Утішений нарід поган витягнув його на беріг і на тому місці поставив. Коли про це дізнався св. Володимир, велів його розбити і оснував монастир, а йому надано ім'я „Видубицького“.

„Лівий беріг Дніпра, чернігівський, майже всюди низький, села на ньому дуже рідкі; зате правий, більшою частю гористий, але також мало населений, тільки часом, між горами, побачиш село і гарну, живописну церкву. З причини нечисленного населення мало є теж міст, до яких пристає пароплав. Мабуть, біля другого, або третього перестанку ми бачили гарний собою і гарно над берегом положений жіночий монастир, та я забув його ім'я і назву місцевости.

„Село Прохорівка, що біля нього знаходиться хутір Максимовича, віддалене від Києва 140 верстов, тому треба нам було весь день перебути на пароплаві, але скучно нам не було. В приємному, братньому товаристві час минав скоро на приятельських розмовах. По полудні ми пригадали собі, що у нас є хліб і руські ковбаси і сир

— тай обід готовий. Попоївши, ми веліли подати бутельку нашого кримського вина і чаю та були вдоволені своїм обідом, так що нам позавидував би не один гастроном після свого 100-франкового обіду в *Café de Paris*, або *Frères Suisset*. На коротку хвилину пароплав пристав до лівого берега, щоби висадити і взяти переяславських подорожніх. Сам Переяслав бачили ми тільки здалека. Зате нижче на правому березі, на високій горі, над великим заливом Дніпра, прегарно зарисовувався Канів, але він гарний тільки з Дніпра, бо в середині він місто цілком єврейське.

„За Каневом на горі над Дніпром красується високо скромна з дерев'яним хрестом могила великого українського співака Тараса Шевченка. Він родом із сусіднього села, де й до нині живуть його свояки. Ми ще в Києві умовилися навідати цю могилу і там помолитися за душу великого поета, якого, як вам відомо, я був завжди великим почитателем. Одначе наш намір не повівся. Щоби виконати наш намір, треба було залишитись у канівській пристані, піти на могилу і вернутися, а на це треба було 3 або 4 години; опісля ще довелось би плисти лодкою по Дніпрі декілька верстов і перебіратися на лівий беріг, так що ми дуже запізнились би. Тому рішили ми відкласти наше паломництво, коли будемо вертатись.

„Біля 5-ої години причалили ми до прохорівської пристані й під проводом Я...ба пустились піхотою до села. Здавалося, що до самої оселі Михайла Олександровича не буде навіть 2 верстві. — Нам доводилося проходити піски, у яких ноги заглиблювалися по кістки. Поки ми дійшли до вітряних млинів перед селом, ми втомилися і нам здавалося, що перейшли вже більше, як 3 верстви. Я хотів вже був скликати суд на провідника, але він протестував, кажучи, що тут є мировий суддя і він має право судити. На щастя зустрінули ми тут „кибитку“, що повезла Головацького і мене до підшови Михайлівської гори. Ми вийшли на горб біля самої огорожі оселі Максимовича і вичікували наших товаришів.

„Переходила служниця і вона ввічливо запросила нас на хутір і так ми самі представилися господареві, що прийняв нас по своєму, особисто незнайомих із ним, якби старих приятелів і велів подати великий самовар, бо саме тоді ціла сім'я пила чай. Небавом прийшли також наші товариші. З нас чотирьох тільки я один був цілком незнайомий. Головацький від тридцяти літ був у науковому листуванні з Максимовичем. Я(стряб)а признавали там за члена сем'ї і він якийсь час перемешкував у Максимовича. Ло(патинсь)-

кий на ювілеї Максимовича з нагоди 50-ліття його наукової діяльності виголосив коротку, але дуже гарну промову в імені руських галичан. Тільки я один був цілком чужий, але це не спиняло й мене бути учасником приязної уважливості нашого старого, вельми шановного господаря.

Був уже вечір і нам годі було насолоджуватися чарівними видами, що тут так і кидаються в очі. Господар представив нас і нам свою сім'ю, зложену із його дружини, 14-літнього сина, гімназійного учня і меншої дочки. Окрім них був там у гостях один студент університету і ще одна дівчина, що скінчила гімназійний курс та була лекторкою при шановному господарі, бо його зір сильно ослаб від літературних праць і від віку, бо вже було йому 70 літ з роду. Наш господар був незвичайно услужливий видно, що гості були йому по серці. Розмова дуже інтересна на основі життєвого досвіду і широкого знання старця-господаря продовжувалася до півночі, перервана тільки вечерою, на якій явилися дійсні українські вареники із сметаною; для мене була це непереможна спокуса, і хоча звичайно я вечером нічого не їм, я не міг устоятися перед спокусою і забрався до вареників.

„В неділю рано ми пробудилися досить пізно. Мої товариші попленталися піхотою купатися у Дніпрі, а я мав намір піти до церкви і вислухати Службу Божу — і ми засіли під тінню дерев, засаджених Максимовичем, пити чай. Коли я почув дзвін і хотів піти до церкви, довідався я, що богослуження вже кінчиться, бо сьогодні, за тутешнім звичаєм, громадяни умовилися громадити батющці сіно і тому він із відправою поспішився. — Це був дзвін на „Достойно“ і поки ми зайшли би до церкви, віддаленої більше ніж верства, ми застали би вже замкненою.

„Прийшли також мої товариші подорожі й після чаю ми довго захоплювалися прегарними видами на околиці хутора. Сам хутір стоїть на лівому березі Дніпра, на против устя Росі, що впадає до нього, на досить підвищеному горбі над селом Прохорівкою. Оселя, сама по собі дуже скромна, займає 25 десятин безплідної землі, з якої 20 під молодим лісом. Три маленькі дерев'яні дімки і такі самі господарські будинки приміщують рідню і нечисленну прислугу. Все те отінене деревами, насадженими рукою Максимовича.

„З гори бачиш широкий простір на майже 60 верстов довжини, а на ньому немовби широка срібна полоса споясує набережні гори і губиться в тінистих лісах, що покривають безконечні

рівнини. На полудні видна Мошна, старинне місточко, що в 17 віці носило ім'я міста Вишневецького; близько неї, серед гір і лісів біліється убогий монастир, де проживав Юрій Хмельницький, із гетьмана монах. Недалеко від Мошни лежить Мошногор'є, де, за переказом, удільний князь Святослав спинявся із своєю дружиною в частих своїх походах по Дніпрі; там тепер біліється висока колонна Святослава, поставлена теперішнім її власником, Воронцовим.

„За чаєм молодий студент, на доручення Максимовича, винайшов і читав нам статтю Дешка (брата мукачівського архидиякона) про угрорусів, дуже давно, зараз по його приході в тутешній край, видруковану. Максимович бажав, щоби я зробив йому примітки до цієї статті. Мене дуже мило вразило убрання малої донечки Максимовича і його лекторки. Щоби йому догодити, вони носять завжди народній, український одяг, а сьогодні, в неділю, вони одягнули святочний з численними шнурками різних коралів на шиї. Я захоплювався цим гарним одягом, при всій скромності незвичайно стрійним і приманчивим. Після чаю ми забралися до дімка Максимовича, а звідсіля на його приспу, де поплила солодка, інтересна розмова про матір руських городів, про святу Русь, про братів віддалених границями, про слов'янщину — і час минав скоро. Душа таяла, слухаючи старика-патріярха, строгого любителя правди, що висловлював свої погляди на минуле, сучасне і майбутнє... При тім подарував він нам деякі зі своїх брошур, що були в нього під рукою, бо для браку місця майже всі його книжки спаковані у ящиках. Ми й не стямилися, як нас прикликали обідати; випивши чарку горівки, ми взялися до славного руського борщу з качкою, до печеного поросяти, тісточок, до знаменитих кавунів із домашнього баштана, а при тім випили кілька чарок вина і весело розмовляючи, дали доказ, що наш апетит рівняється гостинності господаря. В приміжній кімнаті мою особливу увагу притягнули до себе портрети наших господарів, зроблені славним нашим кобзарем і малярем Шевченком. Зараз по обіді Головацький розпрощався з нами всіма і відійшов в товаристві до пристані, щоби відіхати парохом до Кременчука, а далі залізною дорогою на Харків, Смоленськ, Динабург до своєї Вільни. Наш господар, згідно із своїм щоденним звичаєм, пішов відітхнути, господиня сіла до фортеп'яну і на мої вперті прохання заспівала прегарно в хорі лекторки і студента декільки чарівних українських дум.

Л(опатинськом)у і Я(стря)бу треба було бути, з уваги на службу, в Києві, в понеділок вечером. Щоби мати змогу відвідати могилу Шевченка, ми умовилися виїхати сьогодні о 5 годині вечером лодкою по Дніпрі до цієї могили, а опісля вичікувати на пароплав у канівській пристані. Одначе судилось інакше. Наш любий Я(стря)б чекав досить довго, поки відправив Головацького на парохід, опісля захотілося йому відвідати знайомих, дрібних поміщиків Прохорівки, а було їх там багато і всі його знайомі, так що він вернувся до нас, коли вже цілком смерклося — і ми були за вечірнім чаєм. Пускатися нічю лодкою годі, а ще тоді, коли місяць не світить. Ми виганьбили нашого вітрогона і рішилися доїхати пароплавом до Канева, а що він там ночує, так вийти нічю на могилу нашого співака.

„Сердечні господарі запрошували нас щиро, щоб переночувати і ще пару днів любитися їх розкішною оселею, але обов'язок моїх товаришів не дав нам змоги поксристуватися їх дальшою гостинністю. — І так вже в нічному сумерку пустилися ми до Дніпрової пристані, куди пароплав повинен був прийти біля 10 години вечером. Наш Я(стряб), прибравши вид досвідного топографа та впевнюючи нас у докладному знанні місцевости, взяв на себе обов'язок проводити нас так, щоби оминати піски Дніпрового прибережжя. Ми завірили йому. Та куди! Виявилось, що він може бути філологом, істориком, етнографом, але в топографі і в провідники він цілком не надається. Завдяки його топографічним відомостям ми попали на піски ще глибші, чим на дорозі сюди. Довелось переходити через дебри, корчі, а що більше, він провадив нас у такому напрямку, що ми були би вийшли просто напроти Канева. Ми з Л-(опатинськ)им і сміялися і глузували з його топографічних відомостей і ляjali його, та вкінці не стало терпцю і ми підняли одвертий бунт против його проводу, пішли просто до берега Дніпра і добились до нього на одну, або дві верстви вище пристані і вже берегом ішли, перетомлені до краю — і так опісля якось доплентались до неї. На щастя, пароплав опізнився, бо інакше довелось би нам там і переночувати. Пароплав приплив о 11^{1/2} годині. По півночі ми добились до Канева; нам сказали, що пароплав не на довго спиниться і відплине о 2 годині по півночі. Тому неможливо було піти на Шевченкову могилу. Наш намір годі було перевести, і я за цю невдачу гарненько виганьбив друга Я(стряба). Це одначе не перешкодило нашій веселості в дорозі, яку при ясному

дні, відсвіженому легким вітром, щасливо і легко перебули ми між частими мілинами і Дніпровими насипами. Ми мали навіть рід перегонів з пароплавом другої компанії. Ми побідили, випередивши його, а він із гніву і пересердя цілий трясся і бухнув за нами клубами чорного диму й іскор. О третій годині по полудні були ми вже в київській пристані, пішли викупатися в філях Дніпра, що полегшували спеку і вернулись додів, зберігаючи в серці пам'ять веселої ескурсії“.

Очарований побутом на Михайловій Горі монах Терлецький може не завважав одного моменту, зверненого спеціально проти Як. Головацького, що без згоди Максимовича видрукував його листа до Зубрицького, а в дальшому ряді проти галицьких русофілів. Зокрема до Головацького відносився Максимович у своїй хаті на Михайловій Горі з деяким холодом і дав йому відчутти не тільки його безтактність, але й осудив його працю.

Завважав це свідок зустрічі Галичан з Максимовичем Вол. Науменко (1852—1919), тоді студент, а пізніше філолог, історик, журналіст, редактор „Київск-ої Старин-и“ в рр. 1893—1907, що доповнив оповідання монаха Терлецького дуже інтересною згадкою. Науменко писав:

„Можу також посвідчити, що в перший раз побачилися вони (Головацький з Максимовичем) тільки за год до смерти останнього в 1872 році. В літку того году, тоді ще студент університету, жив я на хуторі Максимовича, на так званій Михайловій Горі. Одного дня над вечір паропходом прибули на Михайлову Гору Яків Головацький, свящ. Вол. Терлецький, який незадовго до того переїхав до Росії з Галичини і перейшов на православ'я. Цих двох Галичан, що покинули свою Галичину і натуралізувалися в Росії, привезли до Максимовича, як говорилось тоді, „на поклон“ теж Галичанин-учитель київської гімназії Лопатинський та ще один студент Галичанин. Мені тоді-ж кинулось у вічі, що Максимович, дуже привітливо зустрічавший усіх гостей ,які приїздили до нього, на цей раз був якось неначе скептично настроений. Головацький та Терлецький, тоді вже старі люди, особливо останній, раз ураз величали Максимовича „наш батько“. Максимович через якийсь час, наче шуткуючи, але доволі гостро, сказав їм, що Галичина нагадує йому пісню про дівчину сироту і міняючи слова „молодая ти дівчинонько“ на „Галичино“, продеклямував:

Бідная ти, Галичино,

Чого в тебе та батьків много,

А рідного та ні одного,
Порадоньки ні од одного.

„Я тоді ще мало знав, кінчив оповідання Науменко, політичний і культурний стан Галичини, але зразу запримітив, що Галичанам-гостям, шукавшим собі по світу батьків, не дуже приємно було прослухати цю пісню. Прошу читачів вибачити мені цей, мимоволі зроблений ухил в сторону, але перечитавши тепер листи Головацького до Максимовича, якось мимохіть пригадав той момент, який являючись дрібнотою, одначе як живий воскрес в пам'яті через 43 роки“ („Український Збірник у Києві“, Москва 1915, стор. 35).

III.

Несповна в рік і чотири місяці по відвідинах Галичан — Максимовича не стало між живими. Великдень 1873 р. провів він із ріднею в Києві, опісля поїхав до Москви і Петербурга, щоб відвідати приятелів, а його рідня вернулась на Михайлову Гору. Приїхав також сюди Максимович, перехорувавшись передтим у Києві, „к Петрову дню“. Привіз його домів приятель Щербак. Окруження письменника завважало тоді, що не довге його життя. Свої іменини (8-го жовтня) забажав учений провести тільки серед рідні. Тоді подякував він їй за старання про нього та приповів, що небавом умре, бо скінчив 69 рік, а в такому віці умер його дід і батько. Два місяці був Максимович важко хорий. Пересиділа біля нього по днях і по ночах через весь час його дружина.

Умирав Максимович як філософ. Замовив для себе домовину, визначив місце на могилу, велів її викопати та виложити деревом. При кінці жовтня спровадила дружина з Києва сина, щоб розпрощався з батьком. Дня 7. листопада почав недужий маячити, дня 8-го велів він дружині приготувати для себе і для неї чорне балеве убрання, бо командант кріпости пришле коні й вони обоє поїдуть до нього на баль. Дня 10-го, в суботу нагадував ще раз дружині про баль і післав по сусіда Красника. Була друга година по полудні. Могила була приготована, недужий обмитий, Красник прийшов. Хорий велів посадити себе напроти вікна і відслонити синю занавісу. Він глядів на широку далечину, перерізану буйним Дніпром, — і закінчив життя.

Покійного убрано у професорський мундур і наряджено в тій

самій кімнаті, де умер. Була вона для нього робітнею, спальнею і гостинною кімнатою.

Другого дня, в неділю винесено його тіло до цвинтарної церкви у Прохорівці при участі чотирох священників. Тут переночувала домовина, а найближчого дня по обіді й панахиді благочинний Аристарх Пашкевич виголосив релігійну проповідь, без натяків на його наукову, чи суспільну працю. На похоронах явилися сливе всі мешканці Прохорівки. З церкви понесено знову домовину на Михайлову Гору дорогою, що була вистелена галузками ялиці. Мощі зложено у гріб, засипано землею і вивершено могилу.

Вістка про смерть ученого дійшла до Києва щойно дня 16. листопада. Дня 22. відправлено в університетській церкві панахиду. В сороковий день смерти поминала дружина покійного у цвинтарній церкві Прохорівки. Окрім дружини, сина і дочки та ще однієї людини, що описала останні хвили й похорони ученого, не було в церкві нікого більше. На могилі поставила родина двораменний хрест. Українська суспільність не спромоглася на пам'ятник, подібно, як на могилі Шевченка, де поклала була дерев'яний хрест його рідня. Забуто теж, що в Лемешах, чернігівської губернії, пас гусей і жив пізніший гетьман Розумовський. Забуло також українське громадянство здвигнути пам'ятник Богданові Хмельницькому.

В могилі на Михайловій Горі спочив чоловік, „которому чужды были житейскіи интересы, который не гонился за житейскими выгодами и удобствами, а простая, малорусская, деревянная лавка замѣняла у него пружинный городской диванъ, книги тощія и суровыи лица друзей литераторовъ были для него особенною ослудою“. Відійшов від світу „знаменитый ученый, удостоившийся 22 ученыхъ дипломовъ“ (Слово, 1874, ч. 16 і 17).

До авторства цього допису у львівському „Слові“ про останні хвилини життя Максимовича, про його похорони і поминки признався Матвій Григ. Ястряб у своїй автобіографії (Україна, 1925, кн. 6, стор. 178).

Зазнав він у домі покійного чимало добра, шанував у ньому ученого, а з кожного вірша допису пробивалася сердечна пошана для доброго чоловіка.

Значно скромніше пошанувала Максимовича львівська „Правда“. Вістку про смерть його дістала вона раніше від „Слова“, але помістила тільки некролог ось якого змісту:

„Дня 10. (22) падолиста ц. р. упокоївся по довгій і тяжкій недусі Михайло А. Максимович, звісний український учений, поет і патріот в 70-ім році свого життя. Викладами своїми в київськiм університеті, ученими розправами в ріжних книжках і часописьмах, збірниками українських народніх пісень і власними поезіями, іменно перекладом пісни о полку Ігоревім, причинився дуже много до розбудження народного духа на Україні і до розвою українсько-руської літератури. Моцї його похоронені на його власній землі, Михайловій Горі, майже напротив могили Тараса Шевченка. Вічная Йому пам'ять (Докладнішу біографію і оцінення діяльності покійника подамо пізніше)“.

Обіцяного життєпису й оцінки діяльності Максимовича „Правда“ не видрукувала⁹⁾, а це свідчить, що на Україні, а ще більше в Галичині мало хто здавав собі справу, яку велику ролю грав покійний у відродженні своєї нації. Хоча в рр. 1876—188 приятелі видали три томи його наукових праць, то все ж таки освітлення його значіння припало на час пізніший, головно тоді, коли видано його листування з різними людьми в межах Росії і в Галичині. Тоді виринула у повному блиску постать цього скромного в житті, а високозаслуженого для розвитку цілої української землі, чоловіка, що розбудив також у Галичині нове, народне письменство і клав основи під її єднання з Україною.

На закінчення ще кілька слів виправдання. На Шевченковій могилі був я у житті двічі, раз із поч. серпня 1887 року, а вдруге 9 червня 1929 року. За першим побутом (я щойно скінчив тоді гімназію) знав я про Максимовича не багато, одначе за останньої гостини на могилі Шевченка хотів я бути також на гробі Максимовича, де рідня поклала з часом мармуровий пам'ятник. Тому, що з найближчої рідні Максимовича нікого не було при житті, Михайлову Гору дістала під опіку київська Академія Наук. Я рад був поглянути на оселю покійного і поклонитися його могилі.

До Канева приїхав я пароплавом біля шостої години ранком враз із якою сотнею київських і харківських наукових робітників. Саме в той день відкривано у пiдніжжя гори, де спочив Шевченко, гарний дерев'яний, в українському стилі побудовиний готель для гостей Кобзаря.

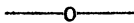
⁹⁾ Щойно в 7-р. 1886 подало „Діло“ ч. 56-7) Костя Одовця (Ол. Кониського) біограф. замітки: „Михайло Максимович“.

Зараз по приїзді подались ми гуртом на Шевченкову могилу і перебули там майже три години, почім вернулись у долину, де о год. 9-ій мало початися свято відкриття готелю. Одначе воно опізнилося до полудня і тривало до год 2-ої. Не ставало вже часу на їзду човном і на томлячу дорогу по Дніпрових пісках на Михайлову Гору, бо о год. 5 вечором відчалював пароплав з поворотом у Київ. Ще раз пішов я на Тарасову могилу, а опісля подався берегом Дніпра у ліс, щоб помолитись при гарній мармуровій гробниці, де спочив акад. Микола Біляшевський (12. X. 1867 — 23. IV. 1926 р.).

З Шевченківської могили показувано мені Прохорівку і Михайлову Гору, тому летів я туди думкою і згадував Мих. Максимовича.

Ледви, чи доведеться мені ще бути на Україні, тому нехай ці рядки стануть за поклін чоловікові, що вказував нам дорогу єднання, бо тільки в ньому можливий наш поступ і розвиток та краще майбутнє усіх українських земель.

Львів, дня 24. V. 1935 р.

НБ ПНУС

249245